

आर्थिक/समाजिक अपराधको प्रवृत्तिगत अध्ययन

प्रकाशक

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्र

रामशाहपथ, काठमाडौं

आर्थिक/समाजिक अपराधको प्रवृत्तिगत अध्ययन

सम्पादन

उपन्यायाधिवक्ता सोमकान्ता भण्डारी

सम्पादन सहयोग

शाखा अधिकृत उर्मिला जि.सी.

नायब सुब्बा चन्दनकुमार ठाकुर

प्रकाशक

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्र

प्रकाशित मिति: २०७४, भाद्र

प्रकाशन संख्या: १००० (एक हजार प्रति)

सहयोग

कानुनी शासन तथा मानव अधिकार संरक्षण प्रणाली

सबलीकरण कार्यक्रम (RoLHR/UNDP)

ठगी सम्बन्धी अपराधको प्रवृत्ति : एक विश्लेशणात्मक अध्ययन

संजीवराज रेग्मी, सहन्यायाधिवक्ता

उर्मिला जि.सी, शाखा अधिकृत

१. अवधारणा

समाजमा घटने विभिन्न घटनाहरूमा ठगी परम्परागत र गम्भीर प्रकृतिको आर्थिक अपराध हो। धोका गफलत वा भुक्त्यानमा पारी बेइमानीका नियतबाट अर्काको हानि नोक्सानी र आफूलाई फाइदा हुने कार्य गरेमा ठगी गरेको मानिन्छ। ठगी सम्पत्ति सम्बन्धी विशेष प्रकृतिको अपराध हो। सबै देशको कानूनमा ठगीलाई फौजदारी प्रकृतिको आर्थिक अपराध मानिएको पाइन्छ। नेपालमा ठगी सम्बन्धी अपराध फौजदारी मुद्दा हुने व्यवस्था गरिएको छ।^१ सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९ ले ठगीको कसुरलाई सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दा मानेको छ। २०४३ साल भन्दा अगाडि ठगीको अपराध दुनियाँ वादी हुने फौजदारी मुद्दाको रूपमा रहेको थियो।

२. परिभाषा

बेइमानी वा धोका वा गलत तरिका अपनाई अर्काको सम्पत्ति प्राप्त गर्नु ठगी हो। नेपाल कानूनमा कसैले आफ्नो हक नपुग्ने अर्काको चल अचल धनमाल हक पुग्नेलाई वा जसका जिम्मामा रहेको छ उसलाई ललाइ फकाई वा जाल प्रपन्च गरी वा भुक्त्याई वा आफ्नो हक नभएको सम्पत्तिमा आफ्नो हक पुग्ने कित्ते कागज बनाई, दिई वा पेश गरी वा आफूसँग नभएको कुरा आफूसँग छ भनी भुक्त्याई वा अरु जुनसुकै व्यहोरासँग धोका दिई गफलतमा पारी अर्काको धनमाल लिए दिए दिलाए वा अर्काको माल मेरो हो भनी वा मेरो भएको छ भनी लिखत गरी वा नगरी लिए दिए वा बिक्री व्यवहार गरेमा ठगी गरेको मानिने गरी परिभाषा गरिएको छ।^२

यसैगरी कसैले आफ्नो नाँउ ढाँटी सो नाँउ मेरो होइन अर्को हो भनी र अर्का मानिसको नाउँलाई मेरो हो सो मानिस मै हुँ भनी भन्नु वा त्यस्तो कुरा अर्काबाट जानी बुझी बनाउनु भनी दिनु इत्यादि जुनसुकै कुरा गरी होस कसुर सजायबाट बच्नका लागि वा बेइमानीको नियतसँग अरु कसैलाई धोका गफलत वा भुक्त्यानमा पारी अर्काको नोक्सान वा फाइदा हुने काम गरेमा ठगी हुन्छ।^३

मुलुकी अपराध संहिता, २०७३ ले कसैले कसैलाई ललाई फकाई भुक्ताई वा अन्य कुनै किसिमले धोका दिई कुनै काम गरी वा गर्नबाट रोकी निजलाई वा अन्य कसैलाई कुनै किसिमको हानि नोक्सानी वा क्षति पुऱ्याएमा वा आफ्नो वा अरु कसैको लागि लाभ उठाएमा ठगी गरेको मानिने

^१ मुलुकी ऐन, ठगीको महलको नं १ नं.

^२ मुलुकी ऐन, ठगीको महलको नं १ नं.

^३ मुलुकी ऐन, ठगीको महलको नं २ नं.

गरी ठगीको परिभाषा गरेको छ । ठगीको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई भ्रष्टाचार हुनेमा बाहेक नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रणमा भएको कुनै संस्थालाई ठगी गरेमा दश वर्षसम्म कैद र एक लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना, आफ्नो नाम, दर्जा, पदवी योग्यता ढाँटी ठगी गरेमा सात वर्षसम्म कैद र सत्तरी हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना हुने व्यवस्था प्रस्तावित अपराध समहिताले गरेको छ ।^४

भारतीय दण्ड संहिताले ठगीलाई यसप्रकार परिभाषा गरेको छ " Whoever cheats and thereby dishonestly induces the person deceived to deliver any property to any person, or to make, alter or destroy the whole or any part of a valuable security, or anything which is signed or sealed, and which is capable of being converted into a valuable security, shall be punished with imprisonment of either description for a term which may extend to seven years, and shall also be liable to fine. ^५

३. ठगी अपराध सम्बन्धी नेपाली कानुनी व्यवस्था

अर्कीलाई धोका दिई वा गफलतमा पारी अर्कीको धनमाल लिने कार्य गरेमा वा अर्कीको हानि र आफूलाई फायदा हुने गरी बेइमानीका नियतले कुनै कार्य गरेमा ठगी गरेको मानिने गरी ठगीको महलमा परिभाषा गरिएको छ । ठगीको महलले ठगीलाई ठगी हुने अवस्थाको आधारमा सम्पत्ति सम्बन्धी ठगी र अन्य ठगी गरी दुई भागमा विभाजन गरेको छ । मालधनीलाई भुक्त्याएर सम्पत्ति हात पार्ने कार्य सम्पत्ति सम्बन्धी ठगी भित्र पर्दछ भने कसैले आफ्नो नाउँ ढाँटी सो नाउँ मेरो होइन, अर्कैको हो भनी वा सो मानिस म होइन अर्कै हो भनी र अर्की मानिसको नाउँलाई मेरो हो सो मानिस मै हुँ भनी वा जुनसुकै कुरा गरी होस् कसुर सजायबाट बच्नका लागि वा बेइमानीको नियतसँग अरु कसैलाई धोका गफलत वा भुक्त्यानमा पारी अर्कीको नोक्सान वा आफ्नो फाइदा हुन काम गरेमा अन्य ठगी भित्र पर्दछ ।

मुलुकी ऐन ठगीको महलले परिभाषित गरे अनुसार ठगी हुनको लागि निम्न तत्वहरु हुन जरुरी देखिन्छ ।

- आफ्नो हक नपुग्ने धनमाल अर्कीको हक वा जिम्माको वस्तुलाई हस्तक्षेप गरेको हुनु पर्दछ । जुन लिखित वा मौखिक रुपमा, चल अचल सम्पत्तिमा हुन सक्दछ ।
- हक पुग्ने धनी वा जिम्मा लिने व्यक्तिलाई ललाई फकाई गफलतमा पारी भुक्त्याई लिएको वा दिएको वा दिलाएको हुनु पर्दछ ।

^४ मुलुकी अपराध संहिता, २०७३ को दफा २३७

^५ Section 420 of Indian Penal Code.

हदम्याद

नेपाल सरकार वादी हुनेमा नेपाल सरकारलाई सो कुरा थाहा भएको मितिले एक वर्षभित्र र अरु अवस्थामा सो कुरा गरे भएको मितिले दुई वर्ष भित्र नालिस नदिए लाग्न सक्दैन ।^६

४. ठगी अपराधमा सजाय सम्बन्धी व्यवस्था

नेपाल कानूनले ठगी अपराधमा कसुरदारको संलग्नताका आधारमा सजायको व्यवस्था गरेको छ । ठगी गर्नेलाई ठगी लिएको बिगो कायम भएमा हक पुग्नेलाई बिगो भराई बिगो बमोजिम र बिगो कायम नभएमा पाँच हजार रुपैयाँसम्म जरिवना र पाँच वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था रहेको छ ।^७

ठगी गर्नेसँग मिली ठगी गरेको धनमाल बाँडी लिने वा ठगी गर्नलाई मद्दत दिने वा गर्नको निमित्त गरेको कुनै लिखतमा जानी जानी साक्षी हुने व्यक्ति ठगीको मतियार हुने र मतियारलाई ठगी गर्ने सरह सजाय हुने व्यवस्था कानूनले गरेको छ ।^८ कानूनले ठगीका तीन प्रकारका मतियारको परिकल्पना गरेको छ ।

1. ठगी गरेको सामान ठगसँग मिली बाँडी लिने व्यक्ति
2. ठगी गर्न मद्दत दिने व्यक्ति
3. ठगी गर्न तयार पारेको लिखतमा जानीजानी साक्षी हुने व्यक्ति ।

ठगी ल्याएको हो भनी जानी जानी ठगी ल्याएको धनमाल लिने वा किन्नेबाट सो लिए किनेको धनमालको बिगो हक पुग्नेलाई भराई त्यस्तो लिने किन्नेलाई दुई सय पचास रुपैयाँसम्म जरिवाना वा तीन महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय हुने देखिन्छ ।^९

५. ठगी मुद्दाको विगत दश वर्षको तथ्याङ्क र प्रवृत्तिको विश्लेषण

ठगी सम्बन्धी कसुर सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ मा समावेश भएको मुद्दा हो। नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दा भएकोले यस कसुरको अनुसन्धान प्रहरीबाट हुने र अभियेजन कार्य सरकारी वकीलबाट गरिन्छ । अनुसन्धानबाट संकलित सबुद प्रमाणका आधारमा सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा मुद्दा दायर गरिने र अदालतबाट वादी नेपाल सरकार र प्रतिवादीबाट प्रस्तुत प्रमाणका आधारमा फैसला गरिन्छ । शुरु तहमा दायर भएका ठगी मुद्दा तथा पुनरावेदन र सबीच्च अदालतमा दायर भएका लगायत विगत दश वर्षमा अदालतमा दायर भएका विगत दश वर्षको तथ्याङ्क र प्रवृत्तिको विश्लेषण गरिएको छ ।

^६ मुलुकी ऐन ठगीको महलको ८ नं.

^७ मुलुकी ऐन ठगीको महलको ४ नं.

^८ मुलुकी ऐन ठगीको महलको ४ नं.

^९ मुलुकी ऐन ठगीको महलको ९ नं.

५.१ महान्यायाधिवक्ता कार्यालयबाट सर्वोच्च अदालतमा दायर ठगी मुद्दाको स्थिति

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा रहेका ठगी मुद्दामा भएका कारवाहीको विवरण								
आर्थिक वर्ष	जम्मा लगत	फछ्यौट			जम्मा	वांकी	फछ्यौट प्रतिशत	कसुर कायम प्रतिशत
		कसुर कायम	सफाइ	अन्य				
२०६३/०६४	७२	९	१०		१९	५३	२६.३९	४७.३७
२०६४/०६५	८४	१२	२९		४१	४३	४८.८१	२९.२७
२०६५/०६६	६५	७	१३		२०	४५	३०.७७	३५.००
२०६६/०६७	३३	१	६		७	२६	२१.२१	१४.२९
२०६७/०६८	४४	५	४	८	१७	२७	३८.६४	२९.४१
२०६८/०६९	४४	४	४		८	३६	१८.१८	५०.००
२०६९/०७०	५७	३	५		८	४९	१४.०४	३७.५०
२०७०/०७१	६६	१		१	२	६४	३.०३	५०.००
२०७१/०७२	७५	९	२३		३२	४३	४२.६७	२८.१३
२०७२/०७३	२५१	२	५		७	२४४	२.७९	२८.५७
जम्मा	७९१	५३	९९	९	१६१	६३०	२०.३५	३२.९२
औसत	७९	५	१०	१	१६	६३	२०.३५	३२.९२

(स्रोत: महान्यायाधिवक्ताको विभिन्न आर्थिक वर्षका वार्षिक प्रतिवेदन, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय)

नेपाल सरकारको तर्फबाट सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन दायर भएका तथा पुनरावेदन तहबाट प्रतिवादीलाई कसुर ठहर भई निजहरुका तर्फबाट सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन परेका विगत दस वर्षका ठगी मुद्दाको लगत, कसुर कायम भएको स्थिति र सफाइ भएका ठगी मुद्दाको सबै भन्दा कम लगत २०६६/०६७ मा ३३ र सबै भन्दा बढी आ वा ०७२/७३ मा २५१ थान रहेका देखिन्छ। औषतमा ७९ थान मुद्दा प्रति वर्ष लागत रहेको देखिन्छ। पछिल्ला वर्षहरुमा लगत बढ्दै गएको देखिन्छ भने मुद्दाको फछ्यौट प्रतिशत सबै भन्दा कम २.७९ र बढीमा ४९ प्रतिशत रही औषतमा २०.३५ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। त्यस्तै कसुर कायमको अवस्था हेर्दा सबैभन्दा कम १४.२९ र सबैभन्दा बढीमा ५० प्रतिशत रहेको देखिन्छ। विगत १० वर्षको ठगी मुद्दाको विश्लेषण गर्दा ३३ प्रतिशत मुद्दामा कसुर कायम भएको अवस्था देखिन्छ।

५.२ उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरुबाट उच्च अदालतमा दायर भएका ठगी मुद्दाको स्थिति

नेपाल सरकारको तर्फबाट सम्बन्धित उच्च अदालतमा दायर भएका विगत दस वर्षका ठगी मुद्दाको लगत हेर्दा सबै भन्दा कम १३४ र सबै भन्दा बढी ५७० थान रहेका देखिन्छ। औषतमा ३०३ थान मुद्दा प्रतिवर्ष लागत रहेको देखिन्छ। पछिल्ला वर्षहरुमा लगत बढ्दै गएको देखिन्छ। भने मुद्दाको फछ्यौट प्रतिशत सबै भन्दा कम २८.१ र बढीमा ७० प्रतिशत रही औषतमा ५०.२ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। त्यस्तै कसुर कायमको अवस्था हेर्दा सबैभन्दा कम २६ प्रतिशत र सबैभन्दा बढीमा ५९.९ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। विगत १० वर्षको ठगी मुद्दाको विश्लेषण गर्दा ३४ प्रतिशत मुद्दामा कसुर कायम भएको अवस्था देखिन्छ।

उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरूमा रहेका ठगी मुद्दामा भएका कारबाहीको विवरण

आर्थिक वर्ष	जम्मा लगत	फछ्यौट				वांकी	फछ्यौट प्रतिशत	कसुर कायम प्रतिशत
		कसुर कायम	सफाइ	अन्य	जम्मा			
२०६३/०६४	२४०	६१	१०७		१६८	७२	७०	३६.३१
२०६४/०६५	१३४	१३	३२		४५	८९	३३.५८	२८.८९
२०६५/०६६	१७४	५२	४३		९५	७९	५४.६	५४.७४
२०६६/०६७	१९४	५२	३६		८८	१०६	४५.३६	५९.०९
२०६७/०६८	१८९	२८	८०		१०८	८१	५७.१४	२५.९३
२०६८/०६९	२१२	३४	६५		९९	११३	४६.७	३४.३४
२०६९/०७०	३३५	५४	९२		१४६	१८९	४३.५८	३६.९९
२०७०/०७१	४२४	३९	८०		११९	३०५	२८.०७	३२.७७
२०७१/०७२	५७०	८९	२४६		३३५	२३५	५८.७७	२६.५७
२०७२/०७३	५६१	९६	२२४		३२०	२४१	५७.०४	३०.००
जम्मा	३०३३	५१८	१००५	०	१५२३	१५१०	५०.२१	३४.०१
औसत	३०३	५२	१०१	०	१५२	१५१	५०.२१	३४.०१

(स्रोत: महान्यायाधिवक्ताको विभिन्न आर्थिक वर्षका वार्षिक प्रतिवेदन, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय)

५.३ जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयबाट जिल्ला अदालतमा दायर ठगी मुद्दाको स्थिति

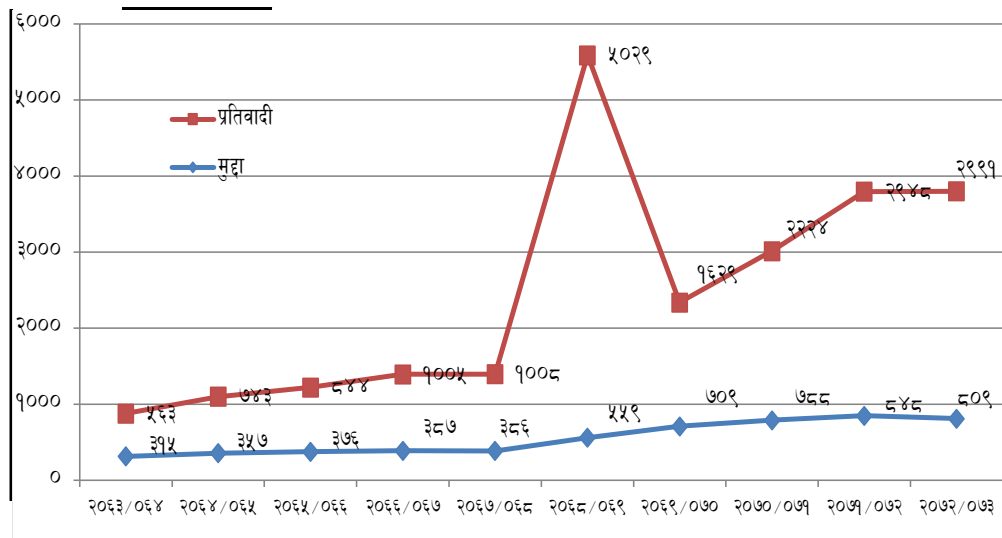
जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट ठगी मुद्दामा भएका कारबाहीको विवरण

आर्थिक वर्ष	जम्मा लगत		फछ्यौट								वांकी		कसुर कायम प्रतिशत
			कसुर कायम		सफाइ		अन्य		जम्मा				
	मुद्दा	प्रतिवादी	मुद्दा	प्रतिवादी	मुद्दा	प्रतिवादी	मुद्दा	प्रतिवादी	मुद्दा	प्रतिवादी	मुद्दा	प्रतिवादी	प्रतिशत
२०६३/०६४	३१५	५६३	६०	११९	४०	६४	०	६	१००	१८९	२१५	३७४	६०.००
२०६४/०६५	३५७	७४३	४६	९७	३०	४२	०	२	७६	१४१	२८१	६०२	६०.५३
२०६५/०६६	३७६	८४४	७४	१२२	६७	१०७	०	४	१४१	२३३	२३५	६११	५२.४८
२०६६/०६७	३८७	१००५	९०	२०३	५३	२००	३	१७	१४६	४२०	२४१	५८५	६१.६४
२०६७/०६८	३८६	१००८	५७	१३०	८३	१९१	२	५	१४२	३२६	२४४	६८२	४०.१४
२०६८/०६९	५५९	१५२९	१०२	२१३	१७३	५११	१	१७	२७६	७४१	२८३	७८८	३६.९६
२०६९/०७०	७०९	१६२९	६८	१५६	८३	१६६	४	६४	१५५	३८६	५५४	१२४३	४३.८७
२०७०/०७१	७८८	२२२४	२०६	४३६	१५८	५७३	४	१०४	३६८	१११३	४२०	११११	५५.९८
२०७१/०७२	८४८	२९४८	२६५	६४६	२३५	६२९	०	१९	५००	१२९४	३४८	१६५४	५३.००
२०७२/०७३	८९०	२९९१	३००	६५३	२५०	५०१	२	१७	५५२	११७१	३३८	१८२०	५४.३५
जम्मा	५६१५	१५४८४	१२६८	२७७५	११७२	२९८४	१६	२५५	२४५६	६०१४	३१५९	९४७०	२४४.१५
औसत	५६१५	१५४८४	१२७	२७८	११७	२९८४	१६	२५५	२४६	६०१४	३१६	९४७	४८.८३

(स्रोत: महान्यायाधिवक्ताको विभिन्न आर्थिक वर्षका वार्षिक प्रतिवेदन, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय)

नेपाल सरकारको तर्फबाट सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा दायर भएका विगत दस वर्षका ठगी मुद्दाको लगत हेर्दा सबैभन्दा कम मुद्दा संख्या आ. व. ०६३/६४ मा ३१५ र प्रतिवादी संख्या ५६३ देखिन्छ भने सबैभन्दा बढी मुद्दा संख्या आ. व. ०७२.०७३ मा ८९० र प्रतिवादी संख्या २९९१ रहेका देखिन्छ । दश वर्षमा औषतमा ५६२ थान मुद्दा र प्रतिवादी संख्या १५४८ प्रतिवर्ष लागत रहेको देखिन्छ । आ. व. ०६३/६४ पछिका वर्षहरुमा लगत बढ्दै गएको देखिन्छ भने मुद्दाको कसुर कायम भएको प्रतिशत हेर्दा सबै भन्दा कम ३७ प्रतिशत आ. व. ०६८/०६८ मा र बढी ६२ प्रतिशत आ. व. ०६६/०६७ मा देखिन्छ भने विगत १० वर्षको ठगी मुद्दाको विश्लेषण गर्दा ४९ प्रतिशत मुद्दामा कसुर कायम भएको अवस्था देखिन्छ ।

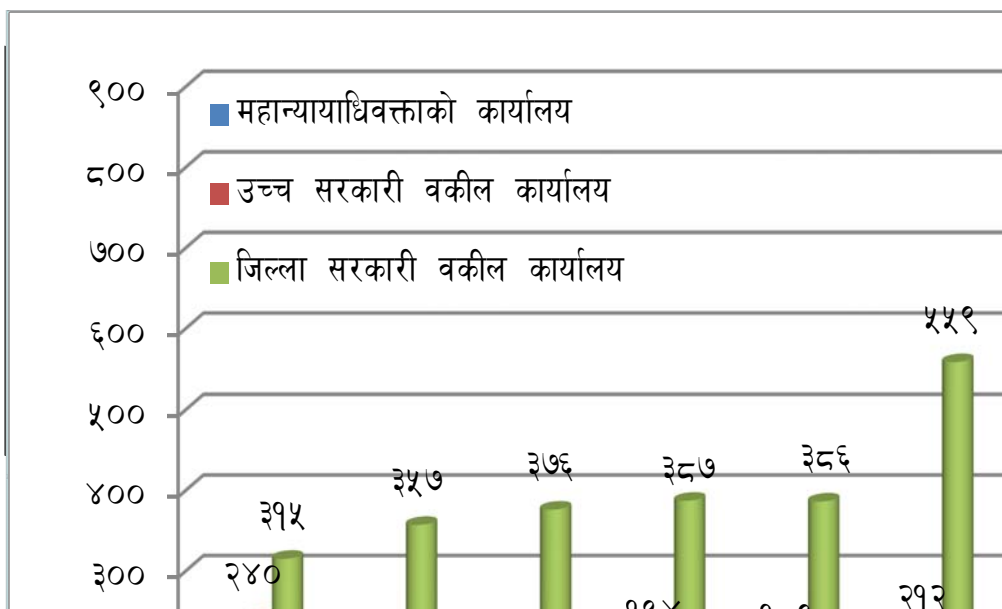
जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुबाट दायर ठगी मुद्दा र प्रतिवादीको स्थिति

जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुमा रहेका विगत दस वर्ष सम्मका ठगी मुद्दा र संलग्न प्रतिवादीहरुको संख्यालाई हेर्दा हरेक वर्ष क्रमश बढ्दो देखिन्छ ।

महान्यायाधिवक्ता कार्यालय, उच्च सरकारी वकील कार्यालय र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुमा ठगी मुद्दाको स्थिति

महान्यायाधिवक्ता कार्यालय, उच्च सरकारी वकील कार्यालय र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुमा ठगी मुद्दाको स्थिति हेर्दा ठगी मुद्दाको लगत जिल्लामा सबै भन्दा बढी, उच्च र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा क्रमशः कम हुँदै गएको देखिन्छ । विगत दश वर्षको ठगी मुद्दाको प्रवृत्ति हेर्दा हरेक वर्ष तीनवटै तहमा मुद्दाको लगत बढ्दै गएको देखिन्छ ।

आ.व. २०७२/७३ मा ७५ जिल्लामा अभियोजन गरिएका ठगी मुद्दाको जिल्लागत तथ्याङ्क स्थिति

सि.नं.	जिल्ला	मुद्दा	सि.नं.	जिल्ला	मुद्दा	सि.नं.	जिल्ला	मुद्दा
१.	ताप्लेजुङ	२	२६.	चितवन	२५	५१.	अर्घाखाँची	०
२.	पाँचथर	६	२७.	दोलखा	५	५२.	दाङ	५
३.	इलाम	८	२८.	सिन्धुपाल्चोक	३	५३.	रोल्पा	०
४.	भूपा	२१	२९.	काभ्रेपलान्चोक	८	५४.	रुकुम	०
५.	संखुवासभा	२	३०.	भक्तपुर	४७	५५.	सल्यान	०
६.	भोजपुर	१	३१.	ललितपुर	५०	५६.	प्युठान	०
७.	धनकुटा	३	३२.	काठमाडौं	३७६	५७.	जाजरकोट	१
८.	तेह्रथुम	३	३३.	नुवाकोट	२	५८.	दैलेख	०
९.	मोरङ	३२	३४.	रसुवा	३	५९.	सुर्खेत	१
१०.	सुनसरी	२७	३५.	धादिङ	९	६०.	बाँके	४०
११.	सिराहा	२	३६.	गोर्खा	०	६१.	बर्दिया	६
१२.	सप्तरी	१५	३७.	तनहुँ	४	६२.	डोल्पा	१
१३.	ओखलढुंगा	१	३८.	लमजुङ	३	६३.	जुम्ला	०
१४.	उदयपुर	३	३९.	मनाङ	०	६४.	कालिकोट	०
१५.	खोटाङ	३	४०.	कास्की	३४	६५.	मुगु	०
१६.	सोलुखुम्बु	२	४१.	स्याङ्जा	३	६६.	हुम्ला	०
१७.	धनुषा	१६	४२.	पर्वत	०	६७.	बझाङ	०
१८.	महोत्तरी	५	४३.	वाग्लुङ	१	६८.	बाजुरा	०
१९.	सर्लाही	५	४४.	म्याग्दी	१	६९.	डोटी	०
२०.	सिन्धुली	२	४५.	मुस्ताङ	०	७०.	अछाम	०
२१.	रामेछाप	०	४६.	नवलपरासी	२	७१.	कैलाली	११
२२.	रौतहट	८	४७.	रुपन्देही	१६	७२.	दार्चुला	०
२३.	वारा	२	४८.	कपिलवस्तु	६	७३.	बैतडी	१
२४.	पर्सा	२९	४९.	पाल्पा	१	७४.	डडेल्धुरा	०
२५.	मकवानपुर	१५	५०.	गुल्मी	२	७५.	कंचनपुर	९

उल्लेखित तथ्याकं हेदी आ.व. ०७२।७३ मा ७५ जिल्लामा ठगी मुद्दाको लगत ८९० थान रहेको छ । दार्चुला, अछाम, डडेलधुरा, डोटी, बझाङ, बाजुरा, हुम्ला, मुगु, कालिकोट, जुम्ला, दैलेख, प्युठान, सल्यान, रुकुम, रोल्पा, मुस्ताङ, अर्घाखाँची, पर्वत, मनाङ, गोरखा, रामेछाप गरी २१ जिल्लामा ठगी सम्बन्धी कुनैपनि मुद्दाको लगत नरहेको देखिन्छ । सबैभन्दा बढी ठगी मुद्दाको लगत काठमाडौंमा ३७६ रहेको देखिन्छ भने ललितपुरमा ५०, बाँकेमा ४०, भक्तपुरमा ४७, कास्कीमा ३४, मोरङमा ३२, पर्सा २९, चितवनमा २५, सुनसरीमा २७ थान लगत रहेको देखिन्छ । यो वर्षमा ठगीजन्य अपराध शहरी क्षेत्रमा बढी हुने गरेको देखिन्छ भने पहाडी र हिमाली क्षेत्रका केही जिल्लामा यो अपराध नभएको देखिन्छ भने भएका जिल्लामा पनि अपराध भएको संख्या न्यून रहेको देखिएको छ ।

६. सवीच्च अदालतको फैसलाहरुको विश्लेषण

६.१ नेपाल सरकार विरुद्ध इश्वरी भन्ने इन्द्रप्रसाद नेपाल समेत^{१०}

- बिगो भराउने गरी भएको फैसलाको कार्यन्वयनमा कसुरदार एक जना मात्रै वा सो भन्दा बढी जतिसुकै भएतापनि बिगोको परिमाणमा कुनै अन्तर आउने अवस्था नरहने । एक जना मात्र कसुरदार भएमा एकलैले सबै बिगो भराउनुपर्ने हुन्छ भने धेरै जना कसुरदार भएमा जसले जती बिगो लिए खाएको देखिन आउँछ त्यती बिगो र त्यसरी अलग अलग परिमाण बिगो लिए खाएको देखिन नआएमा दामासाहीले बिगो भराउन पर्ने दायित्व प्रतिवादीहरुको रहने ।
- सजाय सम्बन्धी कुनै पनि कानुनी प्रावधानको व्याख्या गर्दा ऐनको बनौट र विधायिकाको मनसायलाई मध्यनजर राख्नुपर्ने हुन्छ । प्रत्येक फौजदारी अपराधको प्रकृति फरक हुन्छ र अपराधको प्रकृति अनुसार विधायिकाले निर्धारित गरेको सजाय गर्नु वा निर्धारित सीमा भित्र रही सजाय गर्ने काम निर्णयकर्ताको हुने ।
- कसुरदार एउटै व्यक्ति भएमा उपरोक्त जरिवाना उसैलाई हुन्छ भने एक भन्दा बढी कसुरदार भएमा सोही सजाय दामासाहीबाट हुने कुरा निश्चित र स्पष्ट छ । यसर्थ ठगीको ४ नं. अनुसारको जरिवाना र कैद प्रतिवादीहरुलाई जनही हुनुपर्ने भन्ने पुनरावेदक वादीको पुनरावेदन जिकिर मनासिव नदेखिने ।

६.२ नेपाल सरकार विरुद्ध मोहनवहादुर मैनाली समेत^{११}

- आफ्नो हक नपुग्ने चल वा अचल सम्पत्ति मालिकलाई ललाई फकाई वा जाल परिपञ्च गरी आफ्नो बनाउने तथा धोका दिई जुनसुकै व्यहोराले गफलतमा पारी अर्कीको सम्पत्ति लिए दिए वा दिलाउने समेत गरेमा ठगी जन्य क्रिया घटित हुन जाने ।

^{१०} ने.का.प. २०६३ अङ्क ९ निर्णय नं. ७७६७

^{११} ने.का.प. २०६५ अंक ३ निर्णय नं. ७९४

- ठगीको वारदात स्थापित हुन अर्कीको चल-अचल जुनसुकै अवस्थाको सम्पत्ति भए पनि सम्पत्ति धारकलाई भुक्त्यान, धोका, गफलत लगायतका परिपञ्चमा पारी लिनु दिनु वा दिलाउनु समेतका काम कुरा गरिएको हुनुपर्ने ।
- ठगी अपराधको मूलभूत तत्व आफ्नो हक नपुग्ने अर्कीको सम्पत्ति स्वामीवाट गैरकानुनी तवरले लिनु दिनु र दिलाउनुसँग सम्बन्धित रहेको देखिन्छ । त्यो गैरकानुनी काम कारबाहीमा ललाई फकाई गरी विश्वासमा पार्ने, जाल परिपञ्चमा पार्ने, धोका गफलतमा पार्ने आदि जुनसुकै वा सबै तत्व अन्तरनिहित हुन सक्ने ।
- जाहेरवालीको लगानीवाट रिसोर्ट सञ्चालन गर्न भौतिक पूर्वाधार सहित तयार भई सञ्चालनमा आउने अवस्थामा रहेको विवादित घर, जग्गा सो केही नजनाई निर्मित भौतिक संरचनाको अस्तित्व लोप गरी खेतीको जग्गा भनी जाहेरवालीलाई थाहा जानकारी नदिई अर्की प्रतिवादीलाई राजिनामा गरिदिएको कार्य मुलुकी ऐन ठगीको १ नं को परिभाषा भित्र पर्ने ।

६.३ नारायण थापा विरुद्ध नेपाल सरकार^{१२}

- निश्चित समय पश्चात रकम फिर्ता गर्नुपर्ने दायित्व भएको सञ्चालक समितिले आफ्नो दायित्व पूरा नगरेको र निज प्रतिवादीले अदालत एवं अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्ष बयान गर्दा जाहेरवालाहरूको बचत रकम फिर्ता गरिसकिएको छ भनी भन्न नसकेको अवस्थामा जाहेरी कथन र अभियोग दाबी सत्य साँचो नै देखिने ।
- आफ्नो सहकारी संस्थामा राम्रो व्याज दिने भनी आकर्षण देखाई रकम जम्मा गर्न लगाई निजहरूले मागेका वखत रकम फिर्ता नदिई संस्था नै बन्द गरी हिँडेको कार्यलाई बचतकर्ताहरूलाई गलफतमा पारी धोका दिएको होइन भन्न कानूनतः नमिल्ने ।

६.४ नेपाल सरकार विरुद्ध दीपक बस्याल समेत^{१३}

- ऐन, नियमको परिधि नाघी कारोबार गरेकोमा सहकारी ऐन, २०४८ को दफा ४१(३) अन्तर्गत दर्ता खारेजीको कारबाही गर्न सकिने व्यवस्था छ । तर त्यस अन्तर्गत कारबाही नभएमा वा कारबाही गर्ने निकायले कारबाही नगरेमा सो संस्थाको आडमा वा नाउँमा जे पनि गर्न पाइने भन्ने अर्थ गर्न नमिल्ने । जुन उद्देश्यका लागि सहकारी संस्था खोलियो, सो उद्देश्य अनुरूप कार्य भए गरेको छ छैन हेर्नुपर्ने ।
- प्रलोभन देखाएर सर्वसाधारणको रकम लिने र कबुल गरिएको शर्त अनुसार फिर्ता नगर्ने कार्यलाई सामान्य अर्थमा शुद्ध लेनदेन सम्बन्धी ब्यवहार मान्न नमिल्ने ।
- संस्थाका पदाधिकारीहरूले नियतबश बचतकर्ताहरूलाई भुक्त्याई रोजगारी वा उच्च प्रतिफल दिने भन्ने गफलतमा पारी रकम जम्मा गरेको देखिन आएबाट ठगीको १ नं. मा

^{१२} ने.का.प. २०६५ अंक ३ निर्णय नं.७९४

^{१३} ने.का.प. २०६५ अंक ३ निर्णय नं.७९४

उल्लिखित ठगीका सम्पूर्ण तत्वहरू विद्यमान रहेकोले ठगीतर्फ अनुसन्धान, कारबाही भई अभियोग दायर भएको कार्य कानून सम्मत देखिने ।

- संस्थाको एउटा उद्देश्य देखाई रकम संकलन गरी उद्देश्य अनुरूपको काममा संकलित रकम खर्च गर्नेतर्फ वा बचतकर्ताहरूलाई शर्त कबुल अनुसार प्रतिफल दिने कार्यतर्फ कुनै पदाधिकारीले पनि अग्रसरता देखाएको नपाइँदा संस्थाका सञ्चालक समितिका सदस्य एवं पदाधिकारीहरू समेत सबैले सामूहिक रूपमा नै संस्थाको नाउँमा ठगी गर्नेतर्फ लागेको स्पष्ट देखिने ।

६.५ वीरेन्द्र निरौला विरुद्ध नेपाल सरकार^{१४}

- वैदेशिक रोजगारमा पठाउन इजाजतपत्र नपाएको व्यक्तिले गफलतमा पारी आफूलाई फाइदा र अरुलाई नोक्सान पार्ने कार्य गरेको कसुर ठगीको महलको २ नं. ले परिभाषित गरेको कसुरभित्र नै पर्ने देखिएको र सरकार वादी भई चलाएको मुद्दालाई वैदेशिक रोजगार ऐन अन्तर्गत नचलाएको भन्ने कारणले मात्र कानून विपरीतको अभियोगपत्र दायर गरेको भन्न नमिल्ने ।
- अभियोगपत्र दायर गर्दा ठगीको महलको १ नं. को कसुर स्थापित गरेको भए तापनि कसुरको प्रकृति र अवस्थाबाट ऐ. महलको २ नं. को परिभाषा अन्तर्गत पनि पर्न सक्ने

६.६ नेपाल सरकार विरुद्ध ज्ञानेन्द्र बिष्ट^{१५}

- ठगी गर्ने उद्देश्यले कित्ते गरी तयार पारिएको नक्सा अनुसारको जग्गा धितो राखी कर्जा लिइएको र कर्जा प्रयोजनका लागि तयार पारिएका धितो बन्धक कागज र शर्तबन्धेज कागजमा प्रतिवादी साक्षी समेत बसेको देखिँदा निजलाई ठगीको ५ नं. बमोजिमको कसुरबाट उन्मुक्ति प्रदान गर्न नमिल्ने ।
- कसुर स्थापित भएको अवस्थामा आपराधिक क्रियामा निजको संलग्नताको मात्रा र त्यसबाट प्राप्त गरेको लाभ समेतलाई आधार बनाई सजाय निश्चित गर्नुपर्ने ।
- ठगीजन्य क्रिया गरी कर्जा लिएको मूल रकमबाट निजले के कति रकम प्राप्त गरेको भन्ने यकीन अङ्क किटान गरी अभियोगपत्र दायर नभएको र अन्य प्रमाणबाट पनि अङ्क यकिन हुने गरी खुल्न नआएको अवस्थामा प्रतिवादीको हकमा बिगो खुलेको मान्न नसकिने ।

६. ७ नेपाल सरकार विरुद्ध र विकृष्ण जोशी समेत^{१६}

- सारवान वा कार्यविधि कानूनको व्याख्या गर्दा परस्पर विरोधाभाषपूर्ण अर्थ आउने वा एक अर्को कानुनी व्यवस्था निष्प्रयोजित वा पराजित हुने गरी गर्नु विवेकसम्मत हुँदैन । दुबैको समन्वित र सन्तुलित व्याख्याबाट नै न्याय प्रशासनको अभिष्ट वा लक्ष्य हासिल हुनसक्नेतर्फ ध्यान पुऱ्याइनु वाञ्छनीय हुने ।

^{१४} ने.का.प. २०६७ अंक ४ निर्णय नं. ८३५७

^{१५} ने.का.प. २०६७ अंक ७ निर्णय नं. ८४०९

^{१६} ने.का.प. २०६७ अंक ८ निर्णय नं. ८४२८

- ठगी सम्बन्धमा भएको हदम्याद सम्बन्धी संशोधित व्यवस्थाले वारदात हुँदाका बखत कसुर नमानिने कुरालाई पछिबाट ठगीको अपराध घोषित गरेको, कम गम्भीर अपराधलाई बढी गम्भीर अपराध बनाएको वा कम सजाय हुने कसुरलाई बढी सजाय तोक्ने तथा प्रमाण सम्बन्धी कानूनमा परिवर्तन गरी कम प्रमाण भए पनि ठगीको कसुर प्रमाणित गर्ने गरी पछिबाट कानूनको निर्माण गरिएको समेतका कुनै अवस्था विद्यमान देखिन नआउँदा संशोधित व्यवस्था प्रयोग गर्न नसकिने र नमिल्ने अवस्था नदेखिने ।
- साविक कानूनले व्यवस्था गरेको दुई वर्षको हदम्याद व्यतित नहुँदै हदम्याद सम्बन्धी कानून संशोधन भई थाहा पाएको एक वर्षभित्र नालेस दिन सकिने भन्ने हदम्याद सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको स्थितिमा नालेस दिँदाका बखत कायमै रहेको हदम्याद सम्बन्धी कार्यविधि कानून नै अवलम्बन हुनु न्यायसम्मत र कानूनसम्मत देखिने ।

६.८ ओमकुमार श्रेष्ठ विरूद्ध नेपाल सरकार ^{१७}

ठगी गर्ने र ठगिनेका बीचमा भएको भाखाको तमसुकको लिखतले अन्यथा फौजदारी प्रकृतिको दायित्वलाई देवानी दायित्वमा परिणत गरी जरिवाना तथा कैदको सजायबाट उन्मुक्ति दिने भएकोले भाखाको तमसुक भनिएको उक्त लिखतलाई अन्य कानुनी मान्यता प्राप्त तमसुक सरह स्वतन्त्र रूपमा अदालतले मान्यता दिने र यस्तो लिखतलाई कानुनी रूपमा मान्यता दिई चलन चलाउन सकिने प्रकृतिको हुनुपर्ने भएकाले भाखाको तमसुकले अन्य देवानी दायित्व सिर्जना गर्ने लिखत सरह कानुनी मान्यता प्राप्त गर्नको लागि यस्तो लिखतमा न्यूनतम निम्न चार तत्वहरू विद्यमान भएको हुनुपर्छ ।

- ठगिने र ठग्ने दुवै पक्षको प्रत्यक्ष उपस्थितिमा दुवै पक्षबीच रीतपूर्वकको कागज भएको हुनुपर्ने ।
- कुनै तेस्रो पक्षको हस्तक्षेप विना स्वेच्छापूर्वक दुवै पक्षको सहमतिमा भएको हुनुपर्ने ।
- निश्चित समयमा तिर्ने बुझाउने शर्त र रकम खुलेको भाखा तमसुक हुनुपर्ने ।
- भाखाको तमसुक भनिएको लिखतबाट साहु र असामी बीचको सम्बन्ध स्थापित भएको देखिनुपर्ने र यस्तो लिखतलाई अदालतबाट प्रचलन गराउन सकिने प्रकृतिको हुनुपर्ने ।
- तेस्रो पक्ष अर्थात् जिल्ला प्रशासन कार्यालयले आफूसमक्ष उजुरी परेपछि सोको टुंगो लगाउने र शान्ति सुरक्षा कायम गर्ने सन्दर्भमा हस्तक्षेप गरी गराएको कागज स्वेच्छापूर्वक दुवैको बीच साहु असामीको सम्बन्ध स्थापित गर्ने सहमतिमा तयार भएको हो भनी मान्न नमिल्ने ।
- कागज गराउने कानुनी अख्तियार जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई नभएको र त्यस्तो कागजकै आधारमा लेनदेन व्यवहारको महलको व्यवस्था अनुसार साहु असामीको सम्बन्ध समेत सिर्जना नहुने हुँदा यस्तो लिखतलाई कुनै लेनदेनको तमसुक वा लेनदेनको रकम तिर्ने बुझाउने भाखाको लिखत सरह मुलुकी ऐन लेनदेन व्यवहारको महलमा व्यवस्था

^{१७}नै.का.प. २०६९ अंक ३ निर्णय नं. ८७९३

भए अनुसार अदालती प्रक्रियाबाट प्रचलन गराउन वा चलन चलाउन सकिने प्रकृतिको कागजात भन्न सकिने अवस्था नदेखिँदा पीडितहरू अदालतमा प्रवेश गर्न सक्ने अवस्था समेत नदेखिने ।

६.९ गोपीकृष्ण पराजुली विरुद्ध नेपाल सरकार^{१८}

- सरकारी कर्मचारी प्रतिवादी हुने वित्तिकै त्यस्ता मुद्दाको फिराद वा अभियोगपत्र पुनरावेदन अदालतमा दायर गरिनुपर्ने भनी अर्थ गर्न नमिल्ने र एउटा व्यक्तिको सम्पत्ति अर्कै नक्कली व्यक्ति खडा गरी हस्तान्तरण गराउने कार्यलाई अड्डा सम्बन्धी काम कुरा मान्न नसकिने । अड्डासम्बन्धी कामको परिधिमा नपर्ने कार्यबाट उत्पन्न हुने परिणामको भागी सम्बन्धित कर्मचारी वैयक्तिक रूपमा नै हुनुपर्ने ।
- ठगीजन्य कार्य कुनै पनि अड्डा सम्बन्धी काम हुन सक्दैन, न त कुनै सरकारी कर्मचारीको पदीय कर्तव्यपालना भित्र ठगी गर्ने कार्य नै पर्दछ । त्यसैले प्रस्तुत मुद्दाका केही प्रतिवादी सरकारी कर्मचारी रहेको भन्ने मात्र आधारमा प्रस्तुत मुद्दालाई अ. वं. को २९ को देहाय ८ नम्बर अन्तर्गतको मुद्दाका रूपमा राख्न नमिल्ने ।
- कुनै पनि ठगीजन्य कार्य निजामती कर्मचारीको ओहदाको कर्तव्यपालन सम्भ्री गरेको कार्य अन्तर्गत पर्दैन । त्यस्तो कार्यलाई विद्यमान कानूनले फौजदारी कसुर अन्तर्गत परिभाषित गरेको छ । त्यस्तो कसुरजन्य कार्य गर्ने व्यक्तिलाई निज सार्वजनिक सेवामा रहेको भन्ने मात्र आधारमा उन्मुक्ति प्रदान गर्ने उद्देश्य निजामती सेवा ऐनले ग्रहण गरेको होइन र त्यसलाई त्यति विकृत रूपमा बुझ्न पनि नहुने ।
- ठगी र भ्रष्टाचार जस्ता आपराधिक कार्य सरकारी कर्मचारीको ओहदाको कर्तव्य पालनको विषय हुन सक्दैन । यस्ता आपराधिक कार्य विरुद्ध मुद्दा चलाउन अख्तियारवालालाई सूचना दिनु र स्वीकृति लिनुपर्ने कानुनी व्यवस्था रहेको मान्न सकिँदैन । पदको दुरुपयोग गरी ठगी र भ्रष्टाचार जस्ता कसुरजन्य कार्यमा संलग्न हुनका लागि त्यस्तो बचाउको प्रावधान सहयोगी बन्न नसक्ने ।
- घटनामा जानाजानी संलग्न हुनु र अनजानवस घटनाको कुनै चरणमा सहभागी भएको देखिनु फरक-फरक कुरा हुन मालपोत कार्यालयको अधिकृतका रूपमा बहाल रहेका व्यक्तिले आफ्नो कार्यालयसँग सम्बन्धित कुनै कार्यमा संलग्न रहनु उसको पदीय जिम्मेवारी नै हो ।
- त्यस्तो कार्यमा संलग्न हुनु उसको कर्तव्य पनि हो । त्यसरी कर्तव्यपालना गर्ने सिलसिलामा वदनियत राखी आफूले लाभ लिने वा अन्य कसैलाई हानि पुऱ्याउने कार्य गरेमा त्यस्तो क्रिया निश्चय नै गैरकानुनी हुन्छ । तर, यी प्रतिवादीले त्यस्तो वदनियत राखी कार्य गरेको वा आफूलाई लाभ हुने गरी कुनै कार्य गरेको भन्ने कुरा पुष्टि हुन नआएको हुँदा केवल अनुमान र आशंकाका आधारमा निजलाई कसुरदार मान्न नमिल्ने ।

^{१८} ने.का.प. २०६९ अंक ८ निर्णय नं. ८८७३

- अपराध स्वीकार गरिरहेका प्रतिवादीहरूले त्यसको परिणामस्वरूप हुने बिगो र जरिवानाको सामान्य हेरफेरलाई निर्णयमा तात्त्विक अन्तर मान्न नमिल्ने ।

६.१० महेश चापागाई विरुद्ध नेपाल सरकार^{१९}

- भ्रष्टाचार र ठगी मुद्दामा अपराधको प्रकृति र गम्भीरता, त्यसमा हुने सजाय र बिगो, पीडित पक्षलाई प्रदान गरिने उपचारमा पनि फरक फरक अवस्थाको विद्यमानता रहेको छ । दुबै मुद्दा सरकार वादी भई चल्ने भए पनि भ्रष्टाचार मुद्दामा भ्रष्टाचार निवारण सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था आकर्षित हुन्छ भने ठगी मुद्दा, मुलुकी ऐन, ठगीको महल अन्तर्गत पर्ने ।
- दुई छुट्टाछुट्टै कानूनद्वारा परिभाषित अपराध अन्तर्गत पर्ने कसुरका हकमा ती छुट्टाछुट्टै कानूनद्वारा तोकिए बमोजिम मुद्दा परिचालित हुने अवस्था भएमा दोहोरो खतराको सिद्धान्त लागू नहुने ।
- एउटै तथ्यबाट एक भन्दा बढी कसुर हुन सक्दछन । यसरी समग्र तथ्य र सम्बद्ध कानुनी व्यवस्था र त्यसले प्रदान गर्ने उपचारको व्यवस्था समेतका आधारमा फरक फरक अवस्थालाई प्रतिनिधित्व गरेबाट भ्रष्टाचार मुद्दा र ठगी मुद्दालाई एउटै विषय मान्न नमिल्ने ।
- कसैले कानूनद्वारा निषिद्ध आपराधिक कार्य गरेको अवस्थामा त्यस्तो कार्यलाई अलग-अलग कानूनले अलग-अलग अपराध मान्दछ भने त्यसलाई एउटै कसुर मानेर एउटा मात्र कानून अन्तर्गत कारबाही गर्नुपर्ने भनी सीमित तुल्याउन नमिल्ने ।
- भ्रष्टाचार मुद्दा र ठगी मुद्दामा उनै व्यक्तिहरू संलग्न रहेको र प्रतिवादी कायम गरिएको भए पनि उनीहरूले फरक फरक हैसियतबाट आपराधिक कार्य गरेको देखिएको अवस्थामा बिगोको हकमा भने ठगीको घटनाबाट पीडित भएका व्यक्तिलाई पुगेको हानि र भ्रष्टाचार मुद्दामा भ्रष्टाचारजन्य क्रिया गरिएको भनिएको अङ्ग एउटै भएकाले त्यसलाई दुबै मुद्दामा बिगोको रूपमा कायम गर्न मनासिव नहुने ।
- भ्रष्टाचारको कसुरमा बिगो समेतको दाबी लिई अभियोग दायर भएको अवस्थामा जरिवानाको सजायसम्म हुने ठहराई बिगोको हकमा ठगी मुद्दाको फैसला बमोजिम हुने भनी भएको फैसलालाई अन्यथा भन्न नमिल्ने ।
- मौकामा र अदालतमा समेत उपस्थित भई एउटा व्यहोराको बयान दिने, सो बयान व्यहोरालाई कानुनी प्रक्रियाबाटै अन्यथा हो भनी पुष्टि नगरी सामान्य निवेदन प्रेषित गरेर आफ्नो पूर्व बयान व्यहोरालाई अन्यथा भनी उल्लेख गर्दैमा त्यस्तो पछिल्लो अभिव्यक्तिले प्रामाणिक महत्त्व ग्रहण गर्न नसकिने ।

६.११ अजीतराज ढुंगेल विरुद्ध नेपाल सरकार^{२०}

- अ.बं. २०५ ले पुनरावेदन नगर्ने पक्षलाई पनि उन्मुक्ति दिन सकिने कानुनी प्रबन्ध गरेको छ । तर, यस अदालतमा पुनरावेदन गर्ने कानुनी अधिकार भएका व्यक्तिले

^{१९} ने.का.प. २०६९ अंक ८ निर्णय नं. ८८७४

^{२०} ने.का.प. २०७० अंक ४ निर्णय नं. ८९९९

पुनरावेदन नगरे पनि अरू पुनरावेदनबाट जाँचिदा पुनरावेदन नगर्ने पक्षका हकमा पनि इन्साफ वा सजाय उल्टिने अवस्था देखिएमा मात्र पुनरावेदन सरह निजका हकमा समेत उल्टाई छिनिदिनु पर्ने भएकाले अ.बं.२०५ नं. मा प्रयुक्त “जाँच्ने इन्साफ वा सजाय” पुनरावेदन अदालतको हो, जिल्ला अदालतको होइन ।

- सहकारीको रकम आफूखुशी नियम विनियम तथा संस्थागत प्रक्रिया बाहेक खर्च गरिन सबैनायस्ता कार्यमा आपराधिक मनसाय थिएन भन्न सकिँदैन । मुद्दा आरम्भ भइसकेपछिका कुनै भनाई वा पत्राचार विवादित कार्य हुँदाका कुनै अभिलेखबाट पुष्टि नभएमा सोलाई प्रमाणका रूपमा ग्रहण गरी कुनै न्यायिक अवधारणा बनाउन नमिल्ने ।
- ऐन विनियमले व्यवस्था नै नगरेको प्रक्रिया अपनाई संस्थाको कुनै कारोवार गरिन्छ भने सो कार्यमा संलग्न व्यक्ति व्यक्तिगत रूपमा जिम्मेवार हुनुपर्ने ।
- ठगीको कसुर भयो कि भएन भन्नको लागि तत्काल घटित कार्यलाई नै हेरिने हो । पुनरावेदक प्रतिवादीले अकी संस्थाको नाउँमा कर्जा स्वरूप रकम दिई आफ्नो पदीय दायित्व निर्वाह गरेको भनी जिकीर लिए पनि उक्त रकम आफ्नै संस्थाको उपाध्यक्षको नाउँमा चेक काटी सो रकम सम्बन्धित संस्थालाई धोका दिई गफलतमा पारी दुरुपयोग गरी संस्थालाई हानि नोक्सानी र सम्बन्धित व्यक्तिलाई लाभ पुऱ्याउने उद्देश्यले दिइएको कार्यबाट ठगी गर्ने मनसाय स्पष्ट हुने ।

६.१२ नेपाल सरकार विरुद्ध ऋषिराम शर्मा समेत ^{२१}

प्रतिवादीहरूले खोलेको बैङ्क खातामा कसैले रकम जम्मा गरिदिएको र सो खाताको रकम प्रतिवादीहरूले फिकेको भन्ने कुरालाई ठगी गरेको भन्न मिल्ने नदेखिने ।

६.१३ मुरारी घिमिरे विरुद्ध नेपाल सरकार ठगी ने.का.प. २०७१ अंक ८ ^{२२}

- ठगीको ३ नं. मा प्रयोग भएको “ठगिने” र “ठगी गर्ने” शब्दले नै ठग्ने कार्य अर्थात ठगीको कसुरको पूर्णतालाई जनाउने हुन्छ । तसर्थ यस व्यवस्थाले ठगी गर्ने व्यक्तिलाई कसुरबाट उन्मुक्ति दिन खोजेको अर्थ लगाइनु मुनासिव हुँदैन । कुनै कार्य अपराध हुने भनी कानुनले परिभाषित गरेको हुन्छ भने त्यसलाई प्रत्यक्ष वा परोक्षरूपमा घुमाउरो अर्थ गरी अवैध विषयलाई वैधमा रूपान्तरण गर्ने प्रयास गर्नुहुँदैन । ठगीको ३ नं. को यस व्यवस्थाले ठगिने व्यक्तिको धनलाई हदम्याद वा अन्य कारणले अन्यायमा पर्न सक्ने सम्भावनालाई रोक्नका लागि सुरक्षित र व्यवस्थित गर्न मात्र खोजिएको भनी अर्थ गर्नु उपयुक्त हुन्छ । ठग्ने उद्देश्यरहित भई विशुद्धरूपमा कागज गरी वा नगरी लेनदेन गरेको विषयमा रकम दिने पक्षले समयमा नदिएमा वा धिड्न्याई गरेमा निजलाई पत्नी भाखा तमसुक गराएको अवस्थामा यो कानुनी व्यवस्था आकर्षित हुन सक्ने ।

^{२१} ने.का.प. २०७१ अंक १२, नि.नं.९३१०

^{२२} ने.का.प. २०७१ अंक ८, नि.नं.९२२८

६.१४ नेपाल सरकार विरुद्ध हु वई सुझ छुझ सिचान ^{२३}

- करारको शर्त पालन गरे नगरेको सम्बन्धमा र त्यसबाट हुन गएको क्षति वा नोक्सानीको सम्बन्धमा करार सम्बन्धी ऐनले देवानी दायित्वको सिर्जना हुने अवस्था हुन्छ । शुद्ध रूपले करारीय दायित्व सम्बन्धमा परेको विवादको निरोपण पनि करार ऐन अनुरूप हुनुपर्ने हुन्छ । देवानी प्रकृतिको विवादलाई बलजफ्ती फौजदारी प्रकृतिको विवादको सिर्जना गर्ने गराउनेतर्फ लाग्नु उचित नहुने ।
- दुबै पक्ष मिली राजीखुशीले गरेको करारको सम्बन्धमा, कपटपूर्वक (Fraudulently) करार भएको वा कुनै कानूनको उल्लंघन हुने गरी करार गरेको वा एकले अर्को पक्षलाई भुक्त्याई वा जालसाजी पूर्वक करार गरेको अवस्थामा एकले अर्को पक्षलाई हानि पुऱ्याउने नियतले वा प्रारम्भदेखि नै ठग्ने अभिप्रायले कुनै करार गरेकोमा बाहेक फौजदारी दायित्वको सिर्जना हुन नसक्ने ।

७ अध्ययनको नतिजा

ठगी अपराध सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था, यस सम्बन्धी मुद्दाको अवस्था तथा न्यायिक दृष्टिकोण समेतका आधारमा ठगी मुद्दा सम्बन्धी अपराधमा निम्न तथ्यगत अवस्था रहेको देखिन्छ ।

- विगत दश वर्षको ठगी मुद्दाको दायरी संख्यालाई हेर्दा आ.व. ०६३/६४ मा ३१५ थान, आ.व. ०६४/६५ मा ३५७ थान, आ.व. ०६५/६६ मा ३७६ थान, आ.व. ०६६/६७ मा ३८७ थान, आ.व. ०६७/०६८ मा ३८६ थान, आ.व. ०६८/६९ मा ५५९ थान, आ.व. ०६९/७० मा ७०९ थान, आ.व. ०७०/७१ मा ७८८ थान, आ.व. ०७१/७२ मा ८४८ थान र आ.व. ०७२/७३ मा ८९० थान मुद्दा जिल्ला अदालतमा दायर भएको देखिन्छ । यसबाट ठगी सम्बन्धी अपराध हरेक वर्ष बढ्दै गएको अवस्था तथ्यांकले देखाउँछ । विगत दश वर्षमा अपराध वृद्धि एक सय पचास प्रतिशत भन्दा बढी देखिन्छ ।
- जिल्ला अदालतमा नेपाल सरकारबाट दायर ठगी मुद्दामा प्रतिवादी उपर कसुर कायम प्रतिशत सरदर ४८ दशमलव ८ प्रतिशत रहेको देखिन्छ भने सफाइ प्रतिशत ५१ दशमलव २ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । यसबाट अभियुक्तको कसुर ठहर हुने भन्दा सफाइ पाउने प्रवृत्ति बढी रहेको छ । अन्य कसुरमा भन्दा ठगी मुद्दामा कसुर ठहर प्रतिशत कम रहेको देखिने । यसले पर्याप्त प्रमाण नभएकोमा पनि सरकारी वकीलबाट अभियोजन हुने गरेको वा अनुसन्धान प्रमाणमुखी हुन नसकेको अवस्था देखिन्छ ।
- जिल्ला अदालतमा दायर भएका विगत दस वर्षका ठगी मुद्दाको लगत हेर्दा सबै भन्दा कम मुद्दा संख्या आ.व. ०६३/६४ मा ३१५ र प्रतिवादी संख्या ५६३ देखिन्छ भने सबै भन्दा बढी मुद्दा संख्या आ.व. ०७२/०७३ मा ८९० र प्रतिवादी संख्या २९९१ रहेका देखिन्छ । दश

^{२३} ने.का.प. २०६९ अंक ४, नि.नं.८८०९

वर्षमा औषत प्रतिवर्ष लागत ५६२ थान मुद्दा र प्रतिवादी संख्या १५४८ रहेको देखिन्छ । कसुर कायम भएको प्रतिशत हेर्दा सबै भन्दा कम ३७ प्रतिशत आवा ०६८ /०६८ मा र बढी ६२ प्रतिशत आ.व. ०६६ /०६७ मा देखिन्छ ।

- विगत १० वर्षको अवधिमा ठगी मुद्दामा सफलता प्रतिशत कम हुँदै गएको अवस्था देखिन्छ । आ.व. ०६३ /६४ मा सफलता प्रतिशत ६० प्रतिशत रहेकोमा गत आवा मा ५४ प्रतिशतमा भरेको देखिन्छ । यसबाट ठगी अपराधको अनुसन्धान र अभियोजन प्रभावकारी हुन नसकेको र कसुर पुष्टि हुने वस्तुगत प्रमाण संकलनमा ध्यान जान नसकेको देखिन्छ ।
- आवा ०७२/७३ को तथ्यांकलाई हेर्दा सबैभन्दा बढी ३७६ थान ठगी मुद्दाको लगत काठमाडौंमा रहेको छ । यसैगरी कास्कीमा ३४ थान, ललितपुरमा ५० थान, बाँकेमा ४० थान, मोरङमा ३२ थान, पर्सा २९ थान लगत रहेको छ भने हिमाली जिल्ला मनाङ, बाजुरा, जुम्ला, मुगु, मुस्ताङ, दार्चुला जस्ता जिल्लामा ठगी अपराध शुन्य रहेको देखिन्छ । शहरी जिल्लामा ठगी अपराध बढी हुने गरेको देखिन्छ ।
- करारका विषयमा फौजदारी दायित्वको सिर्जना हुन नसक्ने भएपनि कपटपूर्वक करार भएको वा कुनै कानूनको उल्लंघन हुने गरी करार गरेको वा एकले अर्को पक्षलाई भुक्त्याई वा जालसाजीपूर्वक करार गरेको वा हानि पुऱ्याउने नियतले वा ठग्ने अभिप्रायले कुनै करार गरेकोमा ठगी हुन सक्दछ भन्ने मान्यता अदालतले राखेको देखिन्छ ।
- ठग्ने नियत र बेईमानीलाई ठगीको अपराधमा हेर्नुपर्ने हुन्छ भने आफ्नो हक नपुग्ने अर्कोको सम्पत्ति स्वामीबाट गैरकानुनी तवरले लिनु दिनु र दिलाउनुसँग ठगी अपराध सम्बन्धित रहने र त्यो गैर कानुनी काम कारबाहीमा ललाई फकाई गरी विश्वासमा पार्ने, जाल परिपञ्चमा पार्ने, धोका गफलतमा पार्ने आदि जुनसुकै वा सबै तत्व अन्तरनिहित हुन सक्नेमान्यता रहेको देखिन्छ ।
- ठगी मुद्दामा धेरै जना कसुरदार भएमा जसले जति बिगो लिए खाएको देखिन आउँछ त्यति नै बिगो र अलग अलग परिमाण बिगो लिए खाएको देखिन नआएमा दामासाहीले बिगो भराउन पर्ने दायित्व प्रतिवादीहरुको रहने न्यायिक मान्यता अदालतले राखेको देखिन्छ ।
- संस्थाको उद्देश्य अनुरूपको काममा संकलित रकमबाट बचतकर्ताहरुलाई शर्त अनुसार प्रतिफल दिने कार्यतर्फ अग्रसरता देखाएको नपाइदा संस्थाका सञ्चालक समितिका सदस्य एवं पदाधिकारीहरु समेत सबैले सामूहिक रुपमा नै संस्थाको नाउमा ठगी गर्ने कार्य गरेको हुने मान्यता रहेको देखिन्छ ।

८. निष्कर्ष

अर्कालाई हानी नोक्सानी गर्ने र आफूलाई फाइदा हुने कार्य गरेमा ठगी हुन्छ । ठगी सम्पत्ति सम्बन्धी अपराध हो भने कानूनमा ठगी सम्बन्धी मुद्दा सरकार वादी हुने फौजदारी कसुर मानिन्छ र यस कसुरको अनुसन्धान प्रहरीबाट र अभियोजन सरकारी वकीलबाट गरिन्छ । विगत दस वर्षको ठगी मुद्दाको तथ्यांक हेर्दा नेपालमा ठगी अपराधको कसुर बढ्दै गएको देखिएको छ भने यसको प्रभाव मूलतः शहरी क्षेत्रमा बढी देखिएको छ । यस आधारमा आर्थिक क्रियाकलाप बढी हुने क्षेत्रमा ठगी सम्बन्धी कसुर धेरै हुने गरेको भन्न सकिन्छ । एकातिर ठगी अपराधको कसुर बढ्दै गएको देखिन्छ भने यस्ता कसुरमा गरिएको अभियोजनले आशातित

सफलता प्राप्त गर्न नसकेको तथ्यांकले देखाएको छ । अभियोजन भएका ५० प्रतिशत मुद्दामा कसुर ठहर हुन सकेको देखिदैन । यसबाट अनुसन्धान र अभियोजनलाई प्रभावकारी बनाउन अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ता बीच समन्वय र संवादलाई बढाई ठगीको अपराध भएको प्रमाणित गर्ने सबुद प्रमाण संकलन गर्ने तथा पर्याप्त प्रमाणका आधारमा मात्र अभियोजन गर्ने कुरामा ध्यान जानुपर्ने देखिन्छ ।

९. सुझाव

- तुलनात्मक रुपमा ठगीको कसुर बढ्दै गएको देखिएको हुँदा ठगीको अपराध न्यूनीकरण गर्न सचेतनामुलक र प्रवर्द्धनात्मक कार्यहरु गर्न आवश्यक छ भने शहरी क्षेत्रमा यसको प्रभाव ज्यादा रहेको हुँदा शहरी क्षेत्रमा प्रभावकारी र समन्वयात्मक रुपमा अनुसन्धानलाई केन्द्रित गर्न जरुरी देखिन्छ ।
- ठगीको कसुरमा प्रहरीबाट हुने अनुसन्धान र सरकारी वकीलबाट गरिने अभियोजनलाई प्रभावकारी बनाउन अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ता बीच नियमित समन्वय र संवाद बढाउन र कसुर पुष्टि गर्न सक्ने वस्तुगत सबुद प्रमाण संकलन गर्ने कुरामा ध्यान जान आवश्यक छ ।
- अभियोजनलाई सफल बनाउन प्रमाणमुखी अनुसन्धान गर्न अनुसन्धानकर्तालाई निर्देशन गर्ने तथा कसुर ठहर हुने प्रमाणका आधारमा अभियोजन गर्ने विषयमा सरकारी वकीलले सजगता अपनाउन जरुरी देखिन्छ ।
- विनिमय अधिकारपत्र ऐन, करार ऐन तथा लेनदेन व्यवहार सम्बन्धी कानुनले समेट्ने अवस्थाका घटनामा पनि ठगी मुद्दा चलाउने कुरालाई अभियोजनकर्ताले ध्यानमा राख्दै अदालतले गरेका फैसला तथा ठगी हुन आवश्यक पर्ने तत्वको विद्यमानता लाई अभियोजन गर्दा हेक्का राख्न आवश्यक देखिन्छ ।
- ठगी मुद्दाको अभियोजनको असफलतालाई कम गर्न अनुसन्धान र मुद्दाको न्यायिक कारबाहीमा पीडित र साक्षीको संरक्षण गर्ने र तिनीहरुको सहयोग प्राप्त गर्ने कुरामा पनि सम्बद्ध पक्षले ध्यान दिन जरुरी छ ।
- अनुसन्धानकर्ताले अनुसन्धान गर्दा र सरकारी वकीलले अभियोजन गर्दा ठगी र लेनदेन व्यवहार, ठगी र वैदेशिक रोजगार, ठगी र कित्ते जस्ता अपराधको फरकलाई मनन गरी सम्बन्धित कानुनले गरेको व्यवस्था र प्रमाणको उपलब्धतालाई ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

1. मुलुकी ऐन २०२०
2. मुलुकी अपराध संहिता, २०७३
3. प्रा. माधवप्रसाद आचार्य र अधिवक्ता बद्रिप्रसाद भण्डारी (२०६३) फौजदारी कानुनको समिक्षात्मक विवेचना, पेज, ३८७, भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेशन:

4. सर्वोच्च अदालतबाट प्रकाशित नेपाल कानून पत्रिकाहरु
5. सर्वोच्च अदालत बुलेटिनहरु
6. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको विभिन्न आर्थिक वर्षका वार्षिक प्रतिवेदनहरु

नेपालमा नागरिकता सम्बन्धी अपराधको प्रवृत्ति: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

✍ लोकराज पराजुली

सहन्यायाधिवक्ता

१. विषय प्रवेश

नागरिकता राज्यसँगको सम्बन्धको विषय हो । नागरिक र राज्य बीचको नाता नागरिकताले जोडिएको हुन्छ । नागरिकता कानुनी मात्र नभई राजनीतिक विषय पनि हो । निश्चित उमेर पुगेका नागरिकलाई राज्यले नागरिकता प्रदान गर्दछ । राज्यले प्रदान गर्ने नागरिकता गैरकानुनी रूपमा तथा अयोग्य व्यक्तिले समेत लिने गरेको पाइन्छ । यो नै नागरिकता सम्बन्धी अपराधको जड हो । यस प्रस्तुतिमा नागरिकता अपराध सम्बन्धी अवधारणा, कानुनी व्यवस्था, विगत दश वर्षको मुद्दाको तथ्याङ्क, सर्वोच्च अदालतबाट फैसलाहरुको विश्लेषण गरी निष्कर्ष र सुझाव समावेश गरिएको छ । नागरिकता सम्बन्धी विषयमा नेपाल कानूनले अपराधीकरण (Criminalization) गरेका विषयलाई मात्र आधार मानिएको छ । विगत दश वर्षको मुद्दाको विश्लेषण गर्दा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय नेपालको विगत दश आर्थिक वर्ष अर्थात् आ.व. २०६३/०६४ देखि २०७२/०७३ सम्मका वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लेखित नागरिकता सम्बन्धी अपराधको तथ्याङ्कलाई आधार मानिएको छ । सर्वोच्च अदालतबाट भएका नेपाल कानून पत्रिकामा प्रकाशित ७ वटा नागरिकता सम्बन्धी अपराधका मुद्दाको विश्लेषण गरिएको छ ।

२. नागरिकता सम्बन्धी अपराधको अवधारणा

नागरिकता एक राजनीतिक अवधारणा हो । राष्ट्र र त्यस देशका वासिन्दा बीचको राजनीतिक सम्बन्धलाई नागरिकताले परिभाषित गर्दछ । सामान्य अर्थमा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार प्रयोग गर्न पाउने तथा सम्बन्धित राष्ट्रप्रति विशेष कर्तव्यहरु प्रदान गरिएका राजनीतिक व्यक्तिलाई नागरिक भनिन्छ । कुनै पनि राज्यका लागि जनसंख्या, सार्वभौमसत्ता, भूभाग र सरकार अनिवार्य पूर्व शर्त हुन् । यही चार वटा अनिवार्य तत्व अर्थात् पूर्व शर्त मध्येको एक जनसंख्या नै राज्यको नागरिक हो । राज्यले त्यस्ता नागरिकलाई पहिचानका लागि दिने परिचयको प्रमाणपत्र नै नागरिकता हो ।^{२४} त्यसर्थ राज्यका लागि नागरिकता राज्य र नागरिक बीचको सम्बन्धको सेतु हो भने व्यक्तिका लागि आफ्नो देशको सदस्यताको प्रमाणपत्र हो । जसले राष्ट्र र सो राष्ट्रमा बस्ने व्यक्तिहरु बीचको राजनीतिक सम्बन्धलाई बुझाउँदछ । आधुनिक लोकतन्त्रमा राज्यको सार्वभौमसत्ता राज्यका तिनै नागरिकमा रहन्छ भन्ने मान्यता राखिन्छ । त्यसैले नागरिक र नागरिकता राष्ट्र र व्यक्ति दुवैका लागि अत्यन्त महत्वपूर्ण विषय हुन् ।

^{२४} यज्ञराज कोइराला, राज्य र नागरिकता, (२०६७), मकालु प्रकाशन गृह, काठमाडौं, पृ. २३

नागरिकतालाई अंग्रेजी शब्द Nationality बाट चिनिन्छ । व्यक्ति जन्मिएपछि राष्ट्रियता (Nationality) विहीन हुन सक्दैन भन्ने मान्यता राख्दै विश्व समुदायले राष्ट्रियतालाई व्यक्तिको मानव अधिकारका रूपमा स्वीकारेको छ । The Universal Declaration of Human Rights, 1948 n] "Everyone has the right to a nationality. No one shall be arbitrarily deprived of his nationality nor denied the right to change his nationality." (प्रत्येक व्यक्तिलाई राष्ट्रियताको अधिकार हुनेछ । कुनै पनि व्यक्तिलाई स्वेच्छाचारी ढङ्गले निजको राष्ट्रियताबाट वञ्चित गरिने छैन नत राष्ट्रियता परिवर्तन गर्ने अधिकारबाट नै वञ्चित गरिनेछ) भनी घोषणा गरेको छ ।^{२४} The International Covenant on Civil and Political Rights, 1977 n] "Every child has the right to acquire a nationality (प्रत्येक बालकलाई राष्ट्रियता प्राप्त गर्ने अधिकार छ) भनेको छ ।^{२५} The Convention on the Right of the Child, 1989 ले "The child shall have the right from birth to acquire a nationality" (बालबालिकाले जन्मेपछि राष्ट्रियताको अधिकार पाउनेछन्) भनेको छ ।^{२६}

अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा स्वीकारिएका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका उपरोक्त मान्यतालाई आत्मसात् गरी राज्यहरूले आफ्ना देश भित्रका व्यक्तिलाई आफ्नो नागरिकका रूपमा स्वीकार्ने सम्बन्धमा विभिन्न मान्यताको विकास भएको छ । ती मध्ये वंशजको आधार (Jus Sanguinis or Right of Blood), जन्मभूमिको आधार (Jus Soli or Right of Soil), अङ्गिकरणको आधार (Naturalization), छनौटको आधार (Choice) र भौगोलिक क्षेत्र प्राप्तिको आधार (Acquisition of Territory) मुख्य मान्यताहरू हुन् । यी मान्यता वा आधार बाहेक विदेशी व्यक्तिलाई सम्मानार्थ नागरिकता प्रदान गर्ने अभ्यास पनि रहेको देखिन्छ ।^{२७}

नागरिकताको अधिकार र यसको प्राप्तिका आधार सम्बन्धमा विश्वमा स्वीकारिएका माथि उल्लेखित मान्यताकै सेरोफेरोमा विभिन्न राष्ट्रहरूले आ-आफ्ना राष्ट्रिय कानूनमा व्यवस्था गरी आफ्नो नागरिकलाई नागरिकताको प्रमाणपत्र दिने कानून बनाएका हुन्छन् । ती कानूनमा नागरिकता प्राप्तिका आधार, नागरिकता प्राप्त गर्ने कार्यविधि, गलत विवरण पेश गरी नागरिकता प्रमाणपत्र लिए दिए दिलाएमा वा नागरिकता प्रमाणपत्र प्राप्त गर्न गलत विवरण पेश गरेमा वा भ्रुट्टा नागरिकता प्रमाणपत्र बनाई राष्ट्रको नागरिक वा राजनीतिक अधिकार उपभोग गरेमा त्यस्तो कार्यलाई अपराध मानी दण्ड सजायको व्यवस्था समेत गरिएको हुन्छ । नागरिकताका सम्बन्धमा त्यसरी राज्यको कानूनबाट अपराध मानिएका कार्यलाई नै नागरिकता सम्बन्धी अपराध (Citizenship related crime) भनिन्छ ।

^{२४} मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८, धारा १५

^{२५} नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६, धारा २४ (३)

^{२६} बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९, धारा ७

^{२७} संविधान सभा मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समिति, विषयगत अवधारणा पत्र तथा प्रारम्भिक मस्यौदाको प्रतिवेदन, (२०६६), पृ.१३२-१३३

राष्ट्रको सर्वाभौमसत्ताको मालिक हुने देशका नागरिक कुनै अनागरिक व्यक्ति बन्न नपुगुन, यदि बनेको भएमा पनि सजाय पाई त्यस्तो नागरिकता बदर हुन सकोस्, अनागरिक व्यक्तिले राज्यबाट नागरिकका हैसियतले पाउने सेवा सुविधा अधिकार लिन नसकोस् र फेरी कुनै पनि अनागरिक व्यक्तिले भ्रुष्ट वा गलत तरिकाले देशको नागरिक बन्ने चेष्टा नगरोस् भन्नका लागि नागरिकता सम्बन्धी अपराधलाई अपराधीकरण गर्नु परेको हो । त्यसर्थ कुनै पनि राष्ट्रको राष्ट्रियताको संरक्षणका लागि यो अपराधको नियन्त्रण र रोकथाम गर्नु अति आवश्यक र संवेदनशील विषय हो । यसैगरी, राष्ट्रको नागरिकले नै पनि नागरिकताको प्रमाणपत्रमा भएका जन्ममिति, ठेगाना, थर आदि सच्याएर राज्यबाट उमेर, भौगोलिक क्षेत्र, जात आदिका आधारमा पाउने सुविधा गैरकानुनी रूपमा लिन नसकोस् भन्नका लागि पनि यो अपराधको नियन्त्रण र रोकथाम गर्नु आवश्यक छ ।

३. नागरिकता सम्बन्धी अपराध विरुद्धको नेपाल कानून

३.१. नागरिकता सम्बन्धी अपराध विरुद्धको नेपाल कानूनको ऐतिहासिक पक्ष

नेपालको कानुनी इतिहास हेर्दा 'नागरिक' शब्द प्रयोग भएर पहिलो पटक बनेको कानून नेपाली नागरिकता ऐन, २००९ हो । त्यो भन्दा अगाडि नागरिकलाई जनाउन 'प्रजा, दुनियाँ, रैती' इत्यादि शब्द प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै:- राजा स्थितिराज अर्थात् जयास्थिति मल्लले वि. सं. १४३६ मा बनाउन लगाएको न्यायविकासिनीमा तुस्यवृत्ति: प्रजारक्षु (राजाको कर्तव्य प्रजाको रक्षा गर्नु हो) भनिएको छ ।^{२९} नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४ मा 'आगे नेपालभर मुलुकका भाइ भारदार, साहु महाजन, रैयत, दुनिया गैह्रके यथोचित'^{३०} भनी 'रैयत दुनिया' शब्द प्रयोग गरिएको छ । नेपाल अन्तरिम शासन विधान, २००७ मा 'प्रजा' शब्द प्रयोग भएको पाइन्छ ।^{३१} मिति २००९/१/२६ मा पहिलो पटक नेपाली नागरिकता ऐन, २००९ लागू भएपछि पहिलो पटक नागरिकता प्राप्तिका आधार र प्रक्रियाको कानुनी रूपमा नै निर्धारण भएको थियो ।^{३२} यो ऐनले नागरिकताको अधिकार नपाउने मानिसले भ्रुष्ट बयान दिई वा फरेवद्वारा नागरिकताको अधिकार पाएको ठहरेमा सरकारले निजको सो अधिकार बदर गरी तजविजी रु.१,०००/- सम्म दण्ड गर्ने र सो नागरिकता पाएको मिति देखि नै बदर भएको ठहर्ने व्यवस्था गरी नागरिकता सम्बन्धी अपराध र सजायको व्यवस्था समेत गरेको थियो ।^{३३} वि.सं. २०१२ सालमा 'नागरिक' शब्द प्रयोग भएको नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ जारी भयो । यस ऐनले 'नागरिक' को परिभाषा गरेको छ ।^{३४} जस अनुसार हालको सन्दर्भमा नेपालको नागरिक भन्नाले नेपालको संविधानको धारा ११ र नागरिकता ऐन, २०६३ बमोजिमको नेपालको नागरिकलाई जनाउँदछ । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ ले नागरिकलाई जनाउन 'प्रजा' र 'नागरिक'

^{२९} कानून सहप्रकाशन न्यायविकासिनी (मानव न्यायशास्त्र), (२०६५), कानून व्यवसायी क्लब, काठमाडौं, पृ. २६२

^{३०} नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४, प्रस्तावनाको पहिलो हरफ

^{३१} नेपाल अन्तरिम शासन विधान, २००७ को प्रस्तावना

^{३२} नेपाली नागरिकता ऐन, २००९, दफा ४

^{३३} ऐ. दफा ७

^{३४} नेपाल नागरिक अधिकार ऐन, २०१२, दफा २

शब्द प्रयोग गरेको देखिन्छ।^{३४} यस संविधानमा पनि नागरिकता सम्बन्धी छुट्टै व्यवस्था गरिएको भने थिएन।

संवैधानिक रूपमा पहिलो पटक नेपालको संविधान, २०१९ को भाग २ मा नागरिकता सम्बन्धी व्यवस्था गरियो।^{३५} जसमा नागरिकताको प्राप्ति र समाप्ति कानून बमोजिम निर्धारित हुने उल्लेख थियो। २०२०/११/१६ देखि नेपाल नागरिकता ऐन, २०२० कार्यान्वयनमा आयो। यो ऐन भन्दा अघि नेपाल नागरिकता अध्यादेश, २०२० जारी गरिएको थियो, जसले नेपाली नागरिकता ऐन, २००९ लाई खारेज गरेको थियो। यो ऐनले नेपाली नागरिकताको प्राप्ति र समाप्तिका आधारका बारेमा व्यवस्था गरेको थियो। तत्कालीन श्री ५ को सरकारले नेपाली नागरिकताबाट हटाउन सक्ने आधारका बारेमा पनि यस ऐनमा व्यवस्था गरिएको थियो।^{३६} भ्रष्टो विवरण वा बयान दिई नेपालको अंगीकृत नागरिकता वा जन्म वा वंशजको नाताले नागरिकता प्राप्त गराउने वा सो गर्ने गराउने उद्देश्यले जानीजानी भ्रष्टो विवरण वा बयान दिई आवेदनपत्र दिने कार्यलाई नागरिकता सम्बन्धी अपराधका रूपमा अपराधीकरण गरी सो अपराध गर्ने व्यक्तिलाई पाँच वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुने र त्यसो गरेर प्राप्त गरेको नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र रद्द हुने व्यवस्था समेत यस ऐनमा थियो।^{३७} यो ऐन अन्तर्गत नेपाल नागरिकता नियमावली, २०२५ र त्यसलाई खारेज गरी नेपाल नागरिकता नियमावली २०४९ समेत जारी भएका थिए।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को भाग २ मा पनि नागरिकता सम्बन्धी व्यवस्था गरियो।^{३८} नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग २ मा पनि नागरिकता सम्बन्धी व्यवस्था थियो।^{३९} नेपालको संविधानको (२०७२/६/३ बाट प्रारम्भ भएको) भाग २ मा पनि नागरिकता सम्बन्धी व्यवस्था गरिएका छन्।^{४०} संवैधानिक व्यवस्था बाहेक नागरिकता सम्बन्धमा अन्य थप व्यवस्थाहरु नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ र नेपाल नागरिकता नियमावली, २०६३ मा गरिएको छ। जुन ऐन र नियमावलीले साविकका क्रमशः नेपाल नागरिकता ऐन, २०२० र नेपाल नागरिकता नियमावली, २०४९ लाई खारेज गरी हाल कार्यान्वयनमा रहेका छन्।

३.२. नागरिकता सम्बन्धी अपराध विरुद्धको वर्तमान नेपाल कानून

नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ र नेपाल नागरिकता नियमावली, २०६३ नै यो अपराध विरुद्धको वर्तमान कानून हुन्। नेपालको संविधानको भाग २ को धारा १० देखि १५ सम्मका व्यवस्था ती

^{३४} नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५, प्रस्तावना र धारा ४, ५, ६ (२) र ७

^{३५} नेपालको संविधान, २०१९, धारा ७ र ८

^{३६} नेपाल नागरिकता ऐन, २०२०, दफा-१०

^{३७} ऐ. दफा १५ र १० (३ क)

^{३८} नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७, धारा-८ देखि १० सम्म

^{३९} नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा-८ देखि ११ सम्म

^{४०} नेपालको संविधानको धारा १० देखि १५ सम्म

कानूनका आधार हुन् । नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ ले अपराधीकरण गरेका नागरिकता सम्बन्धी कसुर र सजाय निम्नानुसार रहेका छन्^{१९}:-

क्र.सं.	कसुर	दण्ड सजाय
१	कुनै विदेशीले नेपाली नागरिक भएको दाबी गरी भुट्टो विवरण दिई नेपाली नागरिकता प्राप्त गर्नु (दफा २१ (१))	१ वर्ष देखि ५ वर्षसम्म कैद वा रु. ५० हजारदेखि रु. १ लाखसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय भई त्यसरी प्राप्त गरेको नागरिकता स्वतः रद्द हुने ।
२	कुनै विदेशीलाई भुट्टो विवरणका आधारमा नागरिकता दिलाउने कार्यमा सनाखत वा सिफारिस गर्नु (दफा २१ (२))	६ महिनादेखि ३ वर्षसम्म कैद वा रु. २५ हजारदेखि रु. ५० हजारसम्म जरिवाना वा दुवै ।
३	नेपाली नागरिकताको भुट्टो वा कित्ते प्रमाणपत्र खडा गर्ने वा बनाई प्रचलनमा ल्याउने कार्य गर्नु गराउनु (दफा २१ (३))	१ वर्षदेखि ५ वर्षसम्म कैद वा रु. २० हजारदेखि रु. १ लाखसम्म जरिवाना वा दुवै ।
४	सकल नागरिकताको प्रमाणपत्रमा भएको विवरणमा आफूखुसी थपघट गर्ने वा सच्याउने कार्य गर्नु गराउनु (दफा २१ (४))	३ महिनासम्म कैद वा रु. १० हजारसम्म जरिवाना वा दुवै ।
५	कुनै नेपाली नागरिकले भुट्टो विवरण दिई नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्नु (दफा २१ (५))	रु. १५ हजारसम्म जरिवाना
६	कुनै व्यक्तिले आफ्नो नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्रमा उल्लेखित थर वा उमेर, शैक्षिक योग्यताको प्रमाणपत्रसँग फरक पर्न गई वा नागरिकताको प्रमाणपत्रमा अन्य सानातिना त्रुटि भई सो विवरण सच्याउन तोकिएको अधिकारी समक्ष निवेदन दिई सच्याएकोमा त्यसरी सच्याएको विवरण भुट्टो प्रमाणित हुनु (त्रुटि भएको भनी सच्याउन भुट्टो विवरण दिई सच्याउनु) (दफा २१ (५))	
७	यो ऐन वा यो ऐन अन्तर्गत बनेको नियमको बर्खिलाप अन्य कुनै कसुर गर्नु गराउनु (दफा २१ (५))	
८	निम्न कसुरको उद्योग गर्नु वा सो कसुर गर्न अरुलाई मद्दत गर्नु: (दफा २१ (७)):-	सम्बन्धित कसुरको पूर्ण अपराध गर्दा हुने सजायको आधा ।
	(क) कुनै विदेशीलाई भुट्टो विवरण दिई नेपाली नागरिकता प्राप्त गर्न	६ महिनादेखि २ वर्ष ६ महिनासम्म कैद वा रु. २५ हजार देखि रु. ५० हजारसम्म जरिवाना वा दुवै ।
	(ख) कुनै विदेशीलाई भुट्टो विवरणका आधारमा नागरिकता दिलाउने कार्यमा सनाखत वा सिफारिस गर्न	३ महिना देखि १ वर्ष ६ महिनासम्म कैद वा रु. १२ हजार ५ सय देखि रु. २५ हजारसम्म जरिवाना वा दुवै ।

^{१९} नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३, दफा-२१

क्र.सं.	कसुर	दण्ड सजाय
	(ग) नेपाली नागरिकताको भुट्टो वा कित्ते प्रमाणपत्र खडा गर्न वा बनाई प्रचलनमा ल्याउने कार्य गर्न गराउन	६ महिना देखि २ वर्ष ६ महिनासम्म कैद वा रु. १० हजारदेखि रु. ५० हजारसम्म जरिवाना वा दुवै ।
९	नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र दिने अधिकारीले जानी जानी वा वदनियत राखी यो ऐन वा यो ऐन अन्तर्गतको नियम विपरित हुनेगरी नागरिकताको प्रमाणपत्र दिनु वा नागरिकताको प्रमाणपत्रको विवरण सच्याउनु (दफा २१ (६))	त्यस्तो पदाधिकारी/ कर्मचारी लाई प्रचलित कानून बमोजिम विभागीय कारबाही हुने ।

नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा अर्थात् माथि तालिकामा उल्लेखित अपराधका मुद्दाहरु सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची-१ मा समावेश भएकोले^{४३} ती मुद्दाहरु नेपाल सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दा भई सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ का प्रक्रिया अनुसार नेपाल प्रहरीले अनुसन्धान तहकिकात गरी सरकारी वकीलले अभियोजन, बहस पैरवी प्रतिक्षा गर्नु पर्दछ । न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ७(१) एवम् मुलुकी ऐनको अदालती बन्दोबस्तको महलको २९ नं. अनुसार सम्बन्धित जिल्ला अदालतबाट शुरु क्षेत्राधिकार ग्रहण गरी न्यायनिरोपण गर्नु पर्दछ ।

४. नागरिकता सम्बन्धी अपराध बारे विगत दश वर्षका मुद्दाको तथ्याङ्क र त्यसको विश्लेषण

नेपालमा आ.व. २०६३/०६४ देखि आ.व. २०७२/०७३ सम्मका १० वर्षको अवधिमा जिल्ला अदालतमा दर्ता भएका नागरिकता सम्बन्धी अपराधका मुद्दा र प्रतिवादीको संख्याको केही पक्षमा यहाँ चर्चा गरिएको छ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय नेपालको वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको सो अपराध सम्बन्धी विवरणका आधारमा यो विवरण तयार गरिएको छ ।

४.१. जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुमा रहेका नागरिकता सम्बन्धी अपराधका मुद्दा र प्रतिवादीको एकमुष्ट संख्या:^{४४}

तालिका नं. १

क्र.सं.	आ.व.	मुद्दा संख्या	प्रतिवादी संख्या	कैफियत
१	२०६३/०६४	१०२	४४६	नागरिकता सम्बन्धी अपराध मात्र
२	२०६४/०६५	६७	२६३	
३	२०६५/०६६	६५	२१७	
४	२०६६/०६७	१२९	४१३	नागरिकता र राहदानी सम्बन्धी अपराध
५	२०६७/०६८	८३	३४०	
६	२०६८/०६९	१२४	४००	
७	२०६९/०७०	१८३	६५०	

^{४३} सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९, अनुसूची-१ को क्र.सं. ३४ क

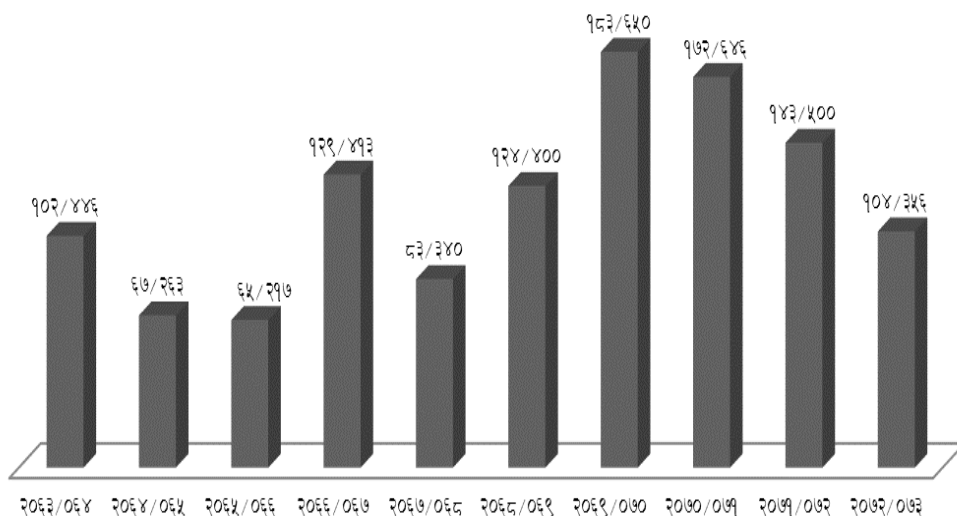
^{४४} महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय नेपालको सम्बन्धित आ.व.का वार्षिक प्रतिवेदनको जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुमा रहेका मुद्दाहरुको समष्टिगत, विषयगत विवरण सम्बन्धी तथ्याङ्कबाट लिइएको ।

क्र.सं.	आ.व.	मुद्दा संख्या	प्रतिवादी संख्या	कैफियत
८	२०७०/०७१	१७२	६४६	नागरिकता सम्बन्धी अपराध मात्र
९	२०७१/०७२	१४३	५००	
१०	२०७२/०७३	१०४	३५६	
	जम्मा	११७२	४२३१	

माथि तालिका नं. १ मा उल्लेखित तथ्याङ्कबाट नागरिकता सम्बन्धी अपराध र प्रतिवादी संख्या हेर्दा आर्थिक वर्ष २०६३/०६४ मा अपराध संख्या १०२ र प्रतिवादी संख्या ४४६ रहेको, आ.व. २०६४/०६५ मा अपराध संख्या ६७ र प्रतिवादी संख्या २६३ रहेको, आ.व. २०६५/०६६ मा अपराध संख्या ६५ र प्रतिवादी संख्या २१७ भई यो अपराध हुने र अपराध गर्ने व्यक्तिको संख्या क्रमशः घट्दो क्रममा रहेको देखिएको छ । आ.व. २०६६/०६७ मा यो अपराध अघिल्लो वर्ष भन्दा बढी १२९ वटा भएको र प्रतिवादीको संख्या पनि ४१३ जना भएको देखिएको छ । आ. व. २०६७/०६८ मा यो अपराध फेरी अघिल्लो वर्षको तुलनामा घटेर अपराधको संख्या ८३ र प्रतिवादीको संख्या ३४० जना देखिएको छ । त्यसपछिका दुई वर्षमा अपराध बढ्न गई आ.व. २०६८/०६९ मा अपराधको संख्या १२४ र प्रतिवादीको संख्या ४०० जना एवम् आ.व. २०६९/०७० मा अपराध संख्या १८३ र प्रतिवादीको संख्या ६५० जना रहेको देखिएको छ । त्यस पछिका तीन वर्ष यो अपराध हुने क्रम अघिल्लो वर्षको तुलनामा क्रमशः घट्दो क्रममा रही आ.व २०७०/०७१ मा अपराध संख्या १७२ र प्रतिवादी संख्या ६४६ जना, आ.व. २०७१/०७२ मा अपराध संख्या १४३ र प्रतिवादी संख्या ५०० जना तथा आ.व. २०७२/०७३ मा अपराध संख्या १०४ र प्रतिवादी संख्या ३५६ जना रहेको देखिन्छ ।

यसरी विगत १० वर्षको तथ्याङ्कका आधारमा नागरिकता सम्बन्धी अपराध हुने प्रवृत्ति हेर्दा पहिलो तीन वर्षमा क्रमशः घट्दो क्रममा, चौथो वर्षमा बढ्दो क्रममा, पाँचौं वर्षमा घट्दो क्रममा, छैटौं र सातौं वर्षमा बढ्दो क्रममा र त्यसपछिका तीन वर्ष अर्थात आठौं, नवौं र दशौं वर्षमा घट्दो क्रममा रहेको देखिएको छ । यो क्रमलाई स्तम्भ चित्रमा तल उल्लेख गरिएको छ :

विगत १० वर्षको नागरिकता सम्बन्धी अपराध र प्रतिवादीको संख्याको स्तम्भ चित्र

४.२. जिल्लागत आधारमा आ.व. २०६३/०६४ देखि २०७२/०७३ सम्मको नागरिकता सम्बन्धी अपराधका मुद्दा र प्रतिवादीको संख्यात्मक अवस्था:-^{४५}

तालिका नं. २

क्र.सं.	जिल्ला	मुद्दा संख्या	प्रतिवादी संख्या	क्र.सं.	जिल्ला	मुद्दा संख्या	प्रतिवादी संख्या
१.	ताप्लेजुङ्ग	८	३४	३९.	पर्वत	०	०
२.	पाँचथर	१९	५६	४०.	कास्की	१३	७९
३.	इलाम	१	१	४१.	स्याङ्गजा	४	६
४.	भ्रुवापा	४८	१९६	४२.	लमजुङ्ग	४	१६
५.	भोजपुर	६	१७	४३.	मनाङ	०	०
६.	संखुवासभा	५	८	४४.	तनहुँ	१३	७३
७.	तेह्रथुम	४	३४	४५.	गोर्खा	९	२२
८.	धनकुटा	५	६	४६.	नवलपरासी	२५	२५३
९.	मोरङ	४१	१९८	४७.	रुपन्देही	१०	३३
१०.	सुनसरी	५५	१९३	४८.	कपिलवस्तु	१३	१३५
११.	उदयपुर	७	१६	४९.	पाल्पा	१	२
१२.	खोटाङ	३	३	५०.	गुल्मी	५	८
१३.	ओखलढुङ्गा	६	८	५१.	अर्घाखाँची	७	१५
१४.	सोलुखुम्बु	४	१७	५२.	रोल्पा	५	११
१५.	सप्तरी	७६	२४४	५३.	रुकुम	१	२

^{४५} महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको सम्बन्धित आ.व. हरुको वार्षिक प्रतिवेदनबाट लिइएको

क्र.सं.	जिल्ला	मुद्दा संख्या	प्रतिवादी संख्या	क्र.सं.	जिल्ला	मुद्दा संख्या	प्रतिवादी संख्या
१६.	सिराहा	31	126	५४.	सल्यान	0	0
१७.	धनुषा	39	178	५५.	प्यूठान	2	10
१८.	महोत्तरी	11	96	५६.	दाङ्ग	6	13
१९.	सर्लाही	69	137	५७.	बाँके	59	223
२०.	रौतहट	38	230	५८.	बर्दिया	1	9
२१.	बारा	45	216	५९.	सुर्खेत	13	24
२२.	पर्सा	55	331	६०.	जाजरकोट	1	2
२३.	सिन्धुली	3	8	६१.	दैलेख	1	2
२४.	मकवानपुर	5	25	६२.	कालिकोट	2	6
२५.	दोलखा	11	32	६३.	हुम्ला	0	0
२६.	रामेछाप	4	5	६४.	जुम्ला	0	0
२७.	चितवन	16	51	६५.	मुगु	0	0
२८.	सिन्धुपाल्चोक	18	61	६६.	डोल्पा	0	0
२९.	काभ्रेपलाञ्चोक	28	57	६७.	बाजुरा	3	8
३०.	भक्तपुर	7	28	६८.	अछाम	0	0
३१.	ललितपुर	16	40	६९.	बझाङ्ग	9	22
३२.	काठमाडौं	187	371	७०.	डोटी	0	0
३३.	नुवाकोट	21	77	७१.	कैलाली	6	13
३४.	रसुवा	3	6	७२.	कन्चनपुर	17	31
३५.	धादिङ	25	37	७३.	डडेलधुरा	0	0
३६.	मुस्ताङ	0	0	७४.	बैतडी	0	0
३७.	म्याग्दी	5	17	७५.	दार्जुला	1	3
३८.	बागलुङ	16	50		जम्मा	1,172	4,231

माथि तालिका नं. २ मा उल्लेखित तथ्याङ्कबाट आर्थिक वर्ष २०६३/०६४ देखि २०७२/०७३ सम्मका १० वर्षमा नेपालका १२ जिल्लाहरू मुस्ताङ, पर्वत, मनाङ, सल्यान, हुम्ला, जुम्ला, मुगु, डोल्पा, अछाम, डोटी, डडेलधुरा र बैतडीमा नागरिकता सम्बन्धी अपराध शुन्य रहेको देखिएको छ। उक्त अवधिमा एउटा मात्र सो अपराध भएका जिल्लाहरू इलाम, पाल्पा, रुकुम, बर्दिया, जाजरकोट, दैलेख र दार्चुला ७ वटा छन्। २ देखि ९ वटासम्म यो अपराध भएका जिल्लाहरू २७, १० देखि २८ वटासम्म यो अपराध भएका जिल्लाहरू १७ र ३१ देखि ७६ वटासम्म यो अपराध भएका जिल्लाहरू १२ वटा छन्। ती मध्ये सिराहामा ३१, रौतहटमा ३८, धनुषामा ३९, मोरङमा ४१, बारामा ४५, भ्रुपामा ४८, पर्सा र सुनसरीमा ५५, बाँकेमा ५९, सर्लाहीमा ६९ र सप्तरीमा ७६ वटा उक्त अपराध भएको देखिएको छ। सबैभन्दा बढी काठमाडौंमा १८७ वटा उक्त अपराध भएको देखिएको छ। यो तथ्याङ्कलाई हेर्दा नागरिकता सम्बन्धी अपराध सबैभन्दा बढी काठमाडौं जिल्ला र त्यसपछि तराईका (विशेष गरी प्रदेश नं. २ मा) जिल्लाहरूमा हुने गरेको देखिएको छ।

५. नागरिकता सम्बन्धी अपराधका मुद्दामा अदालतबाट कसुर कायमको स्थिति

आर्थिक वर्ष २०६३/०६४ देखि २०७२/०७३ सम्मका १० वर्षमा नागरिकता सम्बन्धी अपराधका मुद्दामा सर्वोच्च अदालत, पुनरावेदन अदालत र जिल्ला अदालतबाट फैसला भएका मुद्दा संख्या, कसुर कायम भएको संख्या र सफाइ पाएको संख्याका बारेमा यहाँ तालिकामा उल्लेख गरिएको छ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरु र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुमा भएको अभिलेखका आधारमा यो तथ्याङ्क निकालिएको छ ।^{४६}

तालिका नं. ३

आ.व	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय			उच्च सरकारी वकील कार्यालय			जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय		
	फैसला भएका मुद्दा संख्या	कसुर कायम	सफाइ	फैसला भएका मुद्दा संख्या	कसुर कायम	सफाइ	फैसला भएका मुद्दा संख्या	कसुर कायम	सफाइ
2063/064	14	2	12	72	26	46	57	48	9
2064/065	9	2	7	17	5	12	35	25	10
2065/066	19	9	10	27	13	14	32	23	9
2066/067	11	7	4	37	19	18	84	75	9
2067/068	7	3	4	40	15	25	38	31	7
2068/069	4	1	3	37	19	18	50	36	14
2069/070	6	2	4	39	17	22	45	33	12
2070/071	19	9	10	26	7	19	96	67	29
2071/072	9	2	7	71	40	31	90	63	27
2072/073	0	0	0	29	12	17	44	34	10
जम्मा	98	37	61	395	173	222	571	435	136
प्रतिशत	100%	37.75%	62.24%	100%	43.79%	56.20%	100%	76.18%	23.81%

माथि तालिका नं. ३ मा उल्लेखित तथ्याङ्कबाट विगत १० वर्षमा जिल्ला अदालतहरुबाट फैसला भएका ५७१ वटा नागरिकता सम्बन्धी अपराधका मुद्दा मध्ये ४३५ वटा (६७.१८ %) मुद्दामा कसुर कायम भएको र १३६ वटा (२३.८१ %) मुद्दामा सफाइ भएको देखिन्छ । उच्च अदालतहरुबाट फैसला भएका ३९५ वटा मुद्दा मध्ये (४३.७९ %) मुद्दामा कसुर कायम र २२२ वटा (५६.२० %) मुद्दामा सफाइ भएको देखिन्छ । सर्वोच्च अदालतबाट फैसला भएको ९८ वटा मुद्दा मध्ये ३७ वटा (३७.७५ %) मुद्दामा कसुर कायम र ६१ वटा (६२.२४ %) मुद्दामा सफाइ भएको देखिन्छ । शुरु तहमा सफलताको प्रतिशत बढी देखिएपनि उच्च र सर्वोच्च तहमा सफलता प्रतिशत क्रमशः घट्दै गएको देखिन्छ ।

^{४६} महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको सम्बन्धीत आ.व.को वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लेखित महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, उच्च सरकारी वकील कार्यालय र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयको नागरिकता सम्बन्धी अपराधको तथ्याङ्कबाट लिइएको ।

६. नागरिकता सम्बन्धी अपराधका मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट भएका केही फैसलाबाट आएको न्यायिक दृष्टिकोण र तिनको विश्लेषण :

नागरिकता सम्बन्धी अपराधका मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट फैसला भई नेपाल कानून पत्रिकामा प्रकाशित भएका ७ वटा फैसलाहरूबाट आएको न्यायिक दृष्टिकोण र तिनको विश्लेषण यहाँ गरिएको छ ।

६.१ श्री ५ को सरकार वि. एलिजावेथ तमाङ्ग (वन्दीप्रत्यक्षीकरण)^{४७}

यस मुद्दामा विवरण ढाँटेर वा गलत रूपले नागरिकता प्राप्त गरेमा त्यसरी नागरिकता लिने व्यक्तिलाई साजय दिलाई पाउँ भन्ने उजुरको निरोपण अदालतबाट हुनु पर्दछ । नेपाला नागरिकता ऐन, २०२० को दफा १५ अन्तर्गतको विवादको निरोपणको निमित्त न्याय प्रशासन सुधार ऐन, २०३१ को दफा ९ आकर्षित हुन्छ भनी भुट्टा विवरण पेश गरी नागरिकता लिएको विवादको सुनुवाइ जिल्ला अदालतले गर्ने सिद्धान्त कायम भएको छ ।

६.२ श्री ५ को सरकार वि. दिनानाथप्रसाद साह समेत^{४८}

यस मुद्दामा प्रतिवादीहरूले भुट्टा विवरण देखाई गैरनेपाली नागरिकलाई नेपाली नागरिकता प्रमाणपत्र दिलाउन सिफारिसका साथै सनाखत समेत गरी नेपाल नागरिकता ऐन, २०२० को दफा १५ को कसुर गरेको भनी सजाय भएको छ ।

६.३ नेपाल सरकार वि. रामलाल प्रसाद चौधरी समेत^{४९}

यस मुद्दामा भुट्टो विवरण पेश गरी लिएको नागरिकता सरकारले रद्द गर्न सक्ने र भुट्टा विवरण पेश गरी नागरिकता प्राप्त गर्ने गराउनेलाई कसुर अनुसारको सजाय गर्ने विषय एउटै होइन् । यी फरक फरक रूपमा प्रयोग हुने कानुनी व्यवस्थाहरू हुन भन्दै भुट्टा विवरण दिई नागरिकता लिएको हुँदा सजाय गरीपाउँ भनी फौजदारी कसुरको दाबी गरी अभियोगपत्र दायर भएको अवस्थामा कानून बमोजिमको सबूद प्रमाण बुझी सोको वस्तुगत विश्लेषण गरी दाबी बमोजिम हुने हो होइन् भनी निर्णय गर्नका लागि सरकारले नागरिकता रद्द गरी नसकेको भन्ने विषयले असर पर्दछ भन्न नमिल्ने भन्ने दृष्टिकोण आएको छ । नागरिकता ऐनले भुट्टा विवरण पेश गरी लिएको नागरिकता रद्द नभई कसुर कायम नहुने भनी कतै उल्लेख नगरेकोले भुट्टा विवरण पेश गरी नागरिकता प्राप्त गरे गराएको सम्बन्धी विवादको निरुपण गरी कसुर ठहर्ने नठहर्ने, सजाय हुने नहुने भन्ने अदालतको अधिकारक्षेत्र भित्रको विषयालाई तर्कसंगत र वस्तुगत आधारमा अदालतले टुङ्गो लागउन सक्ने, त्यसो गर्न नेपाल सरकारबाट नागरिकता रद्द भई सकेको हुन नपर्ने भन्ने दृष्टिकोण यो फैसालाबाट आएको छ ।

^{४७} ने.का.प. २०४१, भाद्र, नि.नं. १९८६, पृ४२०

^{४८} ने.का.प. २०५८, कार्तिक/मंसिर, नि.नं. ७०२८, पृ४७७

^{४९} ने.का.प. २०६४, पुष, नि.नं. ७८८२, पृ १२५५

६.४ श्री ५ को सरकार वि. ज्ञानमाया घर्ती समेत^{५०}

यस मुद्दामा भुट्टो विवरण वा बयानको आधारमा नागरिकता प्राप्त गरेको भन्ने नभई प्र.जि.अ.को कित्ते सही र कार्यालयको कित्ते छाप कटाई कित्ते गरेको भन्ने वादी दाबी रहेको, भुट्टो विवरण पेश गर्नु र सहिछाप नै कित्ते गर्नु अलग अलग विषयवस्तु भएको, त्यसर्थ नागरिकता ऐन, २०२० को दफा १५ अनुसार भुट्टो विवरण वा बयान पेश गरी नागरिकता लिएको कसुरमा सजाय गरी पाउँ भन्ने वादी दाबी नपुग्ने फैसला भएको छ । नागरिकता प्रमाणपत्र नै कित्ते बनाएमा कित्ते तर्फको कसुर अपराध हुने, भुट्टा विवरण वा बयान प्रस्तुत गरी नागरिकता लिएको कसुर नहुने दृष्टिकोण यस फैसलाबाट आएको छ । यद्यपि हाल कार्यान्वयनमा रहेको नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा २१ (३) ले नेपाली नागरिकताको भुट्टो वा कित्ते प्रमाणपत्र खडा गर्ने वा बनाई प्रचलनमा ल्याउने कार्य गर्नु गराउनुलाई कसुर कायम गरेको हुँदा कित्ते नेपाली नागरिकता बनाएमा यो दफा अनुसार अभियोजन गर्न सकिने अवस्था छ ।

६.५ नेपाल सरकार वि. रामचरण मेहता^{५१}

यस मुद्दामा नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र लिनका लागि सिफारिस गर्ने व्यक्तिको दायित्व कुन बेला आपराधिक कार्य हुन जाने भन्ने बारेमा ब्याख्या भएको देखिन्छ । वास्तविक रुपमा नै चिने जानेको आधारमा सिफारिस भई वास्तविक नेपाली नागरिकले नागरिकताको प्रमाणपत्र पाउन भन्ने उद्देश्यले नै कानूनमा सम्बन्धित गा.वि.स. वा नगरपालिकाको सदस्यले सिफारिस गर्नुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था गरिएको हो भन्न सकिन्छ । त्यसरी सम्बन्धित वडाका स्थानीय जनप्रतिनिधिले राम्ररी चिन्दछु, व्यहोरा जानेबुझेसम्म साँचो हो, भुट्टा ठहरे कानून बमोजिम सहुँला बुझाँउला भनी गरिदिएको दस्तखतका आधारमा त्यसप्रति विस्वस्त हुँदै सो फाराममा रहेको सिफारिस गर्नेको महलमा सिफारिसकर्ताले दस्तखत गरिने सामान्य प्रचलनको कुरा पनि हो । गा.वि.स. अध्यक्षका रुपमा रहेका व्यक्तिले आफू अन्तर्गतको वडाध्यक्ष जस्तो जिम्मेवार व्यक्तिको विस्वासमा परी सिफारिस गरिदिएको कुरालाई निरपेक्ष रुपमा हेरिनु न्यायोचित नहुने भन्दै कसुरदार ठहर गर्नु अधि प्रतिवादीको कार्यको साथसाथै मनसाय, अपराधको गम्भिर्यता र सिफारिस गर्ने फाराममा सिफारिसकर्ताको Declaration लाई समेत हेर्नुपर्ने, भुट्टा विवरणलाई जानी बुझी सिफारिस गरेको भन्ने प्रमाणित नभएको अवस्थामा सिफारिसकर्तालाई सजाय भागी बनाउन नमिल्ने भनी वडाध्यक्षले गरिदिएको सिफारिस समेतकका आधारमा नागरिकता प्रमाणपत्र दिन सिफारिस गर्ने गा.वि.स. अध्यक्षले जानीजानी भुट्टा विवरणको सिफारिस गरेको भन्न नमिल्ने भनी सफाइ दिइएको छ ।

६.६ पृथ्वी विक्रम सिंह वि. गृह मन्त्रालय समेत^{५२}

^{५०} ने.का.प. २०५६, कार्तिक, नि.नं. ६७५८, पृ.५४८

^{५१} ने.का.प. २०६५ भदौ, नि.नं. ७९६२, पृ.५६३

^{५२} ने.का.प. २०६७, असोज, नि.नं. ८४०१, पृ १०४८

आमाको जन्म नेपालमा भई निज आमाबाट जन्मिएका सन्तानको बाबु निजको जन्म हुँदा भारतीय नागरिक भएको अवस्था भई त्यस्तो सन्तानले लिएको वंशजको आधारको नेपाली नागरिकता प्रमाणपत्र रद्द भएको यस मुद्दामा त्यसरी रद्द गरिएको कारवाही कानूनसम्मत रहेको व्याख्या भएको छ । यस मुद्दामा नेपाली नागरिकता ऐन, २००९, को दफा २ नेपाल नागरिकता ऐन, २०२० को दफा ३(१) र नेपालको संविधान, २०१९ को धारा ७ ले गरेको व्यवस्थाको आधारमा वि.सं. २०३६ सालमा लिएको नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्रका सन्दर्भमा व्याख्या भएको अवस्था छ । यस मुद्दामा नागरिकता प्राप्तिमा अवधारणागत कुराहरु आदिवासी (Domicile), Jus soli (The rule of citizenship to be determined by the place of birth) र Jus sanguinis (The rule of citizenship to be determined by the parents citizenship) का बारेमा पनि व्याख्या भएको छ ।

६.७ सन्तोष ओझा विरुद्ध नेपाल सरकार^{५३}

आफ्ना शैक्षिक योग्यताका प्रमाणपत्रमा जन्म मिति सच्याई सो सच्याइएको मिति अनुसार नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्न सम्बन्धित निकायमा आवेदन फाराम पेश गरेको घटनामा सरकारी छाप दस्तखत किर्ते र भ्रष्टाचार विवरण पेश गरी नेपाली नागरिकता प्रमाणपत्र लिन खोजेको मुद्दा चलेकोमा सर्वोच्च अदालतमा एउटै वारदातमा दुई मुद्दा चलन नसक्ने भनी दोहोरो खतराको सिद्धान्तको प्रश्न उठाइएकोमा सर्वोच्च अदालतबाट एउटै अपराधका सम्बन्धमा अलग अलग कानून अन्तर्गत कारवाही हुन सक्ने अवस्था देखिएमा सोही अनुसार मुद्दा चलाउनु र साज्य गर्नु समेतलाई दोहोरो खतराको सिद्धान्त विपरित भएको भन्न नसकिने भन्दै आफ्नो साथमा रहेको सरकारी छाप दस्तखत भएको आफ्नै नामको एस.एल.सी को लब्धाङ्कपत्र र चारित्रिक प्रमाणपत्र प्राप्तिमा लागी सम्बन्धित निकायमा आवेदन फाराम समेत पेश गरेको कार्यबाट मुलुकी ऐनको किर्ते कागजको १ र २ नं. तथा नेपाल नागरिकता ऐन, २०२० को दफा १५ विपरितको कसुर ठहरिने हुँदा उक्त दुई अलगअलग कार्यलाई एउटै कसुर हो भनी भन्न नसकिने भन्ने व्याख्या भएको छ ।

६.८ नेपाल सरकार विरुद्ध मन्साराम भुर्जिसमेत^{५४}

वस्तुतः कुनै पनि देशको नागरिकताको प्रमाणपत्र भनेको नागरिक र राज्यबीचको कानुनी सम्बन्धको आधार र प्रमाण देखाउने आधारभूत लिखतको रूपमा रहेको हुन्छ । नागरिक र राज्यको सम्बन्धलाई स्थापित गर्ने यस्तो प्रमाणपत्रको प्राप्ति एवं समाप्तिका आधारहरु अत्यन्तै संवेदनशील विषय हुन्छन् । यही संवेदनशीलतालाई मनन गरी विधायिकाले नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र रद्द गरी नेपाली नागरिकबाट हटाउने आदेश दिने अधिकार सरकारको कुनै मन्त्रालय वा विभागलाई प्रत्यायोजन नगरी नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्मा नै निहित रहने व्यवस्था गरेको भन्ने उल्लिखित ऐनको व्यवस्थाबाट स्पष्ट हु आउँछ । यसरी नागरिकताको समाप्तिको संवेदनशीलता र महत्वलाई दृष्टिगत गरी ऐनमा नै सो अधिकार प्रत्यायोजन गर्न नमिल्ने किटानी व्यवस्था भएको देखिन आउने स्पष्ट पारेको छ ।

^{५३} ने.का.प. २०६९, चैत्र, नि.नं. ८९३७, पृ. १८६५

^{५४} ने.का.प. २०७३, कार्तिक, नि.नं. ९६२६, पृ. १२२९

यसैगरी, कानून व्याख्या सम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा २ (भ्र) को प्रकरण (ड) को व्यवस्था समेतको सन्दर्भमा हेर्दा नेपाल सरकार भन्ने शब्दले प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा गठित मन्त्रीहरूको सामूहिक अस्तित्वलाई जनाउने भन्ने देखिन आउँछ। उल्लिखित व्यवस्थाबाट कुनै एक जना मन्त्री नेपाल सरकारको अंग भए पनि त्यसले नेपाल सरकारको पूर्ण अस्तित्वलाई जनाउन सक्ने देखिएन। यस अवस्थामा अधिकार प्रत्यायोजन गरिएकोमा बाहेक कुनै एक मन्त्रीको निर्णयलाई नेपाल सरकारको निर्णय मान्न नमिल्ने भनी सरकारको परिभाषा गरेको छ।

७. नतिजा, निष्कर्ष र सुझाव

नागरिकता सम्बन्धी अपराधसँग सम्बन्धित कानुनी व्यवस्था, तथ्याङ्कीय विश्लेषण र सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त समेतको अध्ययनबाट देहाय बमोजिमको नतिजा, निष्कर्ष र सुझाव पेश गरिएको छ :

७.१ अध्ययनको नतिजा

नेपालमा नागरिकता सम्बन्धी अपराधको प्रवृत्ति सम्बन्धी यो अध्ययनको माथि चर्चा गरिएका विविध पक्षबाट निम्न तथ्यहरू देखिएका छन्:-

- नागरिक राज्यको एक मुख्य तत्व हो भने नागरिकता राज्यले आफ्ना नागरिकलाई पहिचानका लागि दिने परिचयको प्रमाणपत्र हो। व्यक्तिका लागि नागरिकता आफ्नो देशको सदस्यताको प्रमाणपत्र हो।
- व्यक्ति जन्मिएपछि राष्ट्रियता विहीन हुन सक्तैन भन्दै विश्व समुदायले नागरिकता/राष्ट्रियतालाई व्यक्तिको मानव अधिकारका रूपमा स्वीकारेको छ।
- राज्यले व्यक्तिलाई आफ्नो नागरिक मान्ने नमान्ने भन्ने सम्बन्धमा वंशजको आधार (Jus sanguinis or Right of Blood), जन्म भूमिको आधार (Jus soli or Right of soil), अधिवासको आधार (Right of Domicile), आङ्गिकरणको आधारमा (Naturalization), छनौटको आधार (Right of choice) र भौगोलिक क्षेत्र प्राप्तिको आधार (Acquisition या Territory) मुख्य मान्यता हुन्। यी बाहेक साम्मानार्थ नागरिकता दिने अभ्यास पनि छ।
- राज्यले आफ्नो भू-भागका व्यक्तिलाई संविधान कानूनमा आवश्यक व्यवस्था गरी नागरिकताको प्रमाणपत्र प्रदान गर्दछ। त्यस्ता नागरिकले राज्यबाट नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार उपभोग गर्न सक्दछन्।
- राज्यले बनाएको कानून विपरित नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्ने र त्यसमा भएका विवरण सच्याउने सम्बन्धमा भ्रुष्ट वा गलत विवरण पेश गरेर नागरिकताको प्रमाणपत्र लिएर दिएर दिलाएमा वा कित्ते नागरिकता प्रमाणपत्र खडा गरे गराए वा प्रचलनमा ल्याएमा वा ती कार्य गर्न उद्योग गरे वा मद्दत गरेमा त्यस्ता अपराधलाई नागरिकता सम्बन्धी अपराध भनिन्छ, जुन कानून अनुसार दण्डनीय हुन्छन्।

- नेपालमा नागरिकता र नागरिकता सम्बन्धी अपराधका बारेमा वि.सं. २००९ सालबाट छुट्टै विशेष कानुनी व्यवस्थाको शुरुवात भएको देखिन्छ। ती कानून नेपाली नागरिकता ऐन, २००९, नेपाल नागरिकता ऐन, २०२० र नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ हुन्। हाल नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ र यसको नियमावली २०६३ कार्यान्वयनमा छन्।
- संवैधानिक रूपमा नेपालको संविधान, २०१९, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र नेपालको संविधानले नागरिकता सम्बन्धी व्यवस्था गरेको देखिन्छ।
- नेपाल नागरिकता ऐन, २०२० को दफा १५ र नेपाली नागरिकता सम्बन्धी ऐन, २००९ को दफा ७ मा नागरिकता सम्बन्धी अपराध र सजायका बारेमा व्यवस्था गरिएको थियो भने नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा २१ मा सो सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ। हालको व्यवस्था अनुसार यस अपराधमा नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र रद्द हुनुका साथै तीन महिना देखि पाँच वर्ष सम्म कैद र रु एक लाखसम्म जरिवाना हुन सक्छ। यो अपराध सम्बन्धी मुद्दा सरकार वादी फौजदारी मुद्दा हुने, नेपाल प्रहरीले अनुसन्धान तहकिकात गर्ने, सरकारी वकीलले अभियोजन गर्ने र सम्बन्धित जिल्ला अदालतबाट शुरु कारवाही र किनारा हुने गर्दछ।
- विगत दश वर्ष अर्थात् आ.व. २०६३/०६४ देखि आ.व. २०७२/०७३ सम्मको तथ्याङ्क अनुसार यी दश वर्षमा ४,२३१ जना व्यक्ति उपर १,१७२ वटा नागरिकता सम्बन्धी अपराधका मुद्दा चलेको देखिन्छ। आ.व. २०६९/०७० मा सबै भन्दा बढी ६५० जना व्यक्ति उपर १८३ वटा मुद्दा चलेको देखिन्छ। त्यसपछिका तीन वर्षमा प्रत्येक वर्ष यो अपराध घट्दो क्रममा रहेको देखिन्छ भने त्यस अघिका आर्थिक वर्ष मध्ये पहिलो तीन वर्ष क्रमशः घट्दो क्रममा, चौथो वर्ष बढ्दो क्रममा, पाँचौ वर्ष घट्दो क्रममा तथा छैटौँ र सातौँ वर्ष बढ्दो क्रममा रहेको देखिन्छ।
- उल्लेखित दश आर्थिक वर्षमा १२ जिल्लाहरूमा यो अपराधको संख्या शून्य रहेको छ भने सबै भन्दा बढी काठमाडौँ जिल्लामा १८७ वटा यो अपराध भएको देखिन्छ। तराईका भापा देखि कञ्चनपुरसम्मका जिल्लाहरू मध्ये बर्दिया जिल्ला बाहेक अरु जिल्लामा यो अपराध बढी मात्रामा भएको देखिन्छ। त्यसमध्ये पनि सप्तरी, सर्लाही, बाँके, पर्सा, सुनसरी, बारा, धनुषा, रौतहट, सिराहा र नवलपरासीमा यो अपराध बढी हुने गरेको देखिएको छ। राजधानी भएको काठमाडौँ जिल्ला र भारतसँग खुला सीमाना रहेका तराईका जिल्लाहरूमा यो अपराध बढी हुने गरेको तथ्य उक्त तथ्याङ्कले देखाएको छ। पहाडी जिल्लाहरूमा दोलखा, सिन्धुपाल्चोक, काभ्रेपलान्चोक, ललितपुर, नुवाकोट, धादिङ्ग, वाग्लुङ्ग, कास्की, तनहुँ र सुर्खेतमा तुलनात्मक रूपमा यो अपराध बढी हुने गरेको देखिएको छ।
- यो अपराधमा अदालतबाट भएको कसुर कायमको दश वर्षको तथ्याङ्क हेर्दा जिल्ला अदालतहरूबाट फैसला भएका जम्मा ५७१ मुद्दा मध्ये ४३५ (७६.१८%), उच्च अदालतहरूबाट फैसला भएका जम्मा ३९५ मुद्दा मध्ये १७३ (४३.७९%) र सर्वोच्च अदालतबाट फैसला भएका जम्मा ९८ मुद्दा मध्ये ३७ (३७.७५%) मुद्दामा कसुर कायम भएको देखिन्छ। जिल्ला अदालतबाट सर्वोच्च अदालतसम्म पुग्दा कसुर कायमको दर क्रमशः घट्दै गएको देखिएको छ।

- यो अपराधका मुद्दामा सर्वोच्च अदालतद्वारा भएका फैसलाबाट आएको न्यायिक दृष्टिकोणलाई हेर्दा भ्रष्टा विवरण पेश गरेर नागरिकता प्रमाणपत्र लिन सिफारिस गर्ने व्यक्तिले सो विवरण भ्रष्टा हो भन्ने जानीजानी सिफारिस गरेको हो होइन भन्ने कुरामा ध्यान दिनुपर्ने तर्फ जोड दिएको देखिन्छ । सरकारका निकायले नागरिकता रद्द गर्ने विषय र नागरिकता सम्बन्धी अपराधमा अदालतबाट निर्णय गर्ने विषय फरक भएकोले नागरिकता रद्द नभए पनि नागरिकता सम्बन्धी अपराधमा मुद्दा चलन सक्ने एवम् नागरिकता सम्बन्धी अपराध गर्दा सरकारी छाप दस्तखत कीर्तिको अपराध पनि भएमा दुवै अपराधमा मुद्दा चलन सक्ने, त्यस्तो अवस्थामा दोहोरो खतराको सिद्धान्त लागू नहुने न्यायिक दृष्टिकोण आएको देखिन्छ ।

७.२ निष्कर्ष

नागरिकता राज्यमा बस्ने नागरिक र राज्य बीचको सम्बन्धको कडी हो । नागरिकताकै आधारमा नागरिकले राज्यबाट विभिन्न अधिकार र सुविधा प्राप्त गर्दछ । आधुनिक लोकतन्त्रको मान्यता अनुसार राज्यको सार्वभौमसत्ताको प्रयोग पनि नागरिकबाट नै हुन्छ । त्यसर्थ नागरिकता सम्बन्धनशील विषय हो । अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा विश्व समुदायले स्वीकारेका मान्यताका आधारमा राज्यले कानून बनाएर नागरिकता प्राप्त र समाप्तिका आधार सहित नागरिकता प्राप्त गर्ने प्रकृयाका लागि कानून बनाएको हुन्छ । सोही कानून अनुसार राज्य भित्र बसोबास गर्ने व्यक्तिहरूले राज्यबाट नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्दछन् । कानूनले निर्धारण गरेका त्यस्ता आधार र प्रकृया विपरित भ्रष्टा विवरण पेश गरेर कसैले नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्ने गराउने कार्य गरेका वा त्यस्तो कार्य गर्ने उद्योग, दुरुत्साहन गरेमा त्यसलाई नागरिकता सम्बन्धी अपराधको रूपमा लिइन्छ ।

नेपालमा वि.सं. २००९ साल देखि नागरिकता सम्बन्धी विशेष कानून कार्यान्वयनमा आएकोमा नेपाल नागरिकता ऐन, २०२० र त्यसको नियमावली हुँदै हाल नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ र त्यसको नियमाली, २०६३ कार्यान्वयनमा रहेका छन् । हाल कार्यान्वयनमा रहेका यी कानूनको आधारका रूपमा नेपालको संविधानको भाग २ मा भएका व्यवस्था रहेका छन् । नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा २१ ले नागरिकता सम्बन्धी अपराध र सजायका बारेमा व्यवस्था गरेको छ । यो भन्दा पहिले नेपाल नागरिकता ऐन, २०२० को दफा १५ र नेपाली नागरिकता सम्बन्धी ऐन, २००९ को दफा ७ मा यो अपराध र सजायको बारेमा व्यवस्था गरिएको थियो ।

नेपालमा नागरिकता सम्बन्धी अपराधको प्रवृत्ति हेर्दा आ.व. २०६३/०६४ देखि २०७२/०७३ सम्मका दश आर्थिक वर्षमा जम्मा ११७२ वटा मुद्दामा ४२३१ जना व्यक्ति उपर अभियोजन भएको देखिन्छ । काठमाडौं जिल्ला र तराईका जिल्लाहरूमा यो अपराधको दर बढी देखिन्छ । उक्त अवधिमा कसुर कायमको दर जिल्ला अदालतहरूमा ७६.१८%, उच्च अदालतहरूमा ४३.७९% र सर्वोच्च अदालतमा ३७.७५% रहेका देखिएको छ । अदालतको माथिल्लो तहमा जाँदै गर्दा कसुर कायमको दर घट्दै गएको देखिएबाट अनुसन्धान र अभियोजनमा कमी कमाजोरी भएको संकेत गर्दछ । त्यसर्थ अनुसन्धान र अभियोजनमा सुधार हुन जरुरी देखिन्छ । नागरिकता सम्बन्धी अपराधका मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट भएका फैसलाहरू हेर्दा गलत तरिकाले नागरिकताको प्रमाणपत्र लिने व्यक्तिलाई कसुरदार ठहर गर्ने र त्यस्तो नागरिकता रद्द गर्ने

सम्बन्धमा कठोर दृष्टिकोण रहेको देखिन्छ । सिफारिस गर्ने व्यक्तिहरुको हकमा भने केही नरम दृष्टिकोण रहेको देखिन्छ ।

७.३ सुझाव

नेपालमा नागरिकता सम्बन्धी अपराधको प्रवृत्ति विश्लेषण बारेको यो संक्षिप्त अध्ययनको प्राप्तबाट देखिएका तथ्यका आधारमा निम्न सुझाव प्रस्तुत गर्न गरिएको छ :-

- भ्रष्टाचार विवरण पेश गरी नागरिकता सम्बन्धी अपराध नियन्त्रण गर्न काठमाडौं जिल्ला र तराईका जिल्लाहरुमा विशेष रूपमा ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्ने । तथापि जिल्लाहरुमा विल्कुल वेवास्ता गर्ने भन्ने चाँहि होइन ।
- नागरिकता लिनका लागि सनाखत सिफाशि गर्ने व्यक्तिहरु उपर नागरिकता सम्बन्धी अपराधको अभियोजन सतही रूपमा सबैलाई गर्नु भन्दा जानीजानी सनाखत सिफारिस गरेको हो होइन भन्ने बारेमा वस्तुगत रूपमा अनुसन्धान गरी जानीजानी त्यसो गरेको देखिने व्यक्तिहरु उपर मात्र अभियोजन गर्नुपर्ने ।
- यो अपराधको अनुसन्धान र अभियोजन गर्दा सर्वोच्च अदालतबाट यो अपराधका मुद्दामा प्रतिपादित नजिरमा आएका न्यायिक दृष्टिकोणलाई आत्मसात् गर्नुपर्ने ।

बहुविवाह सम्बन्धी अपराधको प्रवृत्ति: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

रमादेवी पराजुली

सहन्यायाधिवक्ता

१. विषय प्रवेश

सामान्यतया: महिला र पुरुष व्यक्तिगत सम्बन्धमा कानुनी वा औपचारिक रूपमा आबद्ध हुने अवस्थालाई विवाहको रूपमा लिइन्छ । एकै समयमा कुनै व्यक्तिको एक भन्दा बढी पति वा पत्नी भएको अवस्था नै बहुविवाह हो । पति वा पत्नीले आफ्नो पति वा पत्नी जीवित छँदै अर्को पति वा पत्नी विवाह गरेमा वा राखेमा बहुविवाह भएको मानिन्छ । विश्वका अधिकांश राज्यहरुले कानून बनाएर कुनै पनि विवाहित व्यक्तिले कानून बमोजिम दोस्रो विवाह गर्न पाउने अवस्थामा बाहेक दोस्रो विवाह गर्नु हुँदैन भनी बहुविवाहलाई अपराधको रूपमा परिभाषित गरी सजायको व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

नेपालमा पनि बहुविवाहलाई गम्भीर प्रकृतिको फौजदारी अपराध मानी सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ मा समावेश गरिएको छ । यस मुद्दाको अनुसन्धान सम्बन्धित क्षेत्रमा रहेको नेपाल प्रहरी कार्यालयबाट र अभियोजन सरकारी वकीलबाट हुने र सुनुवाइ भई निर्णय अदालतबाट हुन्छ । बहुविवाह लगायतका सरकार वादी फौजदारी मुद्दामा अपेक्षाकृत रूपमा सफलता प्राप्त हुन नसक्नुका कारणहरुमा बयान मुखी अनुसन्धान, पीडित तथा साक्षीको अनुसन्धान र न्यायिक प्रकृत्यामा यथेष्ट मात्रामा सहयोग प्राप्त नहुने, बकपत्रको लागि अदालतमा उपस्थित नहुने र उपस्थित भए पनि प्रतिकूल बकपत्र गर्ने लगायतका कारण रहेका छन् । यसै सन्दर्भमा प्रस्तुत लेखमा विवाह सम्बन्धी अवधारणा, बहुविवाह नियन्त्रण सम्बन्धी

कानुनी संरचना, विगत दश वर्षको मुद्दाको तथ्याङ्कको विश्लेषण, अदालतबाट बहुविवाह सम्बन्धी मुद्दामा भएका व्याख्या र प्रतिपादित सिद्धान्त तथा सुधारका क्षेत्रका विषयमा केन्द्रित गरिएको छ ।

२. अवधारणा

विश्वका कानुन प्रणालीको अध्ययनबाट विवाह सम्बन्धी कानुनी अवधारणा आआफ्नो किसिमको रहेको पाइएता पनि यसमा केही समानता रहेको पाइन्छ । पश्चिमा संस्कृतिमा विवाह एक किसिमको संभौता हो भन्ने अवधारणाले मान्यता पाएको देखिन्छ । मुस्लिम कानुन प्रणालीले पनि विवाहलाई एउटा संभौताका रूपमा नै लिएको र पुरुषलाई बहुविवाह गर्न छुट दिएको पाइन्छ । हिन्दु धर्ममा विवाहलाई दुई पवित्र आत्माहरूको मिलनको रूपमा लिइन्छ । त्यस्तो पवित्र आत्माहरूको मिलन कहिल्यै बिच्छोड हुन वा टुट्न सक्दैन भन्ने धारणा समेत रहेको र सम्बन्ध विच्छेद हुने कल्पना गरिएको छैन । यसबाट हिन्दु अवधारणा भावनात्मक रहेको पाइन्छ । तर समग्रमा हेर्दा आजको विश्वमा विवाहलाई एउटा संभौताको रूपमा लिने गरिएको छ । विश्वका जुनसुकै कानुन प्रणाली अपनाउने देश भए पनि सबैजसो देशले यही अवधारणालाई अंगीकार गरेको पाइन्छ ।^{५४}

विवाहको सर्वमान्य परिभाषा छैन । सामान्यतया: पुरुष र महिला बीचमा यौन सम्पर्क स्थापित भई लोग्ने स्वास्नी सरह बस्नु नै नेपाल कानुन अनुसार विवाह हो ।^{५५} Hedaya ले विवाहलाई Marriage is a kind of a contract which legalized its generation भनी तथा Dr. M.V.S. ले Marriage is a kind of a contract including with devotion act. भनी परिभाषित गरेका छन् ।^{५६} अहिले पछिल्लो समयमा आएर समान लिङ्गका व्यक्तिहरूको बीच र तेस्रो लिङ्गका व्यक्तिहरूका बीचमा पनि विवाह हुन सक्ने भन्ने मान्यताको विकास भैरहेको पाइन्छ ।

कुनै पुरुष र महिलाले कुनै उत्सव, समारोह, औपचारिक वा अन्य कुनै कार्यबाट एक अर्कालाई पति पत्नीको रूपमा स्वीकार गरेमा विवाह भएको मानिनेछ भन्ने व्यवस्था देवानी कानुनको संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको विधेयकमा उल्लेख छ ।^{५७} विवाह अनतिक्रम्य सामाजिक तथा कानुनी बन्धन हुने र प्रत्येक व्यक्तिलाई कानुनको अधीनमा रही विवाह गर्ने, परिवार कायम गर्ने तथा पारिवारिक जीवनयापन गर्ने स्वतन्त्रता हुने तथा विवाह जुनसुकै किसिमबाट भएको भएतापनि त्यस्तो विवाह सार्वजनिक गर्नु वा गराउनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।^{५८}

बहुविवाह भन्नाले एकै समयमा एक भन्दा बढी पति वा पत्नी राख्ने कार्य भन्ने बुझिन्छ । यसले कुनै व्यक्तिले एकै समयमा एक भन्दा बढी महिला वा पुरुषसँग राख्ने वैवाहिक सम्बन्धलाई जनाउँछ । संयुक्त राष्ट्रसंघको मानव अधिकार सम्बन्धी समितिको सन् २००० को

^{५४} प्रमुख कानुन प्रणालीहरू, टंकप्रसाद दुलाल, पैरवी प्रकाशन, २०५५, पेज नं. ३६२

^{५५} फौजदारी कानुनको समीक्षात्मक विवेचना, प्रा. माधवप्रसाद आचार्य समेत, प्रथम संस्करण २०६३ भाद्र, पृष्ठ ५८९

^{५६} प्रमुख कानुन प्रणालीहरू, टंकप्रसाद दुलाल, पैरवी प्रकाशन, २०५५, पेज नं. ३६२

^{५७} मुलुकी देवानी संहिता, २०७३, दफा ६७

^{५८} ऐजन दफा ६८, ६९

प्रतिवेदनमा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ ले equality of treatment with regard to the right to marry को अधिकार प्रदान गरेको छ र बहुविवाहले सो विपरित यस अपराधबाट पीडित महिलालाई मर्यादित जीवन जीउनबाट बन्चित गर्दछ भनी उल्लेख छ।^{६०} विश्वमा रहेका २०० देश मध्ये मुस्लिमको बाहुल्यता रहेका एशिया र अफ्रिकाका करिब ५८ देशमा बहुविवाहलाई कानुनी मान्यता दिएको पाइन्छ।^{६१}

३. बहुविवाह सम्बन्धी विभिन्न देशको कानुनी व्यवस्था

आधुनिक कानुनी व्यवस्थामा विश्वका प्रायः धेरै देशले बहुविवाहलाई गैरकानुनी कार्यको रूपमा लिएका छन्। तर मुस्लिम देशले सो रूपमा लिएको पाइदैन। बहुविवाहलाई गैरकानुनी कार्यको रूपमा लिई सजायको व्यवस्था गरेका केही देशको कानुनी व्यवस्थालाई उल्लेख गरिएको छ।

३.१ संयुक्त अधिराज्य बेलायत

संयुक्त अधिराज्य बेलायतमा प्रारम्भमा बहुविवाहलाई सामान्य अपराध मानिएको भए पनि सन् १६०३ देखि कानूनद्वारा गम्भीर अपराध (Capital Felony) बनाइयो। Offense Against the Person Act, 1861 ले बहुविवाहलाई ७ वर्षसम्म कैद हुने कसुर मानेको छ।^{६२} बेलायती नागरिकले बेलायत भित्र र बाहिर जहाँसुकै बहुविवाह गरेको भएपनि बहुविवाहमा कारबाही हुने गरी ऐनको बहुक्षेत्रीय अधिकारक्षेत्र रहेको पाइन्छ। तर पति वा पत्नी ७ वर्ष देखि वेपत्ता भएको अवस्थामा गरेको दोस्रो विवाह, सम्बन्ध विच्छेद पछि भएको दोस्रो विवाह र अदालतको फैसलाले अधिल्लो विवाह बदर गरेको अवस्था भई भएको दोस्रो विवाहमा भने बहुविवाहमा सजाय हुँदैन।^{६३}

३.२ संयुक्त राज्य अमेरिका

संयुक्त राज्य अमेरिकाले अरु देशमा भएको विवाहलाई पनि कानुनी मान्यता दिएको देखिन्छ। तसर्थ अरु देशमा विवाह गरिसकेको व्यक्तिले कानून बमोजिम सम्बन्ध विच्छेद नगरी अमेरिकामा दोस्रो विवाह गर्न पाउँदैन। विवाहित अमेरिकी नागरिकले पनि अर्को देशमा गएर बहुविवाह गर्न पाउँदैन। पहिलो पति वा पत्नीको मृत्यु भइसकेको भरपर्दो आधार रहेको, सम्बन्ध विच्छेद पछि भएको, अदालतको फैसलाले अधिल्लो विवाह बदर गरेको अवस्था भई दोस्रो विवाह गरेकोमा त्यस्तो विवाहलाई कानून विपरीतको बहुविवाह नमानिने व्यवस्था छ।^{६४}

^{६०} ऐजन

^{६१} <https://www.polygamy.com/articles/96169309/is-polygamy-illegal> Visited on 20 June, 2017

^{६२} Offence Against the Person Act, 1861, Article, 56

^{६३} ठेकप्रसाद शिवकोटी र पुष्कर सायकोटा, बाल विवाह, बहुविवाह र प्राकृतिक मैथुन, महिला तथा बालबालिका विरुद्ध हुने अपराध नियन्त्रण, स्रोत सामाग्री, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, काठमाडौं, २०७१, पेज नं.१५३

^{६४} [http:// definition.us legal.com/b/bigamy](http://definition.us legal.com/b/bigamy) visited on 11 june, 2017.

संयुक्त राज्य अमेरिकीका विभिन्न राज्य बीचमा फरक फरक विवाह सम्बन्धी कानून र बहुविवाह सम्बन्धी कसुरमा सजायको व्यवस्था रहेको छ ।

३.३ भारत

भारतमा हिन्दु, मुस्लिम तथा अन्य फरक समुदायलाई लागू हुने गरी विवाह सम्बन्धी विशेष कानून रहेका छन् । हिन्दु विवाह सम्बन्धी कानूनले बहुविवाहलाई प्रतिबन्ध लगाएको छ । बहुविवाह भए त्यस्तो विवाह बदर (Void) हुने व्यवस्था रहेको छ । बहुविवाहलाई गम्भीर फौजदारी कसुरको रूपमा लिएको पाइन्छ । मुस्लिम विवाह सम्बन्धी कानूनले पुरुषलाई बहुविवाह गर्न छुट दिएको पाइन्छ । भारतीय दण्ड संहिता १८६० को दफा ४९१ देखि ४९५ सम्म बहुविवाह सम्बन्धी प्रावधानहरू र सजायको व्यवस्था गरेको छ । गैरकानुनी रूपमा दोस्रो विवाह गरेमा भारतीय दण्ड संहिता अनुसार ७ वर्षसम्म कैद र जरिवाना समेतको व्यवस्था गरेको छ । तर उक्त संहितामा यदि कुनै श्रीमान र श्रीमतीको वैवाहिक सम्बन्ध सक्षम अदालतबाट बदर घोषित गरिएको रहेछ भने वा बिना सल्लाह श्रीमान श्रीमती बीच ७ वर्ष देखि अलग रहेको प्रमाणित भएमा त्यस्तो अवस्थामा भएको दोस्रो विवाहमा सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छैन ।^{६५}

४. बहुविवाह नियन्त्रण सम्बन्धी नेपालको कानुनी व्यवस्था

बहुविवाहको प्रचलन हिन्दु समाजमा प्राचीन काल देखि नै चलिआएको भएतापनि नयाँ मुलुकी ऐन, २०२० को लागूसँगै यस ऐनमा विहावरीको महलको व्यवस्था गरी विवाहिता लोग्ने वा स्वास्थ्यीले निश्चित अवस्थामा मात्र दोस्रो विवाह गर्न पाउने र सो बाहेक अन्य अवस्थामा दोस्रो विवाह गरेमा बहुविवाह गरेको मानी सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ । त्यस पछि उक्त महलमा समसामयिक संशोधन भई आएको छ । यस महलमा पछिल्लो पटक लैंगिक समानता कायम गर्न तथा लैंगिक हिंसा अन्त्य गर्न केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्ने ऐन, २०७२ द्वारा संशोधन भएको छ । मुलुकी ऐन विहावरीको महलमा बीस वर्ष पुगेका महिला र पुरुषले आफ्नो इच्छा अनुसार राजीखुशीले हाडनाता करणीको महलले सजाय हुने नातामा बाहेक विहावरी गर्न हुने,^{६६} महिला वा पुरुषलाई तोकिएका रोग तथा अवस्था रहेभएको कुराका बारेमा निजहरुलाई भुक्त्याई विवाह गर्न गराउन नहुने व्यवस्था रहेको छ । लैंगिक समानता कायम गर्न तथा लैंगिक हिंसा अन्त्य गर्न केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्ने ऐन, २०७२ द्वारा संशोधित मुलुकी ऐन विहावरीको महलको ९ नं. मा यो नम्बर प्रारम्भ भएपछि एकासँगैगोलमा बस्न नसक्ने कारणबाट लोग्ने र स्वास्थ्यी बीच अंशबण्डा भई भिन्न बसेमा बाहेक कुनै लोग्ने मानिसले आफ्नी पत्नी जीवित छँदै वा कानून बमोजिम पति पत्नीको सम्बन्ध विच्छेद नहुँदै अर्की महिलासँग विवाह गर्न वा अर्की पत्नी राख्न हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ ।^{६७}

मुलुकी ऐन विहावरीको महलको १० नं. मा कसैले यो महलको ९ नं. को कुराको विपरित अर्को विवाह गरेमा वा स्वास्थ्यी राखेमा निजलाई १ वर्ष देखि ३ वर्षसम्म कैद र पाँच हजार देखि

^{६५} भारतीय दण्ड संहिता १८६०, दफा ४९४

^{६६} मुलुकी ऐन विहावरीको महलको १ नं. र २ नं.

^{६७} लैंगिक समानता कायम गर्न तथा लैंगिक हिंसा अन्त्य गर्न केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्ने ऐन, २०७२,

पच्चीस हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना गर्ने व्यवस्था गरेको छ । विवाह गर्न लागेको पुरुषको जेठी श्रीमती छ भन्ने जानी जानी त्यस्तो पुरुषसँग विवाह गरेमा वा स्वास्नी भई बसेमा त्यस्ती महिलालाई पनि पुरुष सरह सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ ।^{६८} यस महलमा लेखिएको कुरामा सो कुरा थाहा पाएको मितिले तीन महिना भित्र नालिस गरी सक्नुपर्ने गरी हदम्यादको निर्धारण गरिएको छ ।^{६९} नेपाल कानूनले बहुविवाहलाई कसुरको रूपमा घोषित गरी सोमा संलग्न हुने व्यक्तिलाई सजायको व्यवस्था गरेको छ । बहुविवाहको कसुर गर्ने पुरुष र निज विवाहित हो भन्ने जानीजानी निजसँग विवाह गर्ने महिलालाई बराबर सजायको व्यवस्था गरेको छ । बहुविवाह भएको ठहर भई सजाय भोगी सकेपछि पनि सो विवाह बदर नहुने तथा यस सम्बन्धी कसुर र सजायको बारेमा कानुनी सचेतनाको कमी समेतका कारणले बहुविवाहको अपराध बढ्दो रूपमा रहेको तथ्याङ्कहरूले देखाएका छन् । जबसम्म त्यस्तो विवाह बदर हुने गरी कानुनी व्यवस्था गरिदैन तबसम्म बहुविवाह रोकिने स्थिति देखिदैन ।

५. मुलुकी अपराध संहिता, २०७३

नेपालको फौजदारी कसुर सम्बन्धी प्रचलित कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको मुलुकी अपराध संहिता, २०७३ मा विवाहित पुरुषले वैवाहिक सम्बन्ध कायम रहेको अवस्थामा अर्को विवाह गर्न वा कुनै पुरुष विवाहित हो भन्ने जानीजानी त्यस्तो पुरुषसँग कुनै महिलाले विवाह गर्न नहुने गरी बहुविवाहलाई अपराध घोषित गरी सजायको व्यवस्था गरिएको छ । तर पति वा पत्नीलाई निको नहुने गरी यौन रोग लागेको प्रमाणित भएमा र पति पत्नीले कानून बमोजिम अंशबण्डा गरी भिन्न भएको अवस्थामा पुरुष वा महिलाले पुनः विवाह गर्न सक्नेछन् । कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना हुनेछ र त्यस्तो विवाह स्वतः बदर हुने व्यवस्था रहेकोछ ।^{७०}

६. विगत दश वर्षको बहुविवाह सम्बन्धी मुद्दाको तथ्याङ्क र सो को विश्लेषण

तालिका नं. १

६.१ जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूको विगत दश वर्षको बहुविवाह मुद्दाको विवरण^{७१}

सि. न.	आ. व.	दर्ता	प्रतिवाद	लगत	प्रतिवादी	कसुर कायम	सफाइ	मुलतवी/तामेली/अन्य	जम्मा फछ्यौट	बाँकी
						मुद्दा/प्रतिवादी/प्रतिशत	मुद्दा/प्रतिवादी		मुद्दा/प्रतिवादी	मुद्दा/प्रतिवादी

^{६८} ऐजन १० नं.

^{६९} ऐजन ११ नं.

^{७०} मुलुकी अपराध संहिता, २०७३, दफा १७३.

^{७१} महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय आर्थिक वर्ष २०६३/०६४ देखि आर्थिक वर्ष २०७२ /०७३ सम्मका वार्षिक प्रतिवेदनहरू

सि. न.	आ. व.	दर्ता	प्रतिवादी	लगत	प्रतिवादी	कसुर कायम	सफाइ	मुलतवी/तामेली/अन्य	जम्मा फछ्यौट	बाँकी
						मुद्दा/प्रतिवादी/प्रतिशत	मुद्दा/प्रतिवादी		मुद्दा/प्रतिवादी	मुद्दा/प्रतिवादी
१.	२०६३/०६४	८८	१७२	१८४	३५४	६१/९९ ८२.४३	१३/४२	२	७४/१४३	११०/२११
२.	२०६४/०६५	११२	२२२	२२२	४४१	५६/१०० ६७.४७	२७/६३	१	८३/१६४	१३९/२७७
३.	२०६५/०६६	१७२	३४४	३०८	६१५	८८/१५४ ७३.३३	३२/७६		१२०/२३१	१८८३८४
४.	२०६६/०६७	१५७		३४५	६८८	१२१/२०६ ७५.००	४०/११६	०/१	१६१/३२३	१८४/३६५
५.	२०६७/०६८	१७८		३६२	७५०	१४४/२६१ ७५	४६/१२५	२/४	१९२/३९०	१७०/३६०
६.	२०६८/०६९	२५७		४२७	८७८	१७७/३०० ७६.२९	५३/१५८	२/६	२३२/४६४	१९५/
७.	२०६९/०७०	३३९	६९०	५३१	१०९२	१४९/२७४ ६८.३५	६६/१५६	३	२१८/४४१	३१३/६५१
८.	२०७०/०७१	४३०	८६०	७३२	१४८०	३१६/५७२ ७५.०६	१०३/२६७	२	४२१/८४४	३११/६३६
९.	२०७१/०७२	५११	१०२०	८१८	१६३९	३४०/६३१ ६४.०३	१८९/४३५	२	५३१/१०७०	२८७/५६९
१०.	२०७२/०७३	४९४	९२८	७४४	१५००	३२५/५९१ ६७.५७	१५१/३३४	६	४८१/९४९	२६३/५५९

नेपालका जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुमा आ.व. ०६३ /६४ देखि यताका दश वर्षमा दर्ता भएका बहुविवाह सम्बन्धी मुद्दा र सोसँग सम्बन्धित विवरणहरु तालिका नं. १ मा प्रस्तुत गरिएको छ। शुरु वर्ष देखि नै क्रमशः मुद्दा दर्ताको संख्या बढ्दै गई अन्तिम वर्षमा पुग्दा भण्डै चार गुणाले वृद्धि भएको पाइन्छ। त्यसैगरी तत्तत् आ. व. मा फछ्यौट भई बाँकी रहेका मुद्दाको संख्या समेत २०६३/०६४ देखि ०७० /०७१ सम्म उल्लेख्य रुपमा बढ्दै गएको देखिन्छ। तर अध्ययन गरिएका पछिल्ला दुई आ.व. (०७१/०७२ र ०७२ /०७३) हरमा फछ्यौट भने केही घटेको छ। कसुर कायम दर हेर्दा आ.व. २०६३/०६४ मा सबै भन्दा बढी ८२.४३ प्रतिशत रहेको र कम आ.व. २०७२/०७३ मा ६४.०३ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। उक्त दश वर्षमा जम्मा लगत ४६७३ वटा मुद्दा भएका र औषत बार्षिक ४६७ वटा मुद्दाको लगत भएको तथ्याङ्कले देखाएको छ। आ.व.२०६६/०६७ देखि २०७०/०७१ सम्मको सफलता दर ७० प्रतिशत र सो भन्दा बढी रहेको देखिन्छ। दश वर्षको औसत सफलता दर ७०.७१ प्रतिशत रहेको छ।

बहुविवाह मुद्दामा सामान्यतया: प्रतिवादी संख्या दुई जना रहने हुँदा मुद्दाको संख्यासँगै प्रतिवादीको संख्या घटबढ हुने हुन्छ। तर पनि कसुर कायम भएका कुनै मुद्दामा दुवै प्रतिवादीले कसुर गरेको ठहर भई दुवै प्रतिवादीलाई सजाय हुने गरेको, केही मुद्दामा पुरुष प्रतिवादीले सजाय पाएका र महिला प्रतिवादीले सफाइ पाएको अवस्था समेत हुने हुँदा कसुर कायम मुद्दाको संख्या र प्रतिवादीको संख्यामा केही घटीबढी रहेको देखिन्छ। त्यस्तै अवस्था सफाइ पाएका मुद्दामा कसैमा दुवै प्रतिवादीले सफाइ पाउने केहीमा महिला प्रतिवादीले सफाइ पाएको अवस्था हुँदा सफाइ पाएको मुद्दाको संख्या र प्रतिवादीको संख्यामा केही घटीबढी रहेको देखिन्छ। विगत १० वर्षको तथ्याँकबाट आ.व. ०६९ /७० र ०७२ /०७३ मा एक एक वटा मुद्दा र

आ. व. ०७० /७१ मा दुई वटा बहुविवाह मुद्दा नचलाउने निर्णय भएको देखिन्छ । यसबाट यस प्रकृतिमा मुद्दा नचलाएको प्रतिशत एकदम न्यून रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

तालिका नं. २

६.२ उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरूको विगत दश वर्षको बहुविवाह मुद्दाको विवरण^{७२}

आ. व.	लगत	कसुर कायम मुद्दा / प्रतिशत	सफाइ भएका मुद्दा	अन्य/मुलतवी /तामेली	जम्मा फछ्यौट मुद्दा	बाँकी
२०६३/०६४	७७	२१/४१.१७	३०		५१	२६
२०६४/ ०६५	५८	१७ /५४.८३	१४		३१	२७
२०६५ /०६६	७३	१५ /२८.८४	३७		५२	२१
२०६६/०६७	१११	२८/४४.४४	३२	३	६३	४८
२०६७/ ०६८	१३३	३३/३७.९३	५३	१	८७	४६
२०६८ /०६९	१६५	३०/३१.५७	६४	१	९५	७०
२०६९ /०७०	२२७	४८/४४.०३	६१	०	१०९	११८
२०७० /०७१	२९०	३४/२५	१०१	१	१३६	१५४
२०७१ /०७२	४७५	७२/२४.८२	२१६	२	२९०	१८५
२०७२ /०७३	५२०	८५/३२.०७	१७९	१	२६५	२५५

विगत दश वर्षमा देश भरिका साविकका उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरूमा रहेका बहुविवाह सम्बन्धी मुद्दाको विवरण तालिका नं. २ मा उल्लेख गरिएको छ । विगत दश वर्षको लगत विवरण हेर्दा मुद्दाको संख्या उच्च दरमा क्रमश वृद्धि हुँदै गएको र उक्त अवधिमा शुरु वर्षको तुलनामा करिब ६ गुणाले बढेको पाइन्छ । कसुर कायम गरी फैसला भएका मुद्दाको संख्या पनि पहिलो आठ वर्षमा केही घट्ने बढ्ने कममा भएको भए पनि पछिल्लो दुई वर्ष वृद्धि भएको देखिन्छ । यसैगरी सफाइ पाएका मुद्दाको संख्या पनि पहिलो तीन वर्षमा केही घटबढ भएको भए पनि पछिल्ला वर्षहरूमा उच्च दरमा वृद्धि भएको देखिन्छ । उक्त दश वर्षमा जम्मा २१२९ वटा मुद्दा दर्ता भएका र औषत वार्षिक २१२ वटा मुद्दा दर्ता भएको तथ्याङ्कले देखाएको छ । आ. व. २०६४ /०६५ मा सबैभन्दा बढी ५४.८३ प्रतिशत कसुर कायम भएको देखिन्छ । अन्य आर्थिक वर्षहरूमा २४.८२ र ५४.८३ प्रतिशतका बीचमा रहेको छ । विगत दश वर्षको औषत कसुर कायम ३२.४८ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । मुद्दाको लगत बढेसँगै फछ्यौट भई बाँकी रहेका मुद्दाको संख्या समेत बढ्दै गएको अवस्था छ ।

तालिका नं. ३

६.३ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको विगत दश वर्षको बहुविवाह मुद्दाको विवरण^{७३}

आ. व.	लगत	कसुर कायम/ प्रतिशत	सफाइ भएका मुद्दा	अन्य	जम्मा फछ्यौट मुद्दा	बाँकी
२०६३/०६४	३३	२ /६६.६७	३		५	२८
२०६४/ ०६५	३५	८/४७.०५	९		१७	१८
२०६५ /०६६	३५	४/४४.४४	५		९	

^{७२} महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय आर्थिक वर्ष २०६३/०६४ देखि आर्थिक वर्ष २०७२/०७३ सम्मका वार्षिक प्रतिवेदनहरू

^{७३} महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय आर्थिक वर्ष २०६३/०६४ देखि आर्थिक वर्ष २०७२/०७३ सम्मका वार्षिक प्रतिवेदनहरू

२०६६/०६७	२७	३/३३.३३	६	०	९	१८
२०६७/०६८	२७	१/११.११	२	६	९	१८
२०६८/०६९	२३	२/६६.६७	०	१	३	२०
२०६९/०७०	२६	१/५०	१	०	२	२४
२०७०/०७१	३२	१/१६.६७	५	०	६	२६
२०७१/०७२	२९	१०/२५.४५	१२	०	२२	७
२०७२/०७३	११७	०	४	०	४	११३

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा आ.व.२०६३/६४ देखि आ.व. २०७२/०७३ सम्म दर्ता भएका बहुविवाह मुद्दाको विवरण तालिका नं. ३ मा प्रस्तुत गरिएको छ। मुद्दाको लगत कायम सम्बन्धी विवरण हेर्दा केही वर्षमा सामान्य रूपमा घटेको बढेको पाइएता पनि आ.व. ०७२ /०७३ मा भने अगाडिका नौ वर्षको भन्दा झण्डै चार गुणाले बढेको छ। कसुर कायम भएको र सफाइ दिइएका मुद्दाको विवरण हेर्दा स्पष्ट रूपमा घटेको वा बढेको भनेर भन्न सकिने अवस्था देखिदैन। उक्त दश वर्षमा जम्मा ३८४ वटा मुद्दा दर्ता भएका र औषत बार्षिक ३८ वटा मुद्दा दर्ता भएको तथ्याङ्कले देखाएको छ। औसत दश वर्षको कसुर कायम भएको र सफाइ पाएको विवरण तुलना गरी हेर्दा करिब ३७ प्रतिशत मुद्दामा कसुर कायम भएको र ६३ प्रतिशत मुद्दामा सफाइ पाएको अवस्था पाइन्छ।

७. बहुविवाह सम्बन्धी मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको दृष्टिकोण

सर्वोच्च अदालतले बहुविवाह सम्बन्धी केही मुद्दाहरुको फैसलाको क्रममा गरेको कानूनको व्याख्या र प्रतिपादित सिद्धान्तहरु निम्न बमोजिम उल्लेख गरिएको छ :

७.१ श्री ५ को सरकार विरुद्ध इन्ड्रिस मिया समेत^{७४}

ऐनमा भएको व्यवस्थाले नेपाली नागरिकलाई एउटा पत्नी हुँदाहुँदै निजसँग सम्बन्ध विच्छेद नभई अर्को स्वास्नी मानिससँग विवाह गर्न निषेध गरेको हुँदा नेपाली नागरिकको हैसियतबाट निज जहाँसुकै रहेपनि निज उपर सो ऐनले लगाएको प्रतिबन्ध छुट्न नसक्ने भन्दै नेपाली नागरिकले जहाँसुकै पनि बहुविवाह गर्न नहुने स्पष्ट गरेको छ।

७.२ धनबहादुर थापा विरुद्ध नेपाल सरकार^{७५}

मुलुकी ऐन विहावरीको ९ नं मा देहायका अवस्थामा बाहेक कुनै लोग्ने मानिसले आफ्नी स्वास्नी जीवित छँदै वा कानून बमोजिम लोग्ने स्वास्नीको सम्बन्ध विच्छेद नहुँदै भन्ने किटानी साथ उल्लेख भई तत्काल सो नं. को देहायमा उल्लिखित कुनै पनि अवस्था विद्यमान भएको भन्ने प्रतिवादी अशोक थापाको जिकिर नरहेको सो अवस्थाको विद्यमानता बेगर प्रतिवादीले बहुविवाह गरेको अवस्था देखिने जाहेरबाली अदालतमा उपस्थित नहुँदा आपराधिक कार्य गरेको प्रष्ट

^{७४} ने.का.प. २०४४ अंक २ पृष्ठ २५९ नि.न. ३०११

^{७५} ने.का.प. २०५९ अंक ११-१२ पृष्ठ ७८७ नि.न.७१५८

रूपमा देखिँदा देखिँदै त्यस्तो फौजदारी मुद्दाको अपराधिक कार्यबाट उन्मुक्ति पाउँछ भन्न नमिल्ने हुँदा विहावरीको ९ नं. को कसुरमा सोही महलको १० नं. मा गरिएको तत्कालीन व्यवस्था अनुसार प्रतिवादीलाई सफाइ दिएको शुरु अदालतको फैसला उल्टी गरी निजलाई एक महिना कैद र रु. एक हजार जरिवाना हुने ठहर गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने गरी फैसला भएको छ । यसबाट जाहेरवालाको बकपत्र नभए पनि अपराधिक कार्य गरेको देखिएको अवस्थामा कसुर कायम हुने व्याख्या भएको छ ।

७.३ रामजीप्रसाद उपाध्याय विरुद्ध नेपाल सरकार^{५६}

- आफूले जेठी श्रीमतीलाई पनि अंशसमेत दिई मिलापत्र गरी राखेको छु । सल्लाहले नै विवाह गरेको भने पनि दोस्रो विवाह गर्न पाउने अवस्था भन्दा बाहिर गएर कसुर गरिसकेपछि त्यसलाई उन्मुक्ति दिन कानूनले नमिल्ने भएकोले निजले गरेको कसुरजन्य अपराधबाट सफाइ पाउने आधार अंश मुद्दाको मिलापत्र हुन नसक्ने ।
- जिल्ला अदालतबाट फैसला भइसकेपछि पुनरावेदन अदालतमा सो शुरुको फैसला विचाराधीन रहेको अवस्थामा जाहेरीको विपरीत जाहेरवालीबाट परेको निवेदन कुनै पनि मूल्यको प्रमाण होइन । अदालतमा केवल प्रमाणको महत्व हुन्छ, सिफारिसको होइन ।
- प्रमाण पनि विधिसम्मत प्रक्रियाबाट मिसिलमा प्रवेश गरेको भएमा मात्र अदालतले त्यसमा ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्ने सरकार वादी मुद्दामा जाहेरवालीको हैसियत सरकारी गवाहको भन्दा बढी केही हुँदैन । यस्तो स्थितिमा पुनरावेदन अदालतमा सरकारी गवाहको प्रतिकूल अभिव्यक्तिले कुनै प्रामाणिक हैसियत राख्न सक्दैन । यस्ता सिफारिस कथनले न्यायिक प्रयोजनका लागि कुनै पनि महत्व र हैसियत राख्न नसक्ने ।
- त्यस्तै अंश लिई छुट्टै बस्नु अघि अर्को विवाह गरे बहुविवाहको कसुर हुने^{५७} भनी व्याख्या भएको छ ।

प्रस्तुत मुद्दाहरुमा दोस्रो विवाह गर्न पाउने अवस्था भन्दा बाहिर गएर कसुर गरिसकेपछि उन्मुक्ति दिन कानूनले नमिल्ने तथा जाहेरीको विपरीत जाहेरवालीबाट परेको निवेदन कुनै पनि मूल्यको प्रमाण होइन, अदालतमा केवल प्रमाणको महत्व हुन्छ, सिफारिसका होइन भनी उल्लेख भएको छ ।

७.४ नेपाल सरकार विरुद्ध विष्णु शाही (ठकुरी)^{५८}

- खास अवस्थामा बाहेक कुनै लोग्ने मानिसले आफ्नी स्वास्नी जीवित हुँदै वा कानून बमोजिम लोग्ने स्वास्नीको सम्बन्ध बिच्छेद नहुँदै अर्की स्वास्नी मानिससँग विवाह गर्न वा

^{५६} ने. का.प. २०७० अंक १ नि.न. ८९५१

^{५७} ने.का. प. २०७२ अंक २ नि.न.९३४१

^{५८} संवत् २०६१ सालको स.फौ.पु.नं. ३२२७ फैसला मिति: २०६५।१।२।२७

अर्को स्वास्थ्यी राख्न नहुने मुलुकी ऐन विहावरीको ९ नं. मा व्यवस्था भए बमोजिम जेठी श्रीमतीको अशक्तता भएको भन्ने समेतका कुनै आधार कारण उल्लेख नगरी प्रतिरक्षा नगरेकोले भिनाजुसँग बहुविवाह गरेकोले अञ्जानमा वा भुक्त्यानमा परेर विवाह गरेको नदेखिने ।

- बहुविवाहको वारदात हुँदा बहुविवाह कसुर भएको कुरा स्थापित भएपछि विवाह गरेर ल्याएकी महिला नै पोइल गैसकेको भन्ने आधारमा बहुविवाहको कसुरबाट उन्मुक्ति दिन नमिल्ने ।

प्रस्तुत मुद्दामा भिनाजुसँग बहुविवाह गरेकोले जानीजानी बहुविवाह गरेको मानिने र बहुविवाह कसुर भएको कुरा स्थापित भएपछि विवाह गरेर ल्याएकी महिला नै पोइल गैसकेको भन्ने आधारमा कसुरबाट उन्मुक्ति दिन नमिल्ने भनी व्याख्या भएको छ ।

७.५ भिमसेन केसी विरुद्ध नेपाल सरकार^{७९}

आफनी स्वास्थ्यी जीवित छँदै अर्को स्वास्थ्यी विवाह गर्ने प्रतिवादी भिमसेन केसी र जानीजानी सौता बन्न गएकी प्रतिवादी कल्पना भन्ने सुनिता केसी दुवैलाई कानुन विपरीत विवाह गरेको अपराधमा विहावरी महल बमोजिम सजाय हुने । यस मुद्दामा जानीजानी कान्छी श्रीमतीको रूपमा विवाह गर्नेलाई पनि श्रीमान्लाई सरह सजाय हुने व्याख्या भएको छ ।

७.६ नेपाल सरकार विरुद्ध योगिता भन्ने योगमाया चिमरिया बस्नेत^{८०}

अञ्जानवश सौता भई पीडित हुन पुगेको अवस्थामा सबूद प्रमाणको अभावमा कसुरदार कायम गरी सजाय गर्नुबाट भन्नु पीडा थपिने कार्य हुन जान्छ । तसर्थ, अञ्जानमा सौता हुन जाने महिलालाई उसको हुने पतिको पहिले नै विवाह भई अर्को श्रीमती भएको भन्ने तथ्यको जानकारी उसलाई थियो भन्ने स्पष्ट प्रमाणको अभावमा कसुरदार ठहर गरी सजाय गर्न नमिल्ने भनी थाहा नपाई बहुविवाह गर्नेलाई सजाय गर्न नमिल्ने भनी बोलिएको छ ।

७.८ श्री ५ को सरकार विरुद्ध गोपाल भट्टराई^{८१}

पुनरावेदन अदालत पोखराले कास्की जिल्ला अदालतको खारेजी फैसला सदर गर्दा मिति २०४५/१०/१३ मा विवाहदर्ता प्रमाणपत्रबाट विवाह भएको थाहा जानकारी श्री ५ को सरकारलाई सोही अवस्थामा भएकोले जाहेरवालीले मिति २०४६/२/१ मा विवाह भएको भनी मिति २०४६/७/१८ मा थाहा पाएको उल्लेख गरी दिएको जाहेरीको आधारमा परेको प्रस्तुत मुद्दा हदम्याद खिलाफ भएको भन्ने ठहर गरेको देखिन्छ । श्री ५ को सरकारको कुनै अंगबाट विवाहदर्ता भएकै कारणले पहिलो स्वास्थ्यी छँदै अर्को विवाह गरेको भनी अनुमान गर्न मिल्ने देखिदैन । विवाह दर्ताको कारणले प्रतिवादीहरु बीच विवाह भएको तथ्यसम्म नेपाल सरकारलाई

^{७९} ने.का.प. २०६१ अंक ३ नि.नं. ७३५५

^{८०} ने.का.प. २०७१ अंक २ नि.नं. ९१२

^{८१} स.अ.व. २०५९, अंक ७, पृ. ९,

थाहा भएको मान्नुपर्ने र जाहेरवालीलाई विवाह दर्ता गराएको जानकारी सोही अवस्थामा हुनुपर्ने कारण समेत देखिन आउँदैन । अर्को स्वास्नीसँग कानुन विपरीत विवाह भएको भन्ने जानकारी भएपछि मात्र जाहेरी पर्नु स्वाभाविक भएकोले जिल्ला र पुनरावेदनले हदम्यादका कारण खारेज गरेको नमिलेकोले बदर हुने भनी विवाह दर्ताको मितिले हदम्याद कायम नहुने भनी बोलिएको छ ।

७.९ रत्ना गुरुङ्ग समेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार^{८२}

मुलुकी ऐन विहावरीको महलको ११ नं.मा भएको व्यवस्थाबाट थाहा पाएको मितिबाट हदम्याद शुरु हुने र मुद्दा चलाउने सम्बन्धित निकायले थाहा पाएको मितिलाई नै थाहा पाएको मिति कायम हुन आउने भनी मिति २०५६/८/१७ मा सिद्धान्त प्रतिपादन भई रहेको स्थितिमा हदम्यादको कारण देखाई अभियोगपत्र खारेज गर्ने गरेको फैसला उल्टी हुन्छ । जो जे बुझ्नु पर्ने बुझी पुनः इन्साफ गर्नु भनी मिसिल शुरुमा पठाउने ।

७.१० दीपक पाण्डे समेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार^{८३}

सरकार वादी हुने मुद्दाहरुमा थाहा पाएको मितिबाट ऐनको हदम्याद शुरु हुने अवस्थामा वारदातका सम्बन्धमा वादीले कहिले थाहा पायो ? सो नै हेर्नुपर्ने हुन्छ । अनुसन्धान तहकिकात गर्ने अधिकारप्राप्त निकायले थाहा जानकारी पाएपछि मात्र मुद्दाको कारबाही अगाडि बढ्न सक्ने भएकोले जाहेरवालाले थाहा पाएको मितिलाई नै वादीले स्वतः थाहा पाएको भनी अनुमान गर्न नमिल्ने ।

कानुनले फौजदारी मुद्दाको रुपमा लिएको बहुविवाह सम्बन्धी कसुरको अनुसन्धान कारबाही गरी मुद्दा चलाउन सक्ने गरी कानुन बमोजिम अधिकार प्राप्त अधिकारीले वारदातको बारेमा जानकारी पाएपछि कानुन बमोजिम अनुसन्धान तहकिकात गरी मुद्दा चलाउन नसक्ने भन्न नमिल्ने ।

जाहेरवालीले गरिदिएको मिति २०५३/२/१४ को बण्डापत्रको लिखतबाट प्रतिवादीहरुका बीच २०५२/८/१६ मा विवाह भएको व्यहोरा निजलाई पहिले नै थाहा भएको भन्ने मात्र आधारले प्रस्तुत मुद्दामा मुलुकी ऐन, विहावरीको महलको ११ नं. मा व्यवस्थित हदम्याद नघाई अभियोगपत्र दायर भएको मान्न नमिल्ने । प्रस्तुत मुद्दामा मुलुकी ऐन विहावरी को ११ नं.मा भएको व्यवस्थाबाट थाहा पाएको मितिले हदम्याद शुरु हुने र मुद्दा चलाउने सम्बन्धित निकायले थाहा पाएको मितिलाई नै थाहा पाएको मिति कायम हुने भनी उल्लेख भएको छ ।

७.११ कमलमोहन चापागाई समेत विरुद्ध नेपाल सरकार^{८४}

^{८२} ने.का.प.२०६० अंक ३-४ पृष्ठ २५३ नि.न.७१९७

^{८३} ने.का.प.२०६३ अङ्क ५ निर्णय नं. ७६९४

^{८४} ने. का.प. २०६८ अंक ११, नि.नं. ८७१६

वस्तुतः नजिरको पालना र प्रयोग न्यायिक निरन्तरता, निश्चितता र न्यायिक अनुशासन कायम राख्नका लागि आवश्यक हुन्छ । तर यसमा सतर्कता अपनाउनु पनि उत्तिकै आवश्यक हुन्छ । समान तथ्य भएको कुनै विवादको विषयमा कायम भएको कानुनी सिद्धान्त त्यस्तै तथ्य भएको अर्को विवादको विषयमा लागू हुन्छ । फरक तथ्य र फरक परिस्थितिको मुद्दामा कायम भएको नजिर विषयको समानता वा पछिल्लो मुद्दाको नामाकरणमा समानताको आधारमा मात्र पहिला भन्दा विल्कुलै फरक तथ्य भएको मुद्दाको निर्णय गर्दा प्रयोग गर्न वा लागू गर्न मिल्ने होइन । यसकारण नजिरको पालना र प्रयोगमा पनि न्यायिक विवेकको प्रयोग गर्दै सतर्कता अपनाउनु पर्ने ।

बहुविवाह मुद्दा गर्नका लागि कानुनले सीमित समयावधिको हदम्याद निर्धारित गरेको छ । बहुविवाह मुद्दा दायर गर्ने खुल्ला वा असीमित हदम्याद वा जहिले पनि दायर गर्न सकिने भन्ने ऐनले व्यवस्था नगरेकोले सीमित हदम्यादभित्रै बहुविवाह मुद्दा दायर गर्नुपर्ने ऐनको व्यवस्था र उद्देश्य स्पष्ट छ । यसलाई एक वा अर्को तर्क वा कारणको आधारमा असीमित वा खुल्ला हदम्यादको रूपमा परिणत वा परिभाषित गर्न नमिल्ने ।

वैवाहिक सम्बन्धलाई समाजले मान्यता प्रदान गरिसकेको, छोराछोरी जन्मिसकेको, तिनीहरूको जन्मदर्ता पनि गरिसकेको अवस्थामा पनि पहिलो पत्नी वा अनुसन्धान र मुद्दा गर्ने सरकारी निकायले थाहा नपाउनु भनेको सीमित हदम्याद सम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको बेवास्ता वा उपेक्षा हुन जाने ।

बहुविवाहमा जहिले पनि नालिस लाग्छ भनी सोच्नु वा अर्थ गर्नु भनेको विहावारी ऐनको हदम्याद सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था र यसको उद्देश्यलाई र विधायिकाको मनसायलाई पनि पराजित गर्नु हो । जहिलेसुकै पनि अभियोग दाबी गर्न सकिने भए बिहावारीको ११ नं. मा तीन महिने हदम्यादको सीमा नै उल्लेख गर्नुपर्ने अवस्था नआउने ।

७.१२ नेपाल सरकार विरुद्ध प्रतिवादी कुमार थपलिया^{५४}

ऐनमा जे लेखिएको छ, प्रत्येक नागरिकले त्यसको पालन गर्नुपर्छ । ऐनमा प्रयुक्त शब्द र भाषा स्पष्ट छन् भने तिनको अन्यथा व्याख्या गर्ने ठाउँ रहँदैन । कुनै व्यक्तिले आफ्नो सुविधा अनुसार कानुनको भाषा र मनसाय विपरीत प्रयोग गर्न हुँदैन । अदालतले पनि कानुनका स्पष्ट शब्द र भाषालाई सोही अनुरूप समान ढंगबाट प्रयोग गर्नुपर्छ । त्यस्तोमा औचित्य र आवश्यकतानुसार एउटै शब्दको अलग अलग ढंगबाट वा असमान प्रयोग हुने गरी भिन्ना भिन्नै अर्थ र व्याख्या गर्न नहुने ।

विहावारीको महलको ९ नं. ले स्वास्नी मानिसले अंश मुद्दा दायर गर्दा लोभले अर्को विवाह गर्न पाउने छुट दिएको छैन । “अंश लिई भिन्न बसेको” भन्नु “मानो छुट्टिएको” वा अदालतमा अंश मुद्दा परेको भनी कदापि हुन सक्दैन । यदि अंश मुद्दा परेको छ भने अंश पाउने ठहरी भएको फैसला कायान्वयन भएर अंश छुट्ट्याई सकेपछि मात्र त्यस्ती स्वास्नीले “अंश लिई भिन्न

^{५४} ने.का.प. २०६४ निर्णय नं. ७८८४

बसेको” भन्न र मान्न सकिन्छ । त्यो भन्दा अगावै अर्को पक्ष अर्थात लोग्नेको सुविधा र पारिवारिक वा अन्य आवश्यकतालाई औचित्यको मापदण्ड बनाएर “अंशमा नालिश परेको” वा “अलग बसेको” वा “मानो छुट्टिएर अलग बसेको” अवस्थालाई अंश लिई भिन्न बसेको भनेर मान्न वा बिहावारीको ९ नं. को विस्तारित व्याख्या गर्न नामिल्ले ।

घरमा जेठी श्रीमती हुँदाहुँदै दोस्रो विवाह गरी बिहावारीको ९ नं. को कसुर गरेको भनी अंश मुद्दा दायर गरेकोलाई भिन्न बसेको भनी व्याख्या गरी शुरु जिल्ला अदालतको फैसला उल्टी गरी प्रतिवादीलाई सफाइ दिएको पुनरावेदन अदालतको फैसला मिलेको नदेखिने ।

७.१३ नेपाल सरकार वि. हनुमान चौधरी समेत^{६६}

सम्बत् २०६७ साल कार्तिक १८ गते, दाम्पत्य सम्बन्ध कायम रहेकै प्रमाणले यी प्रतिवादी उपरको बहुविवाहको अभियोग पुष्टि गर्न सक्ने अवस्था देखिन आउँदैन । प्रतिवादी हनुमान चौधरीले अनुसन्धानको क्रममा स्वीकार गरेको अभियोग दाबीलाई निजको विरुद्ध प्रमाणमा लिन मिल्छ, मिल्दैन भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्दा निज अदालतमा इन्कार रहेको र अभियोजन पक्षले निजको अनुसन्धानको क्रममा व्यक्त भावनालाई पुष्टि गर्ने अन्य कुनै प्रमाण पेश गर्न नसकेको अवस्थामा निजले अनुसन्धानको क्रममा व्यक्त गरेको भनाइलाई निजको विरुद्ध प्रमाणमा ग्रहण गर्नु कानूनसंगत नहुने ।

७.१४ नेपाल सरकार वि. शिवप्रसाद पाण्डेय^{६७}

प्रतिवादी पवित्रा नेपाल र अर्का प्रतिवादी कृष्णप्रसाद एकै ठाउँमा बस्ने नभई निजहरुको घर फरक फरक जिल्लामा रहेको देखिन्छ । यसबाहेक यी पवित्रा नेपाललाई निज कृष्णप्रसादले भगाएर नभई मागेर विवाह गरेको भन्ने मिसिल अध्ययन गर्दा देखिएको छ । मागेर विवाह गर्दा सामान्यतः केटी पक्षका अभिभावकहरुलाई विवाहबारे जानकारी हुने र त्यस्तो विवाहमा अभिभावकको सहमति हुन्छ भन्ने अनुमान गर्नुपर्ने हुन्छ । सामान्यतया विवाहित लोग्ने मानिससँग कन्या केटीको विवाह गरिदिन केटी पक्षका अभिभावकले अनुमति देलान् भन्ने अनुमान गर्न सकिन्न । मिसिलबाट विवाहित कृष्णप्रसादसँग यी प्रतिवादी पवित्रा नेपालले विवाह गर्नुपर्ने बाध्यता सिर्जना भएको अन्य कारण खुल्न आएको पनि छैन । यस्तो अवस्थामा निज प्रतिवादी पवित्राले प्रतिवादी कृष्णप्रसादको अर्की श्रीमती भएको भन्ने जानकारी भएर नै विवाह गरेको हुनसक्ने विश्वास गर्न सकिने ठोस आधार विद्यमान भएको नदेखिँदा प्रतिवादी पवित्रा नेपालले अभियोग मागदाबीबाट सफाइ पाउने गरी भएको पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६७/१०/६ को फैसला मनासिब नै देखिएकोले सदर हुने ।

^{६६} सर्वोच्च अदालत बुलेटिन वर्ष १९ अंक १९ २०६७ माघ १ पूर्णांक ४४५ (०६४-CR-६८२)

^{६७} सम्बत् २०७१ साल असार २४ गते सर्वोच्च अदालत बुलेटिन वर्ष २३ अंक १४ २०७१ कार्तिक २, पूर्णांक ५३६ (०६९-CR-९०८)

प्रस्तुत मुद्दामा दोस्रो श्रीमती भई आउने प्रतिवादीले प्रतिवादी श्रीमानको अर्की श्रीमती भएको भन्ने जानकारी भएर नै विवाह गरेको हुनसक्ने विश्वास गर्न सकिने ठोस आधार विद्यमान भएको अवस्थामा मात्र दोस्रो श्रीमती भई आउने प्रतिवादीलाई सजाय हुने भनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ ।

७.१५ नेपाल सरकार वि. राजु गुरुङ्ग समेत^{५५}

- आफ्नो श्रीमती जीवित हुँदाहुँदै र कानुन बमोजिम लोग्नेसँग सम्बन्ध विच्छेद नहुँदै लोग्ने मानिसलाई कानुनले दोस्रो विवाह गर्ने छुट दिँदै जाने हो भने समाजमा महिलाको असुरक्षा बढ्दै जाने र लोग्ने मानिसले स्वास्नी मानिसलाई अत्याचार गर्ने र सामाजिक संरचनामा समेत नकारात्मक असर पर्न नजाओस् भनेर नै कानुनले उपरोक्त व्यवस्था गरेकोमा अन्यथा अर्थ गर्न नसकिने ।
- मुलुकी ऐन, लोग्नेस्वास्नीको महलको १ नं. को देहाय १ ले स्वास्नीले लोग्नेलाई निजको मञ्जुरी बेगर लगातार तीन वर्ष वा सो भन्दा बढी समयसम्म छोडी अलग बस्ने गरेमा सम्बन्ध विच्छेद गर्ने हक लोग्नेलाई कानुनले प्रदान गरेको देखिएको र स्वयम् जाहेरवाली नै तीन वर्ष भन्दा बढी समयदेखि माइतीमा गई बसेको भन्ने तथ्यलाई स्वीकार गरेको तथ्य प्रस्तुत मुद्दाको मिसिलबाट देखिने ।
- आफैले तीन वर्ष भन्दा बढी समयसम्म लोग्नेलाई छोडी बसेको र सम्बन्ध विच्छेद मुद्दा दर्ता भई सकेपछि बहुविवाहमा कारबाही गराउन चाहेको देखिँदा त्यस्तो व्यवहारबाट लोग्नेले अर्को विवाह गर्न पनि नपाउने र पतिलाई छोडी माइतीमा गई बसेकी पत्नीले कारबाही गर्दै जाने हो भने दाम्पत्य जीवनको औचित्य नै समाप्त हुन जाने देखिने ।
- घरमा जेठी श्रीमती छ भन्ने जान्दाजान्दै विवाह गर्नेलाई कानुनले छुट दिँदैन । वैवाहिक दाम्पत्य जीवनलाई जीवन्तता दिन पत्नीले पनि पतिलाई छोडी बस्ने छुट हुँदैन । तीन वर्षभन्दा लामो समयसम्म छोडेको भन्ने पनि सम्बन्ध विच्छेदको आधार हुनसक्छ तर विवाह गर्ने प्रयोजनमा यसले आधार सिर्जना गर्नसक्ने भन्न नमिल्ने ।
- जेठी श्रीमतीले पतिसँग अलग बस्न अंश मुद्दाको फिराद दिइसकेपछि लोग्नेले दोस्रो श्रीमती ल्याएको भन्ने आधारमा जाहेरी दिनु सजाय गराउने प्रयोजन मात्र रहेको देखिन्छ । आफू अलग भई बस्ने मनसुबाले अंश मुद्दा दिए पश्चात् बहुविवाहमा जाहेरी गरेको देखिँदा अभियोग दाबी बमोजिम प्रतिवादीलाई सजाय गर्ने आधार खडा हुन नसक्ने ।

^{५५} सर्वोच्च अदालत बुलेटिन, २०७१ वर्ष २३ अंक २१ फागुन १, पूर्णांक ५४३ पृ. २९ (०६५-CR-५४५)

- जाहेरवालीले माइतीमा बस्नुपर्ने कारण नै पतिले दोस्रो विवाह गरेको वा गर्ने प्रयत्न गरेको वा सौताको कारणबाट हो भन्ने देखाउन सकेको समेत पाइँदैन । पति पत्नीका बीचमा मनोमालिन्यताको कारण सौता हो भन्ने नभएपछि र अंश मुद्दा दिइसकेपछि जाहेरी गरेको हुँदा त्यस्तो जाहेरीबाट प्रतिवादीहरूलाई सजाय गर्दै जाने हो भने मानिसका लागि अत्यावश्यक दाम्पत्य जीवनको व्यवस्थालाई नै खतरा उत्पन्न हुन जाने ।
- बहुविवाह मुद्दामा जहिले पनि नालिस गर्न पाउने भन्ने हुन सक्दैन । कानुनले हदम्याद तोक्नुको उद्देश्य समाजमा शान्ति र व्यवस्था कायम गर्नका लागि नै हो । यसले न्यायिक अनिश्चितता अन्त्य गर्दै आफ्नो हक अधिकार प्राप्त गर्नका लागि जागरुक बनाउने गर्दछ । बहुविवाह मुद्दामा पनि हदम्याद सम्बन्धमा व्यवस्था गर्नुको उद्देश्य जहिलेसुकै मुद्दा दायर गर्न सकिने भनी अर्थ गर्न सकिने भनी अर्थ गर्न नमिल्ने ।

८. बहुविवाह सम्बन्धी मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट भएका फैसलाको विश्लेषण

बहुविवाह सम्बन्धी मुद्दामा रहेका विभिन्न प्रवृत्ति अध्ययन गर्नका लागि अध्ययनको क्रममा उक्त विषयमा विशेष ध्यान दिई अध्ययन गरिएका दश वटा मुद्दाका फैसला तथा अन्तिम भएका दशवटा फैसला अध्ययन गरिएको थियो । फैसला अध्ययन गर्दा फैसलामा उल्लेख भएसम्मका विवरण जस्तै प्रतिवादीहरू अनुसन्धानमा पक्राउ परे नपरेको, प्रतिवादीहरूको अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्षको बयान र अदालतमा भएको बयान, थुन्छेक आदेश, जाहेरवालीको बकपत्र भए नभएको, अदालतबाट अन्तिम भएको फैसलाबाट प्रतिवादीहरूले कसुर ठहर भए नभएको अवस्था, कसुर ठहर भएको भए सजायको मात्रा के कस्तो छ भन्ने लगायतका विषयमा केन्द्रित भई गरिएको थियो ।

९. अध्ययनको नतिजा

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, पुनरावेदन र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूको विगत दश वर्षको बहुविवाह मुद्दाको तथ्याङ्क, उक्त विषयमा प्रतिपादित सिद्धान्त र माथि उल्लेखित विषयमा केन्द्रित भई गरिएका सर्वोच्च अदालतबाट अन्तिम भएका दश वटा मुद्दाको फैसला समेतको अध्ययन विश्लेषणबाट बहुविवाह मुद्दामा निम्न अवस्था रहेको पाइन्छ ।

१. बहुविवाह मुद्दामा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयबाट दायर भएका मुद्दाको दश वर्षको औसत सफलता दर ७०.७१ प्रतिशत, उच्च सरकारी वकील कार्यालयबाट दायर भएका मुद्दाको ३२.४८ प्रतिशत तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट दायर भएका मुद्दाको ३७ प्रतिशत रहेको ।
२. बहुविवाह सम्बन्धी कसुरमा मुलुकी ऐन विहावरीको महलको ११ नं. मा भएको व्यवस्थाबाट थाहा पाएको मितिबाट हदम्याद शुरु हुने र मुद्दा चलाउने सम्बन्धित

निकायले थाहा पाएको मितिलाई नै थाहा पाएको मिति कायम हुन आउने भनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको ।

३. बहुविवाह भएको धेरै लामो समय (१४/१५ वर्ष) पछि जाहेरी परेको बहुविवाह मुद्दामा अदालतबाट बहुविवाह मुद्दामा असिमित हदम्याद नहुने भनी व्याख्या समेत भएको ।
४. बहुविवाह गर्न पाउने अवस्थामा पनि कानुनी रूपमा उल्लेखित शर्त स्पष्ट रूपमा पूरा नभएको अवस्थामा बहुविवाह भएको भनी सजाय भएको,
५. अध्ययन गरिएका दश मध्ये चार वटा मुद्दामा दुवै प्रतिवादीहरु अनुसन्धानको क्रममा फरार रहेका र फरार भएका पुरुष प्रतिवादीले अदालतमा बयान गर्दा जेठी श्रीमतीले सहमति दिएर विवाह गरेको, घरमा नबसी माइती बस्ने गरेकी हुँदा विवाह गरेको, जाहेरवालीसँग आफ्नो विवाह नै नभएको भन्ने समेतका व्यहोरा उल्लेख गरेका । एक जना प्रतिवादीले म्यादै गुजारेका । त्यस्तै महिला प्रतिवादीले जेठी श्रीमती रहे भएको थाहा नभएको भनी उल्लेख गरेको । जाहेरवालीको अदालतमा बकपत्र समेत भएका यस्ता मुद्दामध्ये एउटा मुद्दामा दुवै प्रतिवादीलाई सजाय भएको, दुई वटा मुद्दामा पुरुष प्रतिवादीलाई कसुर ठहर र महिलालाई सफाइ, एकवटा मुद्दामा हदम्यादको विषय निकर्ण गरी पुनः निर्णय गर्न तल्लो अदालतमा पठाएको ।
६. थुनछेकको आदेशको व्यहोरा एउटा मुद्दाको फैसलामा मात्र उल्लेख भएको र सो अनुसार महिला प्रतिवादीलाई दश हजार र पुरुष प्रतिवादीलाई तीस हजार रकम धरौटी वापत मागी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्ने आदेश भएको ।
७. अध्ययन गरिएका १० वटा मुद्दा मध्ये नौ वटा मुद्दामा जाहेरवालीको बकपत्र भएको ।
८. अध्ययन गरिएका १० वटा मुद्दा मध्ये अन्तिम फैसला हुँदासम्म दुई वटा मुद्दामा दुवै प्रतिवादीलाई कसुर ठहर भएको, ५ वटा मुद्दामा पुरुष प्रतिवादीलाई मात्र सजाय भई महिला प्रतिवादीले कसुरबाट सफाइ पाएका, एउटा मुद्दामा हदम्याद र एउटा मुद्दामा क्षेत्राधिकारको विषयमा निर्णय गरी मुद्दा पुनः निर्णय गर्न सम्बन्धित शुरु अदालतमा पठाएको तथा एउटा मुद्दा खारेज भएको ।
९. सफाइ पाएका महिला प्रतिवादीहरुको हकमा फैसला गर्दा फैसलामा निजहरुको बयानमा पुरुष प्रतिवादीको पहिलो श्रीमती रहे भएको थाहा थिएन भन्ने बयान रहेको भन्ने व्यहोरा लेखिएको । महिला प्रतिवादीलाई कसुर ठहर भएको मुद्दा मध्ये एक मुद्दामा प्रतिवादीले अदालतमा उपस्थित भई बयान गर्दा जेठी श्रीमतीले विवाह गर्न सहमति दिएकी भनी पतिले भनेका थिए भनी तथा अर्को मुद्दामा अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्ष बयान गर्दा प्रेम विवाह हो, पहिलो श्रीमती रहे भएको थाहा थियो भनी बयान गरेको भन्ने समेत आधार लिएको । कान्छी श्रीमतीले आफूले विवाह गरेको पुरुषको जेठी श्रीमती रहे भएको कुरा थाहा पाउने आधार भएकोमा प्रतिवादी महिलालाई सजाय भएको ।

१०. अध्ययन गरिएका १० वटा मुद्दा मध्ये छवटा मुद्दामा पुरुष प्रतिवादीहरुले अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्ष तथा अदालतमा बहुविवाह गरेकोमा सावित भई बयान गरेका । तर बहुविवाह गर्नुका कारणमा विभिन्न पारिवारिक अवस्था उल्लेख गरेको पाइयो ।
११. अधिकांश कसुर ठहर भएका मुद्दामा प्रतिवादीलाई तत्समयमा तथा विद्यमान कानुनी व्यवस्था अनुसार सजाय तोक्दा कसुर गरेकोमा हुने सजायको तल्लो हद बराबरको मात्र कैद र जरिवाना भएको । कसुर ठहर भएका असी प्रतिशत प्रतिवादीको हकमा यस्तो अवस्था देखिएको । दुई वटा मुद्दामा न्यूनतम सजाय भन्दा केही बढी सजाय (डेढ महिना कैद र १७०० जरिवाना तथा २ महिना कैद र २ हजार जरिवाना) भएको ।

१०. निष्कर्ष

नेपाल कानूनले एकासगोलमा बस्न नसक्ने कारणबाट लोग्ने र स्वास्नी बीच अंश बण्डा भई भिन्न बसेमा तथा लोग्ने र स्वास्नीको सम्बन्ध विच्छेद भई सकेको अवस्थामा कुनै पुरुषले आफ्नी श्रीमती हुँदाहुँदै अर्को विवाह गर्न पाउने गरी छुट दिएको छ । कानूनले तोकेका शर्त विपरीत, अर्को विवाह गरेमा भने त्यस्तो विवाह गर्ने पुरुष र विवाहित पुरुष हो भन्ने जानीजानी निजसँग विवाह गर्ने महिलालाई सजाय गर्ने व्यवस्था गरेको छ । तर बहुविवाह गरेकोमा त्यस्तो विवाह गर्ने व्यक्तिलाई सजायको व्यवस्था गरेको भए पनि गरिसकेको विवाह भने बदर नहुने भएपछि एकै व्यक्तिका एक भन्दा बढी श्रीमती रहन सक्ने अवस्था रहेको छ । तसर्थ बहुविवाहबाट घर, परिवार तथा समाजमा विविध समस्याहरू सिर्जना भएका छन् । बहुविवाह गरेकोमा न्यून सजायको व्यवस्था रहेको र सजाय भुक्तान गरेमा त्यस्तो विवाहले कानुनी मान्यता पाउने समेत भएको हुँदा समाजमा बहुविवाहका वारदात भइरहेका छन् । बेलायत तथा भारतमा बहुविवाह गरेकोमा ७ वर्षसम्मको कैद सजाय हुने र त्यस्तो विवाह पनि बदर हुने व्यवस्थाले ती मुलुकहरूमा बहुविवाह रोक्न मद्दत पुगेको देखिन्छ ।

नेपालमा बिगतका तुलनामा बहुविवाहको कसुरमा सजायमा वृद्धि भएको छ । यद्यपि तथ्याङ्कहरुले बहुविवाहका मुद्दा अदालतमा बढ्दो क्रममा दर्ता भएको देखाएका छन् । कतिपय अवस्थामा कानूनको कार्यान्वयन प्रभावकारी रूपमा नभएको कारणले यस्ता घटनाहरू कानुनी कारबाहीमा परेका देखिदैनन् । जाहेरी परी अनुसन्धान भई अदालतमा पेश भएका मुद्दामा पनि विविध कारणले गर्दा अपेक्षाकृत रूपमा सफलता प्राप्त हुन सकेको छैन । सर्वोच्च अदालतले बहुविवाह सम्बन्धी मुद्दाहरूको फैसलाको क्रममा गरेको कानूनको व्याख्या, प्रतिपादित सिद्धान्त तथा सरकारका नाममा गरेको निर्देशनात्मक आदेशले कानूनको प्रयोगमा सहजता र एकरूपकता ल्याउन तथा कानूनको समसामयिक संशोधन गर्नमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ ।

११. सुझावहरू

बहुविवाह नियन्त्रण सम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न देहाय बमोजिम गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

- मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजनको कार्यलाई भौतिक प्रमाणमुखी बनाउने तथा पीडित तथा जाहेरवालाको सहायता र संरक्षणमा तथा सरकारी साक्षीको अदालतमा उपस्थिति बढाउनलाई विशेष ध्यान दिने ।
- अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने निकायको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।
- कान्छी श्रीमती भई विवाह गर्ने महिला प्रतिवादीको हकमा निजले विवाह गर्न लागेको पुरुष विवाहित हो भने जानीजानी निजसँग दोस्रो विवाह गरेकी हुन् भन्ने प्रमाणहरुको संकलनमा विशेष ध्यान दिने ।
- सजायको न्यूनतम हद र उपल्लो हद राखिएका कानूनको प्रयोग गर्दा प्रायः तल्लो हदको मात्र सजाय हुने गरेको छ । यसबाट उक्त कानूनको प्रयोग विधायिकी मनसाय अनुरूप भएको छ भन्न सक्ने अवस्था नहुँदा सजायको चयनका लागि निश्चित मापदण्ड निर्धारण गर्नु पर्दछ ।
- बहुविवाहको विरुद्धमा विभिन्न माध्यमबाट कानुनी सचेतना कार्यक्रम संचालन गर्ने ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

ऐन कानून

१. नेपालको संविधान, २०७०
२. मुलुकी ऐन, २०२०
३. मुलुकी अपराध संहिता, २०७३
४. लैंगिक समानता कायम गर्न तथा लैंगिक हिंसा अन्त्य गर्न केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्ने ऐन, २०७२,
५. सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९
६. भारतीय दण्ड संहिता, १८६०
७. Offence Against the Person Act, 1861

पुस्तकहरू

१. ठोकप्रसाद शिवकोटी र पुष्कर सापकोटा, *बाल विवाह, बहुविवाह र प्रकृतिक मैथुन, महिला तथा बालबालिका विरुद्ध हुने अपराध नियन्त्रण, स्रोत सामाग्री महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, काठमाडौं, २०७१, पेज नं. १५३*
२. Nepalese legal system, A jurisprudential and comparative Appraisal, Rewati raj Tripathi, 2008.
३. प्रमुख कानून प्रणालीहरू, टंकप्रसाद दुलाल, पैरवी प्रकाशन, २०५५
४. फौजदारी कानूनका समीक्षात्मक विवेचना, प्रा.माधवप्रसाद आचार्य, २०६३

५. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय आर्थिक वर्ष २०६३/०६४ देखि आर्थिक वर्ष २०७२/०७३ सम्मका वार्षिक प्रतिवेदनहरु

कानून पत्रिकाहरु

१. नेपाल कानून पत्रिकाका विभिन्न अंकहरु, सर्वोच्च अदालत
२. सर्वोच्च अदालत बुलेटिनका विभिन्न अंकहरु, सर्वोच्च अदालत

Web sites

१. https://en.wikipedia.org/wiki/Legality_of_polygamy#Current_legislation
<https://www.polygamy.com/articles/96169309/is-polygamy-illegal>
२. [http:// definition,us.legal.com/b/bigamy](http://definition.us.legal.com/b/bigamy)
३. www.lawcommission.gov.np

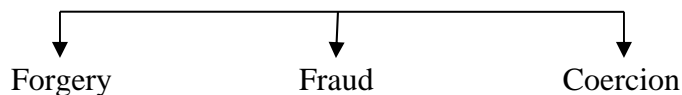

१. पृष्ठभूमि

राज्यले समाज र मानव हित संरक्षणका लागि मानव हित विपरितका कार्यलाई कानून बनाएर नियमन गर्दछ। फौजदारी कानूनले गर्नु भनेका कार्य नगर्नु र नगर्नु भनेका कार्य गर्नु अपराध मानिन्छ। यो मानिसका बाह्य क्रियाकलाप प्रति लक्षित हुन्छ। अपराध हुन दोषी मनसाय सहित गैरकानुनी कार्य गरेको हुनु पर्दछ र सो कार्य गरे वापत निश्चित दण्ड सजायको व्यवस्था गरिएको हुन्छ। Black's Law Dictionary df Crime भन्नाले "An act that the law makes punishable the breach of a legal duty treated as the subject matter of a criminal proceeding. नेपाल कानून व्याख्या सम्बन्धी ऐन, २०१० को कसुर भन्नाले प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम गरेमा वा नगरेमा सजाय हुने कार्य सम्भन्धनु पर्छ भनी स्पष्ट पारेको छ। कानूनविद् व्ल्याकस्टोनका अनुसार Crime is an act committed or omitted in violation of public law forbidding or commanding it. फौजदारी कानूनविद्हरुले अपराधलाई जीउ ज्यान सम्बन्धी अपराध, राज्य, सामाजिक शान्ति र व्यवस्था विरुद्धका अपराध, लिखत कागजात सम्बन्धी अपराध, महिला हिंसा विरुद्धका अपराध, धर्म र पेशा सम्बन्धी अपराध आदिका रूपमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ। यस अनुसन्धानमूलक लेखको विषय सरकारी छाप दस्तखत कित्ते रहेको र अपराधको वर्गीकरणमा यो लिखत सम्बन्धी अपराधमा पर्ने हुनाले अब यहाँ यस सम्बन्धमा संक्षिप्ता चर्चा गरिएको छ।

लिखतको सत्यताको विरुद्धको अपराध लिखत सम्बन्धी अपराध हो। भ्रुद्धा लिखितहरु तयार गर्ने वा भ्रुद्धा लिखतहरुलाई सद्दे सरह व्यवहार गर्ने गरी गरिने अपराधलाई फौजदारी कानूनमा लिखत सम्बन्धी अपराध मानिन्छ। लिखत सम्बन्धी अपराधलाई तीन भागमा बाड्न सकिन्छ।

Forgery of Document

२. कित्तेको परिभाषा

भइराखेको सच्चा लिखतको व्यहोरा कुनै तरिकाले थपघट गर्नु, अर्कीको छाप, दस्तखत चोरी गर्नु, एउटा कामको लागि भनी ल्याप्चे सहिछाप लगाएको लिफा अर्की काममा प्रयोग गर्नु कित्ते हो। Black's Law Dictionary ले कित्तेलाई (forgery) लाई यसरी परिभाषित गरेको छ^१

^१ Black's Law Dictionary P.766

1. The act of fraudulently making a false document or altering a real one to be used as if genuine.

Though forgery was a misdemeanor at common law, modern statutes typically make it a felony.- Also termed false making.

2. A false or altered document made to look genuine by someone with the intent to deceive ,he forgery,.- Also termed fake.
3. Under the model penal code, the act of fraudulently altering, authenticating issuing, or transferring a writing without appropriate authorization Under the explicit terms of the code, writing can include items such as coins and credit cards.

मुलुकी ऐन, २०२० कित्ते कागजको महलमा कित्ते कसुरलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गरी कसुर कायम गरेको छ ।

"हस्ताक्षर वा औलाको ल्याप्चे सही निशाना र छाप इत्यादि भुट्टा बनाई गरी वा ऐन बमोजिम रीतपूर्वकको सहिछाप भइरहेको अर्कै विषयको सच्चा लिखतमा लेखिएको व्यहोरा कुनै तरिकासँग उडाई अर्कै मतलब निस्कने व्यहोरा पारी मिलाई लेख्ने र एउटा कामलाई भनी सहिछाप गरेको लिफा कागज वा छाप लिए दिएकोमा सो काममा नलगाई अर्कै व्यहोराको लिखतमा लगाई वा अर्कै व्यहोराको लिखत लेख्ने इत्यादि काम गरेकोबाट अर्काको जीउ धन वा हक जाने, नोक्सन हुने वा सो केही नभएपनि भुट्टा काम गर्ने मानिस आफैलाई वा अरु कसैलाई फाइदा प्रमाण हुने गरी काम गरेको रहेछ भने त्यस्ता भुट्टा कागजबाट काम गरी भइसकेको हवस वा नहवस कित्ते गरेको ठहर्छ । त्यस्तो कित्ते गर्ने गराउनेलाई र जानीबुझी कित्ते कागजमा बस्ने साक्षी मतियार समेतलाई बात लाग्छ ।^२

यसपूर्व मुलुकी ऐन, १९९० मा समेत कित्तीकागजको महलले कित्ते अपराधको सम्बन्धी व्यवस्था गरेको पाइन्छ । बेलायतमा कित्ते सम्बन्धी अपराधलाई Forgery and Counterfeiting १९८१ ले व्यवस्थित गरेको छ । उक्त ऐनको दफा १ अनुसार "A Person is Guilty of Forgery if he makes a false instrument with the intention that he or another shall use it to induce somebody no accept it as genuine and by reason of so accepting it to do or not to do some act to his own or any other person is prejudice" अर्थात कुनै भुट्टा कुरा बनाई आफै वा अरु कसैले अरु कसैलाई सही हो भनी विश्वासमा पारी आफ्नो कुनै काम गर्न वा नगर्न वा अरु कुनै व्यक्तिको हक हितमा नराम्रो असर पार्नका लागि प्रयोग गर्दछ भने उक्त व्यक्तिले कित्ते गरेको मानिन्छ । भारतीय दण्ड संहिता १८६० को दफा ४६३ मा कसैले सर्वसाधारणलाई क्षति वा हानि पुऱ्याउने वा कुनै दाबीलाई समर्थन गराउन वा कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति हत्याउन वा कुनै व्यक्तिसँग व्यक्त वा अव्यक्त करारमा प्रवेश गर्न वा ठगी गर्न वा ठगी गर्ने मनसायले कुनै भुट्टो लिखत तयार गरेमा कित्ते हुन्छ भन्ने व्यवस्था छ । कित्ते हुनका लागि लिखतको सम्पूर्ण भाग वा कुनै भाग त्यस्तो

^२ मुलुकी ऐन, २०२० कित्ते कागजको दफा १

व्यक्तिले तयार गरेको छ । जसलाई सो गर्ने अधिकार छैन वा अकी व्यक्तिका नाममा तयार गरेको वा कुनै लिखतमा कुनै अंक वा चिन्ह भुट्टो रुपमा उल्लेख गरेको, लिखतको कुनै व्यहोरा थपघट गरेको, भैरहेको व्यहोरा मेटेको, लिखतको पूर्ण भाग वा कुनै भाग कृतिम बनाएको हुनुपर्छ । आफ्नो फाइदाका लागि कुनै काम गर्न व नगर्न वा अरु कसैको हक हितमा असर पार्न प्रयोग गरेको हुनुपर्छ । नेपालको सर्वोच्च अदालतले कित्ते अपराधको विस्तृत व्याख्या गर्दै कसुरको कार्यमा धेरै जना भई काम पूरा गरिन्छ भने सबैको व्यक्तिगत उत्तरदायित्व सिर्जना हुने उल्लेख गर्दै अन्तिम कित्ते अक्षर कसले लेखेको हो सो मात्रै कित्तेका अभियुक्त हुने भन्ने प्रश्न उठ्न सक्दैन। कित्ते गर्ने मतलबमा पस्दछ, लाभ लिन्छ, सरोकार राख्छ र सो काम पूरा गर्न कुनै न कुनै संलग्नता देखाउँदछ भने पनि कित्तेको कसुरदार हुने प्रष्ट पारेको छ । यसैगरी लिखत सम्बन्धी कसुरमा भइरहेको सच्चा लिखतमा भएको अंक, अक्षर, मिति वा को व्यहोरा घटीबढी पारी सच्याउने कार्यमा संलग्न भएको व्यक्तिका हकमा केही नगरि लिखतवाललाई मात्रै जिम्मेवार बनाउने हो भने त्यस्ता अरु षडयन्त्र गर्ने आदेश गर्ने वा मतलबमा बसी काम गरी गराई लाभ लिने ठुलो आपराधिक समूहले नै आपराधिक दायित्ववाट मुक्ति पाउने अवस्था रहने भनेको छ ।^३ फौजदारी कसुर सम्बन्धी प्रचलित कानूनलाई संसोधन र एकीकरण गर्न बनेको मुलुकी अपराध संहिताको परिच्छेद २५ मा लिखत सम्बन्धी कसुर व्यवस्था गरी दफा २७३ देखि दफा २८१ सम्म यस सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था प्रस्ताव गरेको छ ।

३. कित्तेका प्रकारहरु

नेपाल कानूनले कित्ते अपराधलाई विभिन्न रुपमा कसुर कायम गर्दै देहाय बमोजिम वगीकरण गरेको छ ।

१. पूर्ण कित्ते - मुलुकी ऐन कित्ते कागजको १ नं. ले पूर्ण कित्तेको परिभाषा गरेको छ । कुनै कागजको सम्पूर्ण व्यहोरा भुट्टो बनाएमा पूर्ण कित्ते हुन्छ । एक कामको लागि भनी सहिछाप गराई लिएको लिफामा अकी व्यहोरा लेखेमा पूर्ण कित्ते हुन्छ । बनावटी छाप प्रयोग गरेमा, भुक्त्याई कागज गरेमा लिखतमा व्यक्ति वा व्यहोरा फरक पारेमा कित्ते कागजको १ नं. विपरितको कसुर ठहर्छ ।
२. आंशिक कित्ते - मुलुकी ऐन कित्ते कागजको २ नं. ले आंशिक कित्तेको परिभाषा गरेको छ । लिखतमा भएको कुनै अक्षर मिति मात्र सच्याउने कार्य आंशिक कित्ते हो । कुनै लिखतमा कति प्रतिशत कित्ते भयो भन्ने कुरा मुद्दाको रोहमा अदालतले व्याख्या गर्ने विषय हो । कहिले काही एक दुई अक्षर मात्र सच्याउँदा पनि कागजको स्वरुप अकी हुन पुग्दछ ।
३. मुखको परिपन्चले कित्ते - यसलाई मौखिक कित्ते भनिन्छ । कित्ते कागजको २ नं. ले यसको परिभाषा गरेको छ । यस प्रकारको कित्तेमा कुनै लिखत भएको हुँदैन। मुखको भरमा परिपन्च मिलाई कित्ते गरिएको हुन्छ ।

^३ ने.का.प. २०६७ अंक ८ नि.नं. ८४४४ पृष्ठ १३९६

4. ओहदा किरते - कुनै पनि सार्वजनिक पद वा ओहदा ढाटनु जसबाट अर्कालाई कुनै हानि नोक्सानी हुने हुन्छ । किरते कागजको १६ नं. ले यस सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

४. सरकारी छाप दस्तखत किरते

मुलुकी ऐन किरते कागजको दफा १२ ले सरकारी अड्डाको छाप वा सरकारी कर्मचारीको दस्तखत किरते गर्ने वा सरकारी कार्यालयमा रहेको कागजमा किरते गर्ने व्यक्तिलाई अरु किरतेमा हुने साजयमा थप एक वर्ष कैद हुने व्यवस्था गरेको छ । सोही कार्यालयका कर्मचारीले सो कसुर गरेको भए दुई वर्ष थप कैद हुन्छ । उसै अड्डाको कर्मचारीले यस कसुर गरेको अवस्थामा मात्र यो नां ले दुई वर्ष थप कैद हुन्छ । उसै अड्डाको नभएमा सो कैद थप हुँदैन ।

५ . महान्यायाधिवक्ता कार्यालयबाट सर्वोच्च अदालतमा दायर सरकारी छाप दस्तखत किरते मुद्दाको स्थिति

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा रहेका सरकारी छाप दस्तखत किरते मुद्दामा भएका कारबाहीको विवरण

आर्थिक वर्ष	जम्मा लगत	फछ्यौट					फछ्यौटप्रतिशत	कसुर कायम प्रतिशत
		कसुर कायम	सफाइ	अन्य	जम्मा	बांकी		
२०६३/०६४	९५	१	१९	०	२०	७५	२१.०५	५.००
२०६४/०६५	९६	१७	९	०	२६	७०	२७.०८	६५.३८
२०६५/०६६	९५	१२	१३	०	२५	७०	२६.३२	४८.००
२०६६/०६७	५०	९	९	०	१८	३२	३६.००	५०.००
२०६८/०६९	४९	१०	७	१२	२९	२०	५९.१८	३४.४८
२०६९/०७०	३६	२	३	०	५	३१	१३.८९	४०.००
२०७०/०७१	३९	३	४	०	७	३२	१७.९५	४२.८६
२०७२/०७३	५३	१	७	०	१	५२	१.८९	१००.००
२०७४/०७५	५५	१६	१५	०	३१	२४	५६.३६	५१.६१
२०७६/०७७	६४	६	३	०	९	५५	१४.०६	६६.६७
जम्मा	६३२	७७	८२	१२	१७१	४६१	२७.०६	४५.०३
औसत	६३	८	८	१	१७	४६	२७.०६	४५.०३

(स्रोत : महान्यायाधिवक्ताको विभिन्न आर्थिक वर्षका वार्षिक प्रतिवेदन, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय)

नेपाल सरकारको तर्फबाट सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन दायर भएका तथा पुनरावेदनतहबाट प्रतिवादीलाई कसुर ठहर भई निजहरुका तर्फबाट सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन परेका विगत दस वर्षका सरकारी छाप दस्तखत किरते मुद्दाको लगत, कसुर कायम भएको स्थिति र सफाइ

भएका सरकारी छाप दस्तखत कित्ते मुद्दाको सबै भन्दा कम लगत ३६ र सबै भन्दा बढी ९६ थान रहेका देखिन्छ । औषतमा ६३ थान मुद्दा प्रतिवर्ष लागत रहेको देखिन्छ । पछिल्ला वर्षहरूमा लगत बढ्दै गएको देखिन्छ भने मुद्दाको फर्छ्यौट प्रतिशत सबै भन्दा कम १.८९ र बढीमा ५९ प्रतिशत रही औषतमा २७ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । विगत १० वर्षको सरकारी छाप दस्तखत कित्ते मुद्दाको मुद्दाको विश्लेषण गर्दा ४५ प्रतिशत मुद्दामा कसुर कायम भएको अवस्था देखिन्छ । विगत तीन वर्षको लगत हेर्दा मुद्दाको संख्या क्रमश बढ्दै गएको देखिन्छ ।

६. उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट उच्च अदालतमा दायर भएका सरकारी छाप दस्तखत कित्ते मुद्दाको स्थिति

उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरूमा रहेका सरकारी छाप दस्तखत कित्ते मुद्दामा भएका कारबाहीको विवरण

आर्थिक वर्ष	जम्मा लगत	फर्छ्यौट				जम्मा	बांकी	फर्छ्यौट प्रतिशत	कसुर कायम प्रतिशत
		कसुर कायम	सफाइ	अन्य					
२०६३/०६४	२२७	६३	८६	०	१४९	७८	६५.६	४२.२८	
२०६४/०६५	११५	२१	२५	०	४६	६९	४०	४५.६५	
२०६५/०६६	९२	२१	२४	०	४५	४७	४८.९	४६.६७	
२०६६/०६७	९९	२४	२८	०	५३	४६	५३.५	४५.२८	
२०६७/०६८	१०५	१८	२९	०	४७	५८	४४.८	३८.३०	
२०६८/०६९	१४७	३८	४२	०	८०	६७	५४.४	४७.५०	
२०६९/०७०	१५७	४३	४०	०	८३	७४	५२.९	५१.८१	
२०७०/०७१	१५२	११	२२	०	३३	११९	२१.७	३३.३३	
२०७१/०७२	२३८	५०	७६	०	१२६	११२	५२.९	३९.६८	
२०७२/०७३	२७९	३७	५९	०	९६	१८३	३४.४	३८.५४	
जम्मा	१६११	३२६	४३१	१	७५८	८५३	४७.१	४३.०१	
औसत	१६१	३३	४३	०	७६	८५	४७.१	४३.०१	

(स्रोत : महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदन (विभिन्न आर्थिक वर्षका), महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय)

नेपाल सरकारको तर्फबाट सम्बन्धित उच्च अदालतमा दायर भएका विगत दस वर्षका सरकारी छाप दस्तखत कित्ते मुद्दाको लगत हेर्दा सबै भन्दा कम ९२ र सबै भन्दा बढी २७९ थान रहेका देखिन्छ । औषतमा १६१ थान मुद्दा प्रतिवर्ष लागत रहेको देखिन्छ । पछिल्ला वर्षहरूमा लगत बढ्दै गएको देखिन्छ भने मुद्दाको फर्छ्यौट प्रतिशत सबैभन्दा कम २१ र बढीमा ६५ प्रतिशत रही औषतमा ४७.१ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । त्यस्तै कसुर कायमको अवस्था हेर्दा सबैभन्दा कम ३३.३३ प्रतिशत र सबैभन्दा बढीमा ५२ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । विगत १० वर्षको सरकारी छाप दस्तखत कित्ते मुद्दाको विश्लेषण गर्दा ४३ प्रतिशत मुद्दामा कसुर कायम भएको अवस्था देखिन्छ । विगत तीन वर्षको लगत हेर्दा मुद्दाको संख्या क्रमश बढ्दै गएको देखिन्छ ।

७ . जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयबाट जिल्ला अदालतमा दायर सरकारी छाप दस्तखत कित्ते मुद्दाको स्थिति

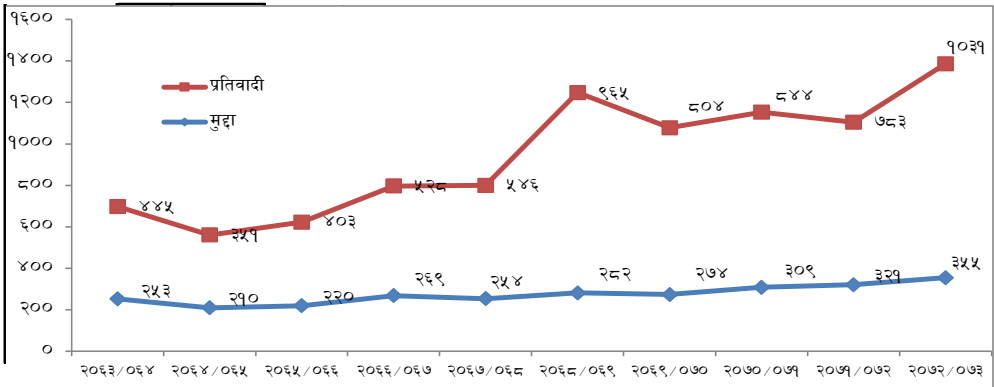
जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट सरकारी छाप दस्तखत कित्ते मुद्दामा भएका कारबाहीको विवरण

आर्थिक वर्ष	जम्मा लगत		फल्यौट								बाको		कसुर कायम प्रतिशत
			कसुर कायम		सफाइ		अन्य		जम्मा				
	मुद्दा	प्रतिवादी	मुद्दा	प्रतिवादी	मुद्दा	प्रतिवादी	मुद्दा	प्रतिवादी	मुद्दा	प्रतिवादी	मुद्दा	प्रतिवादी	
२०६३/०६४	२५३	४४५	६८	११७	२९	६१	०	४	९७	१८२	१५६	२६३	७०.१०
२०६४/०६५	२१०	३५१	४३	७४	१२	२४	०	२	५५	१००	१५५	२५१	७८.१८
२०६५/०६६	२२०	४०३	८४	११२	२१	३८	०	१	१०५	१५१	११५	२५२	८०.००
२०६६/०६७	२६९	५२८	६४	११४	१९	६३	१	३	८४	१८०	१८५	३४८	७६.१९
२०६७/०६८	२५४	५४६	८८	१३६	३३	७३	२	७	१२३	२१६	१३१	३३०	७१.५४
२०६८/०६९	२८२	९६५	७९	१५३	६०	२५७	२	२२	१४१	४३२	१४१	५३३	५६.०३
२०६९/०७०	२७४	८०४	३९	१२०	२७	८८	०	३	६६	२११	२०८	५९३	५९.०९
२०७०/०७१	३०९	८४४	१२५	३३१	४६	१००	०	६	१७१	४३७	१३८	४०७	७३.१०
२०७१/०७२	३२१	७८३	१३३	२६३	७२	१५८	०	४	२०५	४२५	११६	३५८	६४.८८
२०७२/०७३	३५५	१०३१	१५०	३६५	६०	१६३	२	७	२१२	५३५	१४३	४९६	७०.७५
जम्मा	२७४७	६७००	८७३	१७८५	३७९	१०२५	७	५९	१२५९	२८६९	१४८८	३८३१	३२३.८५
औसत	२७५	६७०	८७	१७९	३८	१०३	१	५९	१२६	२८७	१४९	३८३	६४.८

(स्रोत : महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदन (विभिन्न आर्थिक वर्षका), महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय)

नेपाल सरकारको तर्फबाट सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा दायर भएका विगत दस वर्षका सरकारी छाप दस्तखत कित्ते मुद्दाको लगत हेर्दा सबै भन्दा कम मुद्दा २१० र प्रतिवादी संख्या ३५१ देखिन्छ भने सबै भन्दा बढी मुद्दा संख्या ३५५ र प्रतिवादी संख्या १०३१ रहेका देखिन्छ । दश वर्षमा औषतमा २७५ थान मुद्दा र प्रतिवादी संख्या ६७० प्रतिवर्ष लागत रहेको देखिन्छ । विगत तीन वर्षको लगत हेर्दा मुद्दाको संख्या क्रमश बढ्दै गएको देखिन्छ । विगत १० वर्षको सरकारी छाप दस्तखत कित्ते मुद्दाको विश्लेषण गर्दा ६५ प्रतिशत मुद्दामा कसुर कायम भएको अवस्था देखिन्छ ।

८. जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट दायर सरकारी छाप दस्तखत कित्ते मुद्दा र प्रतिवादीको स्थिति

जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुमा रहेका विगत दस वर्षसम्मका सरकारी छाप दस्तखत कित्ते मुद्दाको र संलग्न प्रतिवादीहरुको संख्यालाई हेर्दा हरेक वर्ष क्रमशः बढ्दो देखिन्छ ।

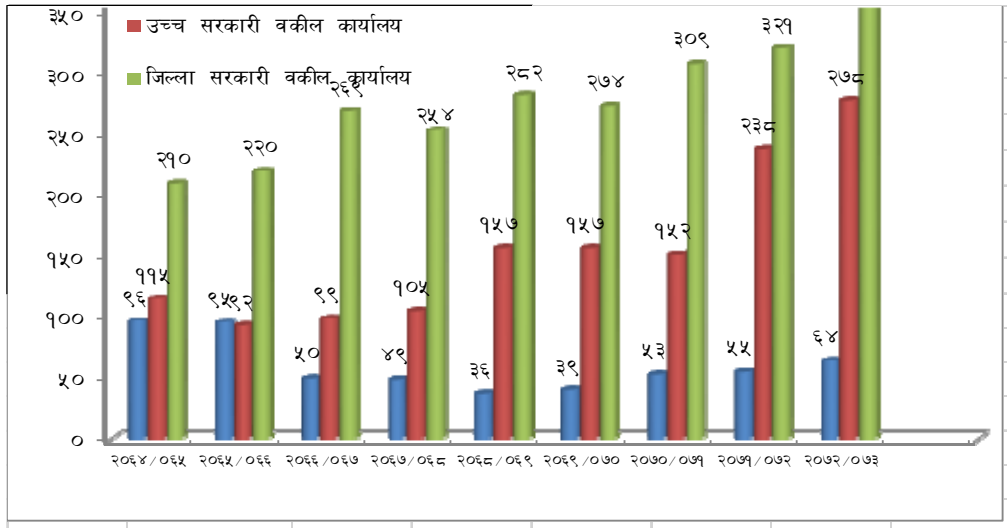
९. महान्यायाधिवक्ता कार्यालय, उच्च सरकारी वकील कार्यालय र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुमा सरकारी छाप दस्तखत कित्ते मुद्दाको स्थिति

महान्यायाधिवक्ता कार्यालय, उच्च सरकारी वकील कार्यालय र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुमा सरकारी छाप दस्तखत कित्ते मुद्दाको स्थिति हेर्दा सरकारी छाप दस्तखत कित्ते मुद्दाको मुदाको लगत जिल्लामा सबै भन्दा बढी, उच्च र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा क्रमश कम हुदै गएको देखिन्छ ।

१०. सरकारी छाप दस्तखत कित्ते मुद्दामा सवीच्च अदालतबाट भएका फैसलाहरुको विश्लेषण

१०.१ राजकुमार क्षेत्री विरुद्ध श्री ५ को सरकार ^४

रेडियोको लाइसेन्समा नाम सच्याएको व्यक्तिगत लिखत कित्ते ठहर्ने, रेडियो लाइसेन्स व्यक्ति विशेषसँग रहने कागज देखिएकोले सरकारी अधिकारीबाट प्राप्त भएको भए पनि त्यसलाई सरकारी कागज भन्न निभिल्ने हुँदा कित्ते कागजको १२ नं. अनुसार थप सजाय गरेको बढर हुने ।

१०.२ अमरसिंह तल्लिद मारवादी विरुद्ध श्री ५ को सरकार ^५

भूमि सुधार कार्यालयबाट गैर कानुनी तवरले रसिद प्राप्त गर्नु र फिल्डबुक र सेस्ता सच्याउनु अलग अलग कार्य भएकोले एउटै कसुरमा दोहोरो कारबाहीको सिद्धान्त नलाग्ने सरकारी कार्यालयमा रहेको सेस्ता सच्याइएको केरमेट गरेको कित्ते ठहर्ने ।

^४ ने.का.प २०३४ पृ. १०७

^५ ने.का.प २०४६ पृ. ३५५

१०.३ भरतराज वस्ती समेत विरूद्ध दुर्गादेवी थापा ^६

- लिखत कित्ते हो भन्ने जानकारी निजहरुलाई थियो भन्ने ठोस प्रमाण वादी पक्षबाट प्रस्तुत हुन सकेको पनि नपाइदा मुलुकी ऐन कित्ते कागजको १ नं. मा भएको व्यवस्थामा जानीबुझी कित्ते बागजमा बस्ने साक्षीलाई मात्र बात लाग्ने र प्रस्तुत मुद्दामा यी पुनरावेदन प्रतिवादीहरुले दाबीको लिखत कित्ते हो भन्ने प्रमाणबाट जानीबुझी साक्षी बसेको अवस्था नहुँदा निजहरुले आरोपित कसुरबाट सफाइ पाउने ।

१०.४ कृष्णकुमार कर्ण समेत विरूद्ध मोहनप्रसाद थारू ^७

- जानीजानी हक मेट्ने उद्देश्यले प्रेरित भई वारेसनामामा साक्षी बसेको कुरा प्रस्तुत भएका कुनै प्रमाणबाट स्पष्ट नभएकाले हक मेट्ने उद्देश्यले कित्ते कागजको १ नं. लगायतको हुने कसुर गरेको प्रमाणित हुन नआउने ।

१०.५ नेपाल सरकार विरूद्ध कृष्णप्रसाद हुमागाई ^८

- कसुरको कार्यमा धेरै जना भई काम पूरा गरिन्छ भने सबैको व्यक्तिगत उत्तरदायित्व सिर्जना हुने ।
- अन्तिम कित्ते अक्षर कसले लेखेको हो सो मात्रै कित्तेका अभियुक्त हुने भन्ने प्रश्न उठ्न सबैनाकित्ते गर्ने मतलबमा पस्दछ, लाभ लिन्छ, सरोकार राख्छ र सो काम पूरा गर्न कुनै न कुनै संलग्नता देखाउँदछ भने पनि कित्तेको कसुरदार हुने
- लिखत सम्बन्धी कसुरमा भइरहेको सच्चा लिखतमा भएको अङ्क, अक्षर वा मिति वा केही व्यहोरा घटी बढी पारी सच्याउने कार्यमा संलग्न भएको व्यक्तिका हकमा केही नगरी लिखतवालालाई मात्रै जिम्मेवार बनाउने हो भने त्यस्ता अरु षडयन्त्र गर्ने आदेश गर्ने वा मतलबमा बसी काम गरी गराई लाभ लिने ठूलो आपराधिक समूहले नै आपराधिक दायित्वबाट मुक्ति पाउने अवस्था रहने ।

१०.६नेपाल सरकार विरूद्ध अशोकमान शाक्य समेत ^९

- ब्लुबुक यातायात कार्यालयबाट जारी नभई त्यसमा भरिएका विवरण नक्कली भएको भन्ने तथ्य यातायात व्यवस्था कार्यालयको पत्र र विशेषज्ञको लिखत परीक्षण प्रतिवेदनबाट समेत समर्थित भएकाले त्यस्तो नक्कली कागजमा सरकारी अड्डाको छाप

^६ ने.का.प २०६४ अंक ३ नि.नं. ७८३०

^७ ने.का.प २०६४ अंक ३ नि.नं. ७८३०

^८ ने.का.प २०६७ अंक ८ नि.नं. ८४४४

^९ ने.का.प २०६७ अंक ८ नि.नं. ८४४४

समेत लगाइएको अवस्थामा उक्त लिखत बनाउने कार्यबाट मुलुकी ऐन, कित्ते कागजको प्रावधान बमोजिम कसुरभएको पुष्टिहुने ।

- कसुरमा इन्कार रहेको मात्र कथनले कुनै अभियुक्तलाई निदीष मान्न नसकिने, सो इन्कारी बयानलाई तथ्यपूर्ण ठोस एवं विश्वासप्रद प्रमाणबाट पुष्टि गर्नुपर्ने ।
- कित्ते जस्तो फौजदारी अपराधमा कित्ते गर्ने कार्यमा संलग्न रहेको भनी प्रमाणित हुन नसकेका व्यक्तिहरूलाई अभियोगदाबी मात्रको भरमा सजाय गर्नु फौजदारी न्यायको सिद्धान्तको प्रतिकूल हुने।

१०.७ एलिजा थापा विरुद्ध नेपाल सरकार^{१०}

आफ्नो नाममा कित्ते गरी नागरिकता तथा राहदानी बनाई सोही आधारमा भिषा समेतको लागि निवेदन गरी सुविधा लिन खोजेको स्थितिमा त्यसरी बनाएको कित्ते नागरिकता बन्ने बनाउने कार्यमा आफ्नो संलग्नता नभएको भन्ने भनाई स्वीकारयोग्य नहुने ।

- भुट्टो सिफारिस र सरकारी छाप दस्तखत कित्तेको प्रकृति नै फरक भएको स्थितिमा भुट्टो सिफारिसलाई सरकारी छाप दस्तखत कित्ते गरेको भन्ने विषयमा कित्ते कागजको महलको कसुरले समेट्न नसक्ने।

१०.८ इन्द्रनिधि उपाध्याय विरुद्ध नेपाल सरकार^{११}

- सरकारी अड्डाको छाप वा सरकारी काममा सरकारी कर्मचारीको छाप दस्तखत भएको सरकारी कागज मान्नुपर्ने र त्यस्तो लिखतमा गरेको कित्ते कसुरमा कित्ते कागजको १२ नां बमोजिम थप सजाय हुने ।
- सरकारी अड्डा अदालतको जिम्मामा रहने सक्कल लिखतको रुपमा रहेको अदालतको फैसला आफ्नो जिम्मामा रहने गरी लिएको अदालतको छाप र अदालतको सरकारी अधिकारीको दस्तखत समेत भएको फैसलाको प्रमाणित नक्कल प्रतिलिपिको लिखतमा थपघट गरी कित्तेको कसुर गरेको भनी मान्नुपर्ने ।

१०.९ मनिष श्रेष्ठ विरुद्ध नेपाल सरकार^{१२}

- राहदानीको भित्री पाना कागजको फोटोकपी सरहको कागज बनाएको कार्यलाई अभियोग दाबी बमोजिम कित्ते कागजको १, ९ र १२ नं. अनुसार सरकारी छाप दस्तखत कित्ते भन्न सक्ने अवस्था नहुँदा प्रतिवादीले राहदानीको भित्री पानालाई स्वयान

^{१०} ने.का.प २०६७ अंक ८ नि.नं. ८४४४

^{११} ने.का.प २०६७ अंक ८ नि.नं. ८४४४

^{१२} ने.का.प २०६७ अंक ८ नि.नं. ८४४४

गरी सो कागजातहरु अप्रयुक्त अवस्थामा बरामद भएको इटनालाई सरकारी सक्कल कागज किर्ते गरेको हो भन्न सकिने अवस्था नरहने ।

१०.१० नेपाल सरकार विरुद्ध निराजन सापकोटा^{१३}

- प्रतिवादीले आफ्नो नाममा जारी भएको B वर्गको अनुमतिपत्रलाई सच्याई नियमानुसार लिइने कुनै पनि परीक्षामा संलग्न नभै फारमसमेत नभरी आफूसँग भएको अनुमतिपत्रमा F र G वर्ग थप गरी सरकारी छाप र दस्तखत भएको कागज व्यहोरा सच्याई थप गरी किर्ते गरी सोको प्रयोगसमेत गरिरहेको तथ्यलाई मिसिल संलग्न प्रमाणबाट पुष्टि भएको देखिने।
- आंशिक वा पूर्ण जुनसुकै प्रकारको किर्ते गरेको भए पनि सरकारी टाप दस्तखत किर्ते गरेको प्रमाणित भएको अवस्थामा किर्ते कागजको १२ नं. ले उसै अड्डाको कर्मचारी बाहेक अन्यलाई थप १ वर्ष कैदको सजाय गर्नुपर्ने ।

१०.११ धर्मनाथ यादवको मुद्दा सकार गर्ने बुधनी देवी यादव विरुद्ध नेपाल सरकार^{१४}

- भिन्नभिन्न निकायका भिन्नभिन्न विशेषज्ञले एउटै राय प्रस्तुत गरी लिखतको आधिकारिताका र त्यसको वैधानिकताका सम्बन्धमा उल्लेख गरेका तथ्यगत र वैज्ञानिक प्रमाणलाई अन्यथा भन्न मिल्ने कुनै आधार र विवाद देखाउने ठाउँ नहुने ।
- लिखत किर्ते भनी विशेषज्ञले दिएको रायलाई प्रतिवादीले आधार र कारणसहित अन्यथा भनी खण्डन गर्न नसकेको अवस्थामा सम्बन्धित विषयका विशेषज्ञको विज्ञतालाई कानुनी रूपबाट इन्कार गर्न नमिल्ने।

१०.१२ राधादेवी सुनुवार विरुद्ध भगवती पुडासैनी समेत^{१५}

- किर्ते कागजको २ नं. भएको व्यवस्था भनेको कुनै पनि वैधानिकमा लिखतको सम्पूर्ण व्यहोरा किर्ते गरिएको कार्यसँग सम्बन्धित नभई त्यस्तो लिखतमा उल्लेख भएका कुराहरु आंशिक रूपमा किर्ते गरिएको कार्यसँग सम्बन्धित भएको देखिने ।
- अधिकृत वारेसनामा सरकारी कार्यालयमा सुरक्षित रहने लिखत होइन । यस्तो लिखत भनेको व्यक्तिको साथमा रहने लिखत हो । व्यक्तिले आफ्नो विशेष प्रयोजन अन्तर्गत कुनै मुद्दा मामिलाको सन्दर्भमा र अचल सम्पत्तिको आफ्नो स्वामित्व हस्तान्तरण गर्ने सम्बन्धमा आफ्नो सट्टामा अरू कसैलाई प्रतिनिधिको रूपमा नियुक्त गरिने लिखत नै

^{१३} ने.का.प २०६७ अंक ८ नि.नं. ८४४४

^{१४} ने.का.प २०६७ अंक ८ नि.नं. ८४४४

^{१५} नेकाप २०७१ अंक १० नि.नं. ९२६३

अधिकृत वारेसनामाको लिखत हो । यो लिखतको स्वरूप र प्रकृतिको आधारमा पनि व्यक्तिको साथमा रहने लिखत हो । तर, व्यक्तिको साथमा रहने भए पनि यस्तो लिखतमा सरकारी छाप र दस्तखत भई अख्तियारप्राप्त अधिकारीद्वारा प्रमाणितसमेत गरिने हुँदा अधिकृत वारेसनामाको लिखत सरकारी लिखत नै हुने ।

- कुनै कार्य कित्ते हुन चुनौती दिएको कार्यबाट कसैलाई हानि र कसैलाई लाभ भएको स्थापित हुनुपर्छ । लिखत सच्याइनु वा केही थपघट हुनु नै स्वतः कित्ते हुने होइन । लाभ र हानि भन्ने कुरा मिसिल संलग्न प्रत्यक्ष, परोक्ष र परिस्थितिजन्य प्रमाणका आधारमा निर्धारितहुने ।

१०.१३ नेपाल सरकार विरुद्ध यदुकुमार आचार्य^{१६}

- विवादित Certificate प्रतिवादी आफूले लिएको नभई गाउँकै दाइ नाता पर्ने व्यक्तिले लिइदिएको भनी प्रतिवादीले इन्कारी बयान गरे तापनि अभियुक्तले गरेको त्यस्तो इन्कारी बयान तथ्ययुक्त एवम् ठोस सबुद प्रमाणबाट समर्थित हुनुपर्दछ । केवल आरोपित कसुरमा इन्कार रहेकै कारणले मात्र अभियुक्तलाई निदीष मान्न मिल्दैन। विवादित ऋभचतष्षअबतभ बाट निज प्रतिवादीलाई बाहेक अरू कसैलाई फाइदा हुने नदेखिने ।
- आफूलाई मात्र फाइदा हुने र आफूसँग रहने कुरा अरू कसैले कित्ते गरी दिएको भन्न मिल्ने अवस्था नदेखिँदा आरोपित कसुर निज प्रतिवादीले नगरेको एवम् नगराएको भन्ने अवस्था नहुँदा प्रतिवादीले मुलुकी ऐन, कित्ते कागजको महलको ११ नं. विपरित कसुर गरेको देखिने ।
- प्रतिवादीले पेश गरेको Certificate बाट बिगो खुल्ने अवस्था नदेखिएको र सो Certificate नेपाल सरकारको पूर्ण स्वामित्व भएको संस्था त्रिभुवन विश्वविद्यालय, परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयबाट जारी हुने Certificate भएकाले प्रतिवादीलाई उल्लिखित कानुनी व्यवस्था बमोजिम कित्ते कागजको महलको ९ नं. बमोजिम रु ५० जरिवाना भई सरकारी कर्मचारीको दस्तखत कित्ते गरेकोमा ऐं महलको १२ न. बमोजिम थप एक वर्ष कैद हुने ।

राजकुमार क्षेत्री विरुद्ध श्री छ को सरकार भएको मुद्दामा रेडियोको लाईसेन्स व्यक्ति विशेषसँग रहने भएको हुँदा सरकारी कागज भन्न निमिल्ने हुँदा कित्ते कागजको १२ नं. बमोजिम थप सजाय गर्न सवीच्च अदालतले इन्कार गरेको देखिन्छ तर राधादेवी सुनुवारको मुद्दामा अधिकृत वारेसनामा व्यक्तिको साथमा रहने भएपनि त्यसमा सरकारी छाप र दस्तखत भई प्रमाणित समेत गरिने हुँदा सरकारी लिखत नै हुने भनी सिद्धान्त प्रतिवादन भएको छ । राजकुमार क्षेत्रीको मुद्दामा भएको व्याख्याबाट सरकारले दिएको मोटर हाक्ने लाइसेन्स, नागरिकता, पासपोर्ट, सच्याएमा कित्ते कागजको १२ नं. ले थप सजाय गर्न नमिल्ने देखिन्छ । सरकारी

^{१६} नेकाप २०७१ अंक १० नि.नं. १२६३

अधीनमा रहेका कागज मात्र सरकारी कागज मान्ने हो भने धेरै महत्वपूर्ण अन्य कागजातहरु यो व्यवस्थाको परिधि भन्दा बाहिर पर्न जान्छ । सरकारी छाप दस्तखत भएको तर व्यक्तिसँग रहने अधिकृत वारेसनामालाई सरकारी लिखत भनी राधादेवी सुनारको मुद्दामा व्याख्या भएको छ । जग्गाधनी खाली रहेको जग्गाको नापी क्षेत्रीय किताबमा नापीको कैफियत व्यहोरा काटी जग्गावालाले आफ्नो नाम राखी सच्याएको क्रियालाई अमरसिंह तलिद मारवाडीको मुद्दामा कित्ते ठहर गरेको छ । यसै मुद्दा अनुसार जालसाजी र कित्ते अलग अलग कसुर हुन दुबैमा छुट्टाछुट्टै सजाय गर्न सकिने देखिन्छ । जानीबुझी कित्ते कागजमा साक्षी बसेको अवस्थामा सजाय हुने अन्यथा आरोपित कसुरबाट सफाइ पाउने भनी भरतराज वस्तीको मुद्दामा व्याख्या गरेको पाइन्छ । यस्तै प्रकारको व्याख्या कृष्णकुमार कर्ण समेतको मुद्दामा भएबाट कित्ते अपराध ठहर्नको लागि मनसाय तत्वलाई अदालतले खोजेको देखिन्छ । कित्ते अक्षर लेख्ने मात्र कसुरदार नभइ कित्ते गर्ने मतलबमा पस्ने लाभ लिने, सरोकार राख्ने र कुनै न कुनै संलग्नता देखाउने व्यक्ति समेत कसुरदार हुने भनी कृष्ण प्रसाद हुमागाईको मुद्दामा विस्तृत व्याख्या भएको छ । भुट्टा सिफारिस गर्नु र कित्ते गर्न फरक भएको हुँदा भुट्टो सिफारिसलाई सरकारी छाप दस्तखत किर्ने अपराध भनी अदालतले मानेको देखिँदैन। अदालतको फैसलाको प्रमाणित प्रतिलिपि थपघट गरेकोमा कित्तेमा सजाय गर्ने गरी इन्द्रनिधी उपाध्यायको मुद्दामा फैसला भएको छ । राहदानीको भित्री पानालाई स्वयान गरी सो कागजातहरु अप्रयुक्त अवस्थामा बरामद भएको घटनालाई सरकारी सबकल कागज किर्ने भनी नमानेको अवस्था मनिष श्रेष्ठको मुद्दामा भएको फैसलाबाट देखिन्छ । सवारी चालक अनुमति पत्रको वर्ग सच्याएको कार्यलाई आंशिक किर्ते मानी आंशिक वा पूर्ण जुनसुनै प्रकारको किर्ते गरेको भए पनि कित्ते कागजको १२ नं. अनुसार उसै अड्डाको कर्मचारी बाहेक अन्यलाई एक वर्ष थप कैद सजाय गर्ने गरी निराजन सापकोटाको मुद्दामा फैसला भएको छ । विशेषज्ञको रायलाई अन्यथा भनी खण्डन नगरेमा प्रमाणमा लिनुपर्ने, त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट जारी भएको प्रमाणपत्र किर्ते गरेकोमा समेत कित्ते कागजको १२ नं. बमोजिम सजाय गरेको पाइन्छ ।

११. अध्ययनको नतिजा

- पूर्ण, आंशिक, मुखको परिपन्च, ओहदा गरी चार प्रकारमा किर्ते अपराधलाई वर्गीकरण गरेको पाइन्छ ।
- पछिल्ला वर्षहरुमा सरकारी छाप दस्तखत किर्ते मुद्दाको लगत बढ्दै गएको देखिन्छ । विगत १० वर्षको सरकारी छाप दस्तखत किर्ते मुद्दाको विश्लेषण गर्दा सवीच्च अदालतबाट ४५ प्रतिशत, उच्च अदालतबाट ४३ प्रतिशत र जिल्ला अदालतबाट ६५ प्रतिशत मुद्दामा कसुर कायम भएको अवस्था देखिन्छ ।
- जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुमा रहेका विगत दस वर्षसम्मका सरकारी छाप दस्तखत किर्ते मुद्दाको र संलग्न प्रतिवादीहरुको संख्यालाई हेर्दा हरेक वर्ष क्रमश बढ्दो देखिन्छ ।
- अधिकांश मुद्दा जग्गा धनी प्रमाणपूर्जा, विश्वविद्यालयको प्रमाणपत्र, सवारी चालक अनुमतिपत्र, नागरिकता जस्ता लिखत कागज किर्ने गरेको सम्बन्धमा पर्ने गरेको ।
- किर्ते कागज हो भनी जानी साक्षी बसेमा सजाय हुने ।

- कसुरमा धेरैजना भई काम पूरा गरेको छ भने सबैको व्यक्तिगत उत्तरदायित्व सिर्जना हुने, किर्ते गर्न मतलबमा पस्दछ, लाभ लिन्छ, सरोकार राख्छ र सो कार्य गर्ने संलग्नता देखाउछ भने कसुरदार हुने ।
- सरकारी अड्डाको छाप वा सरकारी कर्मचारीको छाप दस्तखत भएको लिखत मा थपघट गरे किर्ते कसुर हुने ।
- विशेषज्ञले दिएको रायलाई प्रतिवादीले आधार र कारण सहित खण्डन गर्न नसके कसुरदार ठहरिने ।
- लाइसेन्स, अधिकृत वारेसनामा जस्ता व्यक्तिसँग साथमा रहेका लिखत कागजात सच्याउनु कसुर हुने ।
- कुनै कार्य किर्ते हुन चुनौती दिएको कार्यबाट कसैलाई हानि र कसैलाई लाभ भएको स्थापित भएमा कसुर ठहर हुने । लाभ हानि प्रत्यक्ष परोक्ष र परिस्थितिजन्य प्रमाणमा आधारमा निर्धारण हुने ।

१२. सुभाब

- विगत १० वर्षको सरकारी छाप दस्तखत किर्ते मुद्दामा औसत ५१ प्रतिशतमा मात्र कसुर कायम भएको देखिएबाट अनुसन्धान र अभियोजनलाई प्रभावकारी र यथार्थपरक रुपमा गर्नुपर्ने ।
- किर्ते अपराध लिखत सम्बन्धी अपराध भएको हुँदा यसको अनुसन्धानको लागि विशेषज्ञ टोली निर्माण गरी भौतिक सुबुदमुखी अनुसन्धान गर्ने ।
- किर्ते अपराध र अपराध गर्ने तरिका (modus operandi) को समेत समावेश गरी अपराध र यसको प्रभावकारी नियन्त्रणको उपायको सम्बन्धमा सरकारी वकीललाई सेवा प्रवेश देखी नै प्रशिक्षण दिनुपर्ने ।
- अनुसन्धान, अभियोजन, न्यायनिरोपण र सरोकारवाल पक्ष बीच व्यावसायिक काममा समन्वय र सहकार्य गर्नुपर्ने ।
- अपराध यसले व्यक्ति समाज र राज्य पक्षलाई पार्ने असरको बारेमा समुदायमा सरकारी वकील कार्यक्रम माफत जनतामा लैजानु पर्ने ।
- सरकारी वकीलबाट सम्पादन भएका कामको अनुगमन र मूल्यांकन नियमित गर्नुपर्ने जरुरी छ । अनुगमन र मूल्यांकनबाट प्राप्त पृष्टपोषणका ओधारमा भावी नीति तयार गर्नु आवश्यक छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

१. आचार्य प्रा. माधवप्रसाद र बन्दीप्रसाद भण्डारी फौजदारी कानूनको समीक्षात्मक विवेचना, भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स, काठमाडौं, २०६३
२. प्रधानाङ्ग प्रा.डा. रजितभक्त समेत फौजदारी कानूनको परिचय भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स, काठमाडौं, २०६२
३. श्रेष्ठ ज्ञानेन्द्रबहादुर, मुलुकी ऐन एक टिप्पणी पैरवी प्रकाशन, काठमाडौं, २०६५
४. Black's Law Dictionary, Tenth edition

५. Paranjabe prof. N.V. Criminology and penology 14th edition, central law publication, Allahabad India, Reprinted २०१०
६. मुलुकी ऐन, २०२०
७. नेपाल कानुन व्याख्या सम्बन्धी ऐन, २०१०
८. मुलुकी अपराध संहिता, २०६३
९. नेपाल कानुन पत्रिका विभिन्न अंक, सर्वोच्च अदालत, रामशाहपथ काठमाडौं ।

नेपालमा डाँका सम्बन्धी अपराधको प्रवृत्ति: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

ध्रुवकुमार चौहान

सहन्यायाधिवक्ता

१. पृष्ठभूमि

सम्पत्ति सम्बन्धी अपराधमा चोरी एउटा ज्यादै गम्भीर, जटिल एवं विवादास्पद प्रकृतिको अपराध हो। मानव समुदायमा सम्पत्तिको प्रादुर्भाव भएसँगै चोरी सम्बन्धी अपराधको प्रादुर्भाव भएको मनिन्छ। मूलतः यो अपराधलाई एउटा परम्परागत अपराध (Traditional Crime) को रूपमा लिइन्छ। तथापि कतिपय अवस्थामा अपराधको तौरतरिका एवं प्रकृतिका आधारमा यो अपराधको परम्परागत स्वरूपमा परिवर्तन आएको छ। यो अपराधको प्रष्ठभूमिलाई हेर्दा बल प्रयोग नगरी गरिने (Theft Without use of Force) चोरीको सामान्य स्वरूपमा परिवर्तन हुँदै आई पछिल्लो क्रममा आइपुग्दा बल प्रयोग गरी गरीने चोरी (Theft with Force) को रूपमा विकसित भएको देखिन्छ^१। सामूहिक रूपमा बल प्रयोग गरी एवं हातहतियार देखाई डर, त्रासमा पारी अर्काको सामु हाकाहाकी गरिने डाँका चोरीलाई चोरीका अपराधहरु मध्ये सबै भन्दा गम्भीर र खतरनाक अपराधको रूपमा आधुनिक फौजदारी विधिशास्त्रमा लिने गरिएको छ। अपराधको तौरतरिका (Modus Operandi) अपराधमा अपराधकर्ताहरुको सहभागिता (Parties to the Crime) का आधारमा चोरी सामान्य देखि लिएर गम्भीर एवं अति नै गम्भीर प्रकृतिको अपराधका रूपमा विश्वका प्रमुख कानून प्रणालीहरुमा वर्गीकरण गरिएको देखिन्छ।

नेपालमा चोरी अपराधलाई सामान्य चोरी, नकवजनी, जबरजस्ती, रहजनी र डाँका गरी फरक फरक रूपमा वर्गीकरण गरिएको छ। वस्तुतः मानव जीवनको विकाससँगै व्यक्तिगत जीवन एवं स्वतन्त्रता र सम्पत्तिको रक्षा गर्नु फौजदारी कानूनको प्रमुख उद्देश्य मानिन्छ। मूलतः आधुनिक फौजदारी विधिशास्त्रमा Sanctity या the Person र Sanctity या Property सँग अन्तरनिहित फौजदारी अपराधलाई फौजदारी कानूनका विधाको प्रमुख क्षेत्र (Core Area) को रूपमा लिइन्छ। उक्त विधासँग जोडिएका फौजदारी अपराधलाई फौजदारी विधिशास्त्रले सर्वाधिक चासोको रूपमा अध्ययन गर्ने गरेको छ। चोरीका अपराधहरु मध्ये Sanctity या Property सँग जोडिएका डाँका चोरी सबै भन्दा गम्भीर प्रकृतिको सम्पत्ति सम्बन्धी अपराध मानिएको छ। विभिन्न मुलुकका फौजदारी कानून अनुसार डाँका चोरी अपराधलाई फरक-फरक नामले परिभाषित गरिएको पाइन्छ। हाम्रो सन्दर्भमा डाँका चोरीलाई सबैभन्दा बढी गम्भीर र जटिल अपराधको रूपमा लिइन्छ। अन्य कतिपय मुलुकहरुमा डाँका चोरी सरह Burglary, Robbery, Larceny समेत लाई लिने गरिन्छ। नेपाल कानूनमा डाँका चोरी अपराधलाई Indian Penal Code, 1860 बमोजिम समान रूपमा व्यवस्थित गरिएको छ। वस्तुतः प्रस्तुत विषयमा छोटो समयमा अध्ययन गरिएको हुँदा यहाँ विषयसँग सम्बन्धित केही अवधारणागत मान्यतालाई प्राप्त सन्दर्भ सामाग्रीहरुका आधारमा संक्षिप्त रूपमा उल्लेखन गरिएको छ। यस अध्ययनका क्रममा डाँका अपराधको वर्तमान अवस्थाका बारेमा विश्लेषण गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट

^१ प्रा.डा. रजितभक्त प्रधानाङ्ग समेत, फौजदारी कानूनको परिचय २०६२, भृकुटी एकेडेमिक्स पब्लिकेशन पृ. ३२९

प्रकाशित वार्षिक प्रतिवेदनको तथ्याङ्कलाई आधार लिएको छ । त्यसैगरी डाँका मुद्दाको सम्बन्धमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट फैसला भएका केही पछिल्ला मुद्दाहरूको विश्लेषण सहित अध्ययनका क्रममा पाइएको डाँका अपराधको पछिल्लो अवस्था, न्यायिक अभ्यास एवं दृष्टिकोणको विश्लेषण पश्चात् अध्ययनका सिलसिलामा प्राप्त निचोडका आधारमा सुझाव प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

२. डाँका चोरीको सैद्धान्तिक अवधारणा

मानव समुदायमा सम्पत्तिको प्रार्दुभावसँगै चोरी सम्बन्धी अपराध घटित हुँदै आएको देखिन्छ । चोरी अपराधमा आएको जटिलतासँगै अपराधको स्वरूपमा आएको परिवर्तनले डाँका चोरी सम्बन्धी अपराध एक हिस्साको रूपमा विकसित हुन पुगेको छ । मूलतः कमन लमा सम्पत्ति सम्बन्धी अपराधका अवधारणामा डाँकाको परिभाषा नभई चोरी अपराधको मात्र परिभाषा गरिएको छ । यद्यपि नेपाल र भारतमा डाँकालाई चोरीका प्रकारहरू मध्ये एकको रूपमा व्यवस्था गरिएको छ । चोरी अपराध सम्बन्धी अमेरिका एवं बेलायतको सैद्धान्तिक अवधारणालाई हेर्ने हो भने डाँका चोरीलाई चोरी अपराधको प्रकारको रूपमा विभाजन नगरी चोरी अपराध अन्तर्गत Theft, Burglary, Robbery / Larceny लाई राखी धाक, धम्की, शक्ति वा हतियारको प्रयोग गरी जबरजस्ती एकाको सम्पत्ति लिन खानका लागी बेइमानीका नियतले गरिने सम्पत्ति सम्बन्धी अपराधको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । नेपाल कानूनले चोरीको मात्र परिभाषा गरी डाँकालाई चोरी अपराधकै एउटा प्रकारको रूपमा व्यवस्थित गरेको छ । मूलतः चोरी गर्ने तौरतरिका एवं अपराधकर्ताहरूको संख्याको आधारमा डाँका चोरी समेतलाई थप वर्गीकरण गरिएको छ । अमेरिका एवं बेलायतमा जस्तै अपराधकर्ताहरूले पीडितहरू उपर प्रयोग गरेको शारीरिक शक्ति वा डर, त्रास, धम्की वा हातहतियारको प्रयोग एवं शारीरिक चोट एवं क्षतिलाई हाम्रो कानूनले समेत समान आधारमा अवलम्बन गरेको छ । मुलुकी ऐन चोरी महलको १ नां ले आफ्नो हक नपुग्ने अचल भैरहेकोलाई चलको हिसाब गराई वा चल धनमाल समेत हक पुग्ने धनीलाई थाहा नदिई वा उसको मञ्जुरी नलिई धनीको हक मेटाई आफुले लिनाखानाका लागि जुनसुकै कुरो गरी बेइमानीका नियतले लग्यो भने चोरी गरेको ठहर्छ भनिएको छ । त्यसैगरी चोरीको ६ नं. ले चार जना भन्दा बढ्ताको जमात भई जबरजस्ती चोरी वा रहजनीमा लेखिएका रीतसँग वा हातहतियार लिई उदाई छाडी वा हुलहुज्जत गरी चोरी गरेको डाँका गरेको ठहर्छ भनिएको छ ।

३. डाँका चोरी सम्बन्धी अन्य देशको कानुनी व्यवस्था

भारतमा डाँका चोरी सम्बन्धी व्यवस्थालाई हेर्दा, Indian Penal Code १८६० ले समेत चोरी अपराधलाई Theft, Robbery / Dacoity गरी ३ भागमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । IPC ले छ वा सो भन्दा बढी व्यक्तिहरू सामूहिक रूपमा उपस्थित भई कुनै पनि Robbery अपराध वा सोको उद्योग, दुरूत्साहन गर्दछन् भनेपनि सो अपराधलाई Dacoity अपराध गरेको मान्नुपर्ने भनी व्यापक अर्थमा परिभाषा गरेको छ ।^२ डाँका चोरी अपराधमा जन्मकैदसम्मको सजाय हुन

^२ Indian Penal Code, 1860 section 391.

सक्ने व्यवस्था छ । ^३ त्यसैगरी Indian Penal Code अन्तर्गत Gang Dacoity का लागि जन्मकैदको सजायमा थप दस वर्ष कैद सजाय र जरिवाना समेत हुने व्यवस्था रहेको छ । भारतीय अपराध संहिताले आफ्नो हकको चल धनमाल हक पुग्ने धनीको मञ्जुरी नलिई बेइमानीका नियतले हटाई आफ्नो कब्जामा लिने कार्यलाई Theft भनी परिभाषा गरेको छ । भारतमा साधारण चोरीमा तीन वर्षसम्म कैद सजाय हुने व्यवस्था छ । ^४ त्यसैगरी आफ्नै सहायक वा घरमा काम गर्ने कामदारले चोरी गरेमा सात वर्षसम्म कैद सजाय हुने देखिन्छ भने वारदातका क्रममा कुनै प्रकारको चोट समेत प्रहार गरी चोरी गरिएमा दस वर्षसम्म कैद सजाय हुने व्यवस्था देखिन्छ । ^५ मूलतः भारतीय अपराध संहिताले च्यददभचथ बलम म्बअयप्तथ अपराधलाई एक साथ राखेको छ । दुवै अपराधका तौरतरिकालाई समान रूपमा फौजदारी कानूनले व्यवस्थित गरेको छ । यी दुई बीचको एक मात्र मौलिक भिन्नता भनेको च्यददभचथ मा तीन वा सो भन्दा बढी अपराधकर्ताहरू हुन सक्ने व्यवस्था रहेको छ भने डाँकाको लागी पाँच वा सो भन्दा बढी अपराधकर्ताहरूको अनिवार्यता स्वीकार गरिन्छ । कसुरको गम्भीरताका आधारमा Robbery चोरी अपराधकर्तालाई दस वर्ष देखि जन्म कैदसम्मको सजाय हुने व्यवस्था छ । ^६

अमेरिकामा चोरी अपराधका सम्बन्धमा American Model Penal Code १९६२ मा व्यवस्था गरेको छ । उक्त Penal Code को दफा २२१.१० ले Burglary को परिभाषा गरेको छ । जस अनुसार “A person is guilty of burglary, if he enters a building or occupied structure or separate or secured or occupied portion thereof, with purpose to commit a crime therein, unless the premises are at the time open to the public or the actor is licensed or privileged to enter” भनिएको छ । त्यसैगरी Burglary को कसुरजन्य कार्य रातको समय वा अपराधकर्ताले निहित उद्देश्य सहित वा जानाजान वा लापरबाहीपूर्वक गरेकामा थप सजाय हुने गम्भीर अपराधको रूपमा लिइन्छ । त्यसैगरी पीडित उपर वारदातमा कुनै प्रकारको शारीरिक चोट पटक प्रहार गरी एवं विस्फोटक तथा घातक हातहतियार प्रयोग भएमा अझ थप सजाय गरिने गम्भीर अपराधको रूपमा लिने गरिएको छ । मूलतः अपराधमा कसुरको गाम्भीर्यता (Degree of Culpability) को आधारमा फरक(फरक सजायको व्यवस्था गरिएको छ । त्यसैगरी दफा २२२(१) ले Robbery को परिभाषा गरेको छ । जस अनुसार कुनैपनि व्यक्ति Robbery चोरी अपराधको दोषी त्यसबेला हुन्छ । जब कुनै पनि व्यक्तिले अर्कै व्यक्ति उपर तत्काल शारीरिक क्षति पुऱ्याउने डर त्रासमा पारी वा क्षति पुऱ्याई चोरी अपराध गर्दछन् भनिएको छ । त्यसैगरी दफा २२३ मा सामान्य चोरीको परिभाषा गरी आफ्नो हक नपुग्ने अचललाई चलको हिसाब गराई वा चल धनमाल समेत अर्कालाई

^३ Ibid, section 395.

^४ Ibid, section 380.

^५ Ibid, section 382.

^६ Ibid, section 389-393.

थाहा नदिई लिन खानका लागि गैरकानुनी नियन्त्रण लिने कार्यलाई जनाउने व्यवस्था गरिएको छ । उक्त Penal Code अन्तर्गत डाँका चोरीको छुट्टै वर्गीकरण गरिएको देखिदैन।

बेलायतको कानुनी व्यवस्थालाई हेर्दा त्जभात ब्अत, १९६८ दफा १ ले कुनै पनि व्यक्ति चोरी अपराधको दोषी त्यसबेला हुन्छ । जब अर्कीको सम्पत्ति बेइमानीका नियतले आफ्नो फाइदाका लागि उक्त धनमाल सदाका लागि लैजाने कार्य गरिन्छ भनिएको छ । कसुरको प्रकृतिको आधारमा यस्तो अपराधमा दस वर्षसम्म कैद सजाय हुने देखिन्छ ।^७ त्यसैगरी तत्काल चोरी गर्दाका अवस्थामा डर, त्रास एवं शक्तिको प्रयोग गरी गरिने चोरी अपराधलाई Robbery भनी परिभाषित गरिएको छ । यस्तो अपराधमा जन्म कैदसम्मको सजाय हुने व्यवस्था रहेको छ ।^८ त्यसैगरी अनधिकृत रूपमा घरमा प्रवेश गरी पीडित उपर गम्भीर चोट पीडा पुर्‍याई गरिने चोरी अपराधलाई झगचनबिचथ भनिन्छ, र यस्तो प्रकृतिको चोरी अपराधमा हानि नोक्सानी वा क्षति भएको बिगो भराई चौध वर्षसम्म कैद सजाय हुने व्यवस्था देखिन्छ ।^९ बेलायतको कानुनी व्यवस्थानुसार चोरी अपराध अन्तर्गत डाँका चोरीको अपराध भनी छुट्टै वर्गीकरण गरिएको छैन ।

४.नेपालमा विद्यमान कानुनी व्यवस्था

नेपाल कानुनले डाँका अपराधलाई चोरी अपराधकै प्रकारको रूपमा स्वीकार गरी गम्भीर प्रकृतिको अपराध मानेको छ । मूलतः चोरी महलको १ नं मा आफ्नो हक नपुग्ने अचल भैरहेकोलाई चलको हिसाब गराई वा चल धनमाल समेत हक पुग्ने धनीलाई थाहा नदिई वा उसको मञ्जुरी नलिई धनीको हक मेटाई आफूले लिना खानको लागि जुनसुकै कुरो गरी बेइमानीका नियतले कसैले लग्यो भने चोरी गरेको ठहर्ने व्यवस्था गरिएको छ । त्यसैगरी सोही महलको ६ नं मा चार जना भन्दा बढीको जमात भई जबरजस्ती चोरी वा रहजनीमा लेखिएका रीतसँग वा हरियार उठाई छाडी वा हुलहुज्जत गरी चोरी गरेको डाँका गरेको ठहर्छ भनी डाँका चोरीलाई चोरीका अन्य अपराधको तौरतरिकासँग आबद्धता गर्दै परिभाषित गरिएको छ । त्यसैगरी सोही महलको १४(४) नं बमोजिम डाँका गर्नेलाई बिगोको डेढो बढाई जरिवाना गरी पहिलो पटककोलाई छ वर्ष दोस्रो पटककोलाई नौ वर्ष र तेस्रो पटक देखिको लागि जतिसुकै पटकको भएपनि बाह्र वर्ष कैद समेत गर्नुगर्ने व्यवस्था छ । उक्त महलको २१ नं मा डाँका गरिएको बिगो अपराधकर्ताहरूबाट भराउँदा बरामद भई आएको माल मध्ये चिन्हले वा प्रमाणबाट यसको भन्ने ठहरेको जति जसको हो उसैलाई भराई दिई नपुग बिगोको हकमा सोही २१ नं तथा १०(३) नं. बमोजिम बिगो भराई पाउने व्यवस्था गरिएको छ । त्यसैगरी सोही महलको २९ नं बमोजिम डाँका चोरीमा प्रमाण पुग्ने दशी देखाई नालिस गरे जहिलेसुकै पनि र अन्य अवस्थामा सो भए गरेका एक वर्ष भित्र उजर नदिए लाग्न नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

^७ Theft Act, 1968

^८ Ibid sections 8

^९ Ibid section9-10

मुलुकी अपराध संहितामा चोरी तथा डाँका सम्बन्धी कसुर अन्तर्गत कसैले देहाय बमोजिमको चोरी गरेमा निजले डाँका चोरी गरेको मानिने व्यवस्था गरेको छ । जस अनुसार चोरी गर्नमा लागी वा चोरी गर्दा वा चोरी गरेको सम्पत्ति लैजान वा चोरी गरेपछि पक्राउबाट बच्नका लागि कुनै व्यक्तिको ज्यान लिएमा वा निजलाई कुटपिट गरी चोट पुऱ्याइमा वा बाँधछाँद वा थुनछेक गरेमा वा सो कुराको उद्योग गरेमा वा तत्कालै कुनै व्यक्तिको ज्यान लिने वा निजलाई कुटपिट गरी चोट पुऱ्याउने डर त्रास देखाएमा वा जोखिमी हातहतियार साथमा लिई चोरी गरेमा वा सोही रीतसँग आपराधिक लाभ लिई कुनै रकम वा आर्थिक लाभ प्राप्त गरेमा वा बाटो घाटो, एकान्त स्थल वा जंगलमा ढुकी डर, त्रास देखाई जोखिमी हातहतियार प्रयोग गरी वा सो प्रयोग गर्ने धम्की दिई वा तीन जना भन्दा बढीको जमात भई जबरजस्ती चोरी गरेमा समेत मानिने व्यवस्था छ । उक्त अपराधमा सजायको गाम्भीर्यताका आधारमा फरक(फरक आधारमा सात वर्ष देखि चौध वर्षसम्म कैद सजाय र जरिवाना समेत हुने व्यवस्था राखिएको छ ।^{१०}

५. डाँका अपराधको आवश्यक तत्व

आधुनिक फौजदारी विधिशास्त्रका सैद्धान्तिक मान्यता एवं हाम्रो फौजदारी कानून समेतलाई अध्ययन गर्दा डाँका अपराधको आवश्यक तत्वको रूपमा देहायका आपराधिक कार्य (Actus Reus) र मनसाय (Mens Rea) लाई लिन सकिन्छ ।

क. डाँकाको आपराधिक कार्य

१. सम्पत्ति डाँका भएको हुनु पर्छ

मुलुकी ऐन चोरी महल अन्तर्गत आफ्नो हक नपुग्ने सम्पत्ति वा धनमाल डाँकाका रीतले चोरी भएको हुनु पर्दछ । हाम्रो फौजदारी कानूनले त्यस्तो धनमाल चल हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । यद्यपि Intangible Property तथा डाँका भएमा के हुने भन्ने सम्बन्धमा मुलुकी ऐनले स्पष्ट गरेको देखिँदैन । बेलायतको Theft Act १९६८ ले डाँका अपराधका लागी पैशा तथा सबै प्रकारका सम्पत्तिहरु को आपराधिक कार्यलाई समेटेको देखिन्छ ।^{११}

२. अर्कोको सम्पत्ति लिएको हुनुपर्ने

डाँकाको आपराधिक कार्य हुनका लागि चार जना भन्दा बढीको जमात भई (कम्तीमा पाँच जना) जबरजस्ती वा रहजनी चोरीका रीतसँग वा हतियार लिई उठाई हुल हुज्जत गरी उठाई छाडी जबरजस्ती अर्कोको (Belonging to another) सम्पत्ति डाँका भएको हुनु पर्दछ ।

३. एकाको सम्पत्ति अर्कैले उपयोग वा अनधिकृत प्रयोग गरेको हुनुपर्ने

^{१०} मुलुकी अपराध संहिता, २०७३ दफा २४४

^{११} पूर्वपाद १ पृ. ३३१

डाँकाको अपराधिक कार्य अर्न्तगत कुनै व्यक्तिले अर्कैको स्वाभावित्व वा जिम्मामा रहेको सम्पत्तिको अपचलन वा आफ्नो लागि उपयोग (Appropriation) गरेको वा लिए खाएको स्थापित हुनुपर्ने हुन्छ ।

ख. डाँकाको अपराधिक मनसाय

डाँकाको अपराधिक कार्य पुष्टि भएसँगै डाँकाको मनसाय समेत स्थापित हुन्छ भन्ने गरिन्छ । मूलतः हाम्रो फौजदारी कानुनले डाँकाको स्पष्ट परिभाषा नगरी चोरी अपराधको एउटा वगीकरणका रूपमा डाँकालाई लिएको हुँदा उक्त चोरी अपराधका मनसाय तत्त्व डाँकाको समेत मनसाय तत्त्वका रूपमा स्वीकार गर्नुपर्ने हुन्छ । ती निम्न छन् ।

१. धनीको हक मेटाई लिने खाने नियत हुनुपर्ने

धनीको सम्पत्ति माथिको हक सदाका लागि मेटाउने र आफूले लिने खाने नियत राखेको प्रमाणित हुनु पर्दछ । कसैले कुनै रूपमा राखेको अर्काको सम्पत्ति फिर्ता गर्ने हिसावले कसैले लगेमा वा प्रयोग गरेमा सो डाँकाको अपराध नहुने हुन्छ ।^{१२}

२. बेइमानीका नियत हुनु पर्दछ

डाँका अपराध हुनुका लागि डाँकाको अपराधिक कार्यसँगै त्यस्तो कार्य अर्काको हक मेटाई आफूले लिन खानाका लागि बेइमानीका नियतले गरीएको पुष्टि हुन आवश्यक मानिन्छ ।

६. नेपालमा डाँका चोरी मुद्दाको स्थिति र अवस्था

यसमा महान्यायाधिवक्ता कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लेखन गरिएको तथ्यांकलाई आधार मानी नेपालमा विगत आ.व. २०६३/२०६४ देखि २०७२/७३ सम्मका डाँका अपराधको स्थिति र अवस्था एवं तीनै तहका अदालती काम कारबाहीका सन्दर्भमा हरेक आर्थिक वर्षका विवरणसँग तुलनात्मक अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ । मूलतः यस अध्ययनका सिलसिलामा मुद्दा फछ्यौट र कसुर कायमको अवस्थालाई अध्ययन एवं विश्लेषणको मापन बनाइएको छ ।

तालिका नं १

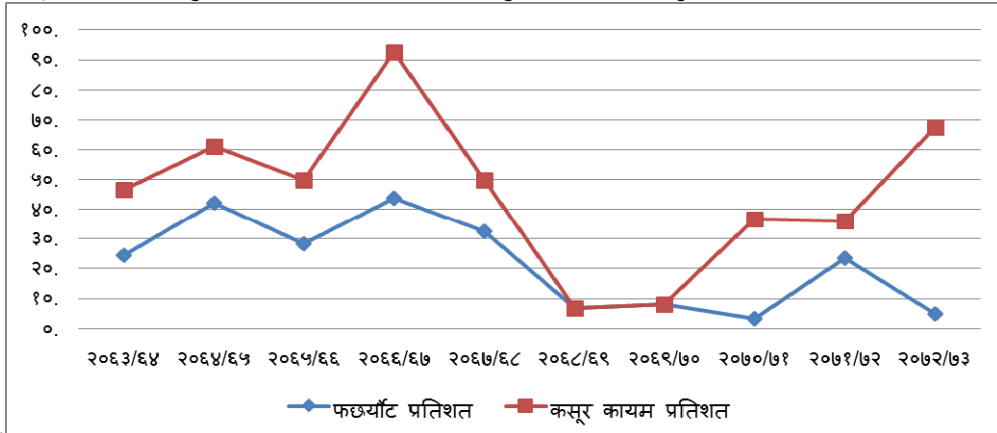
महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट सम्पादित डाँका मुद्दाको विगत दस वर्षको काम कारबाहीको विवरण

आर्थिक वर्ष	जम्मा लगत	कसुर कायम	सफाई	जम्मा फछ्यौट	बाँकी मुद्दा	फछ्यौट प्रतिशत	कसुर कायम प्रतिशत
२०६३/६४	१४७	८	२८	३६	१११	२४.४८	२२.२२
२०६४/६५	१७५	१४	६०	७४	१०१	४२.२८	१८.९१
२०६५/६६	१४८	९	३३	४२	१०६	२८.३७	२१.४२

^{१२} पूर्वपाद १ पृ. ३३५

२०६६/६७	८९	१९	२०	३९	५०	४३.८२	४८.७१
२०६७/६८	७१	४	१९	२३	४८	३२.३९	१७.३९
२०६८/६९	७५	०	५	५	७०	६.६६	०
२०६९/७०	७५	०	६	६	६९	८	०
२०७०/७१	८८	१	२	३	८५	३.४०	३३.३३
२०७१/७२	१०२	३	२१	२४	७८	२३.५२	१२.५
२०७२/७३	१६१	५	३	८	१५३	४.९६	६२.५

विगत १० वर्षको डाँका मुद्दाको वार्षिक जम्मा लगत मध्ये आ.व. २०६६/६७ मा सबैभन्दा बढी ४३.८२% मुद्दा फछ्यौट भएको देखिन्छ भने सबैभन्दा घटी लगत फछ्यौट आ.व. २०७०/७१ मा जम्मा ३.४०% मात्र भएको देखिन्छ । फछ्यौट भएका मुद्दाको संख्याका आधारमा आवा २०७२/७३ मा सबैभन्दा बढी ६२.५% कसुर कायम भएको देखिन्छ भने सबैभन्दा कम आ.व. २०६८/६९ र २०६९/७० मा शून्य प्रतिशत कसुर कायम भएको देखिन्छ । उक्त सम्पूर्ण अवधिको जम्मा लगत फछ्यौटको वार्षिक अनुपात २२.९९% रहेको साथै फछ्यौट भएको मुद्दाको संख्याका आधारमा कसुर कायमको अनुपात २४.२३% रहेको देखिन्छ

चित्र नं १:- आ.व. २०६३/६४ देखि २०७२/७३ सम्म डाँका मुद्दाको फछ्यौट तथा कसुर कायम

समग्र १० वर्षको डाँका चोरी मुद्दाको सम्पादित काम कारबाहीको स्वरूपलाई हेर्दा लगत फछ्यौट क्रमशः बढ्दै गएको देखिन्छ भने कसुर कायमको स्वरूप न्यूनरूपमा भई क्रमशः घट्दै गएको देखिन्छ ।

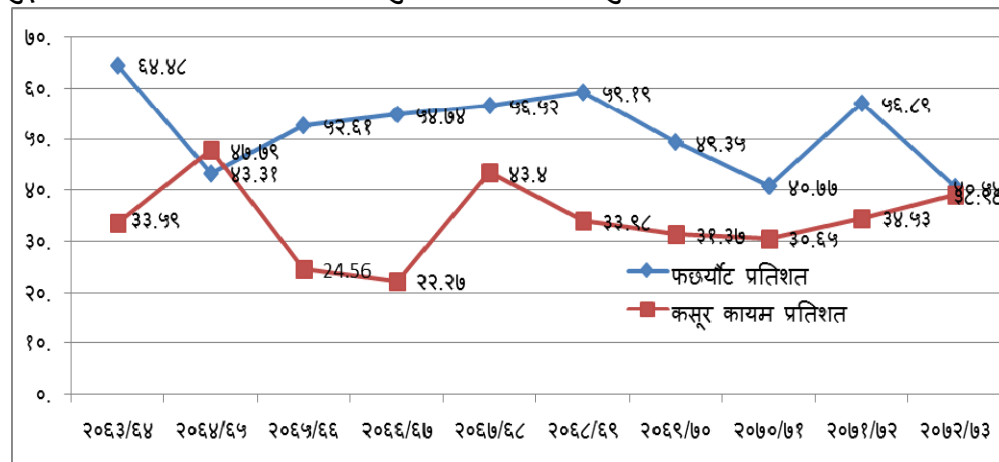
तालिका नं २

उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट सम्पादित डाँका चोरी मुद्दाको विगत दस वर्षको काम कारबाहीको विवरण

आर्थिक वर्ष	जम्मा लगत	कसुर कायम	सफाई	जम्मा फछ्यौट	बाँकी मुद्दा	फछ्यौट प्रतिशत	कसुर कायम प्रतिशत
२०६३/६४	३९७	८६	१७०	२५६	१४१	६४.४८	३३.५९
२०६४/६५	३१४	६५	७१	१३६	१७८	४३.३१	४७.७९

२०६५/६६	३२५	४२	१२९	१७१	१५४	५२.६१	२४.५६
२०६६/६७	३६९	४५	१५७	२०२	१६७	५४.७४	२२.२७
२०६७/६८	३२२	७९	१०३	१८२	१४०	५६.५२	४३.४०
२०६८/६९	३४८	७०	१३६	२०६	१४२	५९.१९	३३.९८
२०६९/७०	३१०	४८	१०५	१५३	१५७	४९.३५	३१.३७
२०७०/७१	३३६	४२	९५	१३७	१९९	४०.७७	३०.६५
२०७१/७२	३४१	६७	१२७	१९४	१४७	५६.८९	३४.५३
२०७२/७३	२९१	४६	६४	११८	७३	४०.५४	३८.९८

सम्पूर्ण उच्च सरकारी कार्यालयहरूको डाँका मुद्दाको वार्षिक लगत मध्ये आ.व. २०६३/६४मा सबैभन्दा बढी ६४.४८% मुद्दा फछ्यौट भएको देखिन्छ भने सबैभन्दा घटी लगत फछ्यौट आ.व. २०७२/७३ मा ४०.५४ % रहेको देखिन्छ । फछ्यौट भएको मुद्दाको संख्याका आधारमा आ.व. २०६४/६५ मा सबैभन्दा बढी ४७.७९% कसुर कायम भएको देखिन्छ भने सबैभन्दा कम आ.व. २०६६/०६७ मा २२.२७% कायम भएको देखिन्छ । उक्त सम्पूर्ण अवधिको जम्मा लगत फछ्यौटको वार्षिक अनुपात ५२.३४% रहेको साथै फछ्यौट भएका मुद्दाको संख्याका आधारमा कसुर कायमको अनुपात ३४% रहेको देखिन्छ ।

चित्र नं २: आ.व. २०६३/०६४ देखि २०७२/०७३ सम्मको डाँका मुद्दाको फछ्यौट तथा कसुर कायम सम्पादित काम कारबाहीको स्वरूपलाई हेर्दा लगत फछ्यौटको तुलनामा कसुर कायमको स्वरूप क्रमश घट्दै गएको देखिन्छ ।

तालिका नं ३

जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुबाट सम्पादित डाँका मुद्दाको विगत दस वर्षको काम कारबाहीको विवरण

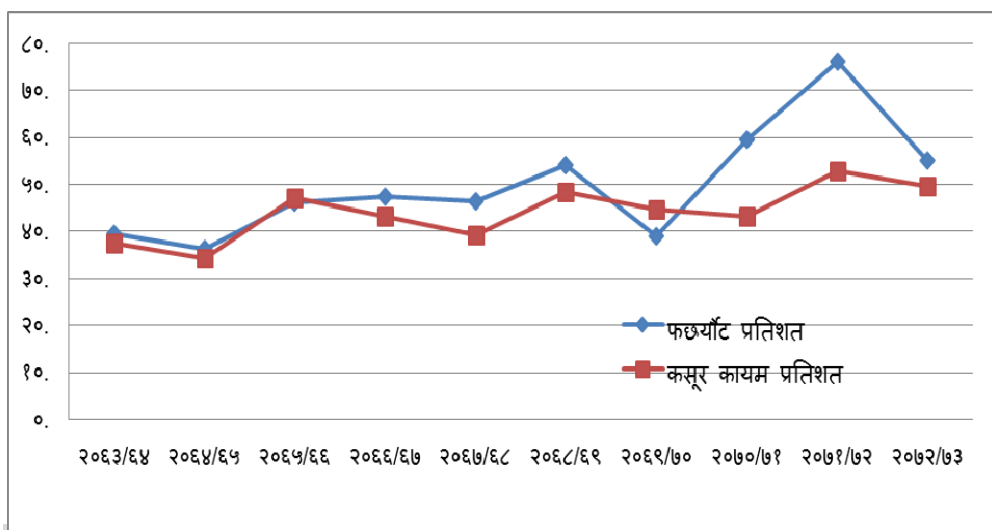
आर्थिक वर्ष	जम्मा लगत	कसुर कायम	सफाई	जम्मा फछ्यौट	बाँकी मुद्दा	फछ्यौट प्रतिशत	कसुर कायम प्रतिशत
२०६३/६४	७८८	११७	१९५	३१२	४७६	३९.५९	३७.५

आर्थिक वर्ष	जम्मा लगत	कसुर कायम	सफाई	जम्मा फछ्यौट	बाँकी मुद्दा	फछ्यौट प्रतिशत	कसुर कायम प्रतिशत
२०६४/६५	७७२	९६	१८४	२८०	४९२	३६.२६	३४.२८
२०६५/६६	७३५	१६०	१७९	३३९	३९६	४६.१२	४७.१९
२०६६/६७	७१०	१४५	१९१	३३६	३७४	४७.३२	४३.१५
२०६७/६८	५७४	१०५	१६२	२६७	३०७	४६.५१	३९.३२
२०६८/६९	६१७	१६२	१६२	३३४	२८३	५४.१३	४८.५०
२०६९/७०	५२७	९२	११४	२०६	२८१	३९.०८	४४.६६
२०७०/७१	४१३	१०६	१४०	२४६	१६७	५९.५६	४३.०८
२०७१/७२	३४३	१३८	१२३	२६१	८२	७६.०९	५२.८७
२०७२/७३	२४२	६६	६७	१३३	१०९	५४.९५	४९.६२

सम्पूर्ण जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूको डाँका मुद्दाको वार्षिक लगत मध्ये आ. व. २०७१/०७२ मा सबैभन्दा बढी ७६.०९% मुद्दा फछ्यौट भएको देखिन्छ भने सबैभन्दा घटी लगत फछ्यौट आ.व. २०६४/६५मा ३६.२६% रहेको देखिन्छ । फछ्यौट भएका मुद्दाको संख्याका आधारमा आ.व. २०७१/०७२ मा सबैभन्दा बढी ५२.८७% कसुर कायम भएको देखिन्छ भने सबैभन्दा कम आ.व. २०६४/६५ मा ३४.२८% कायम भएको देखिन्छ । उक्त सम्पूर्ण अवधिको जम्मा लगत फछ्यौटको वार्षिक अनुपात ४७.४४% रहेको साथै फछ्यौट भएका मुद्दाको संख्याका आधारमा कसुर कायमको अनुपात ४३.७४% रहेको देखिन्छ ।

चित्र नं ३: आ. व. २०६३/०६४ देखि २०७२/०७३ सम्मको डाँका मुद्दाको फछ्यौट तथा कसुर कायम

सम्पादित कामको स्वरूपलाई हेर्दा लगत फछ्यौटको तुलनामा कसुर कायमको स्वरूप घटि देखिन्छ भने कसुर कायमको स्वरूप केही घटी बढी हुदै उस्तै स्वरूपमा गएको देखिन्छ (चित्र नं. घ) । तीनै वटै तहका समग्र दश वर्षको डाँका चोरी अपराधको कार्य सम्पादन विवरणलाई अनुपातमा हेर्दा जम्मा लगत १०२०५ मुद्दा संख्या मध्ये फछ्यौट संख्या ४७०९ अर्थात ४३.१४% रहेको देखिन्छ भने लगत फछ्यौट मध्ये १८४० अर्थात ३९.०७% मा कसुर कायम भएको देखिन्छ ।

७. डाँका मुद्दा सवीच्च अदालतबाट भएका निर्णयहरु

हाम्रो सन्दर्भमा विगत १० वर्षको डाँका मुद्दाको विवरणलाई हेर्दा यो अपराध समाजमा अहिले पनि एक जटिल अपराधको रूपमा रहेको तथ्य स्पष्ट देखिन आउँछ। यस अपराधका सम्बन्धमा अभियोजन भएका मुद्दाको जम्मा लागत विवरण र तीन तहका अदालतबाट कसुर कायम भएको अवस्थालाई हेर्दा फौजदारी न्याय प्रशासन भित्र संलग्न अयवयहरुको काम कर्तव्य र भूमिका अझ प्रभावकारी हुन नसकेको प्रतीत हुन्छ। मूलतः यसमा डाँका मुद्दाका सम्बन्धमा सम्मानित सवीच्च अदालतले गरेको केही फैसलाहरुलाई अध्ययन एवं विश्लेषण गरिएको छ।

७.१ विसुन राउत कमी वि. नेपाल सरकार मुद्दा: ज्यान डाँका (पूर्ण इजलास)^{१३}

प्रस्तुत मुद्दामा वारदातका राती २०-२५ जना डाँकाहरुले भाला, गडासा, बन्दुक समेत लिई गाउँमा प्रवेश गरी डाँका गरेका र वारदातका क्रममा गोली फायर गरी भविष उपाध्यायको मृत्यु भएको भन्ने जाहेरी रहेकोमा शुरु रौतहट जिल्लामा अदालतले प्रतिवादीहरुलाई सफाई दिने गरी फैसला गरेको र मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय अदालतले प्रतिवादीहरुले डकैती गरी बन्दुक फायर गरी मृतकलाई मारेको हुँदा प्रतिवादीहरुले जाहेरवालाको घरमा डाँका गरेको ठहर गरी फैसला गरेको देखिन्छ।

प्रस्तुत मुद्दामा सम्मानित सवीच्च अदालतले प्रतिवादीको बर्षको जिक्ति समेत पुष्टि नभएको र कसुरमा इन्कारी रहेको कारणहरुबाट प्रतिवादीहरु निदीष रहेछन भन्न नमिल्ने हुँदा डाँका चोरीतर्फ समेत सजाय गर्ने गरी भएको फैसला सदर हुने फैसला भएको छ।

७.२ राजेश्वर दुवे बाहुन वि. श्री ५ को सरकार (पूर्ण इजलास)^{१४}

प्रस्तुत मुद्दामा मौकाको जाहेरीमा २०-२२ जना डाँकाहरुले डाँका वारदात गरेको भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ। प्रहरी प्रतिवेदन तथा मौका सरजमिन समेतबाट चार जना भन्दा बढी व्यक्तिहरुले डाँका अपराध गरेको भन्ने कथन रहेको र सोही अनुरूपमा वारदातका प्रत्यक्षदशी समेतले अदालतमा बकपत्र गरेको अवस्था छ। यस मुद्दामा सम्मानित सवीच्च अदालतले सबूद प्रमाण अनुसार इन्साफ हुँदा चार जना भन्दा कम प्रतिवादीहरुले डाँका अपराध गरेको ठहर हुन सक्छ तर चार जना भन्दा बढी प्रतिवादीरुले डाँका गरेको ठहर हुन नै पर्छ अन्यथा डाँका वारदात कायम हुन नसक्ने भन्ने कानुनसंगत नहुने भनी सिद्धान्त कायम गरेको देखिन्छ। प्रस्तुत फैसला हुँदा प्रतिवादीहरुले अदालत समक्ष कसुरमा इन्कार रही वारदातका वखत अन्यत्र रहेको जिक्ति लिएपनि सो अन्यत्रको जिक्ति वारदातका घाइतेहरु समेतका अदालतको बकपत्रबाट खण्डित भएको हुँदा कसुर ठहर भएको अवस्था देखिन्छ। प्रस्तुत मुद्दामा डाँकाको दशी धनमाल बरामद नभएको अवस्थामा समेत डाँकाको दाबीको बिगो ठहर भई कसुरमा सजाय भएको छ। डाँकाको बिगो अदालतबाट जारी भएको म्याद गुजारी बसेका प्रतिवादी

^{१३} ने.का.प.२०४० नि.नं.१६६४ अंक ६

^{१४} ने.का.प. २०४५ नि.नं. ३६६३ अंक १२

समेतबाट असुल हुने गरी सबै प्रतिवादीहरूबाट दामाशाहीले भराउने गरी फैसला भएको अवस्था छ ।

उक्त मुद्दामा फैसला हुदा प्रतिवादीहरूको मौकाको इन्कारी बयान र अदालत समक्षको बहिष् जिकिर सहितको इन्कारी बयानलाई फैसला हुदा प्रतिवादीहरूको अनुकूलतामा प्रमाणको मूल्याङ्कन नगरी घाइते समेतका प्रत्यक्षदर्शिले लेखाइ दिएका प्रमाणका आधारमा कसुर ठहर भएको देखिन्छ ।

७.३ खगेन्द्र चौहान समेतको जाहेरी नेपाल सरकार वि.सनम भन्ने पुष्पराज राई^{१५}

प्रस्तुत मुद्दामा वारदातका एकै रात क्रमश तीन वटा घरमा डाँका गरेकोमा अभियोगपत्र दायर गर्दा तेस्रा पटक कायम गरी सजाय हुन छुट्टाछुट्टै अभियोगपत्र पेश गरिएको अवस्था छ । शुरु भापा जिल्ला अदालतले प्रतिवादीहरूलाई तेस्रो पटक कायम गरी दाबी बमोजिम सजाय गरेको देखिन्छ । पुनरावेदन अदालत इलामले एकै रातको एकै ठाउँको एउटै वारदातलाई छुट्टाछुट्टै पटक कायम गर्न नमिल्ने गरी फैसला गरेको छ ।

प्रस्तुत मुद्दामा सम्मानित सवीच्च अदालतले एउटै मिति र समय एउटै समयको अन्तरालमा एउटै योजना अनुसार एउटै प्रतिवादीको समूहबाट वारदात भएको देखिनाले प्रस्तुत मुद्दामा चोरीको ११ नं. अनुसार प्रतिवादीहरूलाई पटके कायम गर्न न्यायोचित नदेखिने भन्ने फैसला गरेको पाइन्छ ।

७.४ विनोदबहादुर वली वि. नेपाल सरकार^{१६}

प्रस्तुत मुद्दामा जाहेरवालाले तीन जनाको नाम किटान गरी जाहेरी दिएका र वारदातका बखत दुई जना घर भित्र प्रवेश गरेका र अन्य नचिनेका ३/४ जना बाहिर समेत बसी आफ्नो घरमा आई खुकुरी, पेस्तोल देखाई रु. २१,०००/- मूल्य बराबरको धनमाल डाँका गरेको भनेका छनयसमा शुरु दाङ जिल्ला अदालतले दाबी बमोजिम डाँकातर्फ कसुर ठहर गरेकोमा पुनरावेदन अदालत तुल्सीपुरले चोरी महलको ४ नं. को कसुर ठहर गरी बरामद रु. २,०००/- चोरीको बिगो कायम गरी ऐ.१४ (२) न. बमोजिम सजाय गरेको अवस्था छ ।

प्रस्तुत मुद्दामा सम्मानित सवीच्च अदालतले फैसला गर्दा प्रतिवादीहरूको वारदातमा संलग्नताको शंकारहित पुष्टि हुन नसकेको र चार जना भन्दा बढीको संख्या स्थापित हुन नसकेको स्थीतीमा वारदातलाई डाँकाको वारदात भनी मान्न सकिने अवस्था नभै वारदातमा हतियारको प्रयोग भएकाले चोरी महलको ४ नं. बमोजिम जबरजस्ती चोरी गरेको अवस्था

^{१५} ने.का.प.२०६७ नि.नं. ८३१४ अंक २

^{१६} ने.का.प २०७० नि.नं. ९०८५ अंक ११

देखिने र जरिवाना वापत समेत कैद गर्नुपर्ने भनी फैसला भएको अवस्था छ । यसमा सम्मानित सवीच्च अदालत समेतबाट फैसला हुँदा मिसिल संलग्न मौकाका सवुद प्रमाणमा चार जना भन्दा बढी अपराधकर्ताको संलग्नता रहेको तथ्य लाई राम्ररी विश्लेषण हुन नसकेको देखिन्छ ।

७.५ राजेन्द्रप्रसाद सिंह राजपुत वि श्री ५ को सरकार^{१७}

प्रस्तुत मुद्दामा वारदातका राती २१/४२ जना डाँकाहरु आई घर भित्र प्रवेश गरी समाई कुटपिट गर्न लाग्दा डाँकाहरुले बालेको टर्चको उज्यालोबाट राजेन्द्र सिंह, पलट कापट समेतका व्यक्तिलाई पहिचान गरिएको हुँदा डाँकाहरुले उक्त वारदातका बखत रु.९१,३०० /- मूल्य बराबरको धनमाल डाँका गरेको ले कारबाही गरी पाउँ भन्ने मुद्दाको तथ्य रहेको छ । प्रतिवादीहरु मौकामा बयान गर्दा समेत कसुरमा इन्कार रहेको देखिन्छ । सर्जिमिन मुचुल्काका मानिसहरु र घटनाका प्रत्यक्षदर्शी समेतको बकपत्रबाट प्रतिवादीहरु उपर किटानी पोल भएको अवस्था छ । शुरु रौतहट जिल्ला अदालतले दाबी बमोजिम कसुर ठहर गरेकोमा प्रतिवादी राजेन्द्र सिंह राजपुतका तर्फबाट मध्यमञ्चल क्षेत्रीय अदालतमा पुनरावेदन परी सो अदालतबाट बरामद बिगो रु.१६, ३४०/- कायम गरी डाँकातर्फ सजाय गरेको देखिन्छ ।

यसमा सम्मानित सवीच्च अदालतले प्रतिवादीहरुको Alibi सहितको कसुरमा इन्कारी पुष्टि नभएको र वारदात देख्ने सर्जिमिन मुचुल्काका चश्मदिद व्यक्तिहरुको किटानी बकपत्रलाई प्रमाण ग्राह्य मानी मध्यमञ्चल क्षेत्रीय अदालतको फैसला सदर गरेको अवस्था छ । प्रस्तुत मुद्दामा मौका तहकिकात वा सर्जिमिन मुचुल्कामा प्रतिवादी रोहवरमा राख्न नसकिएको आधारमा मात्र त्यस्तो प्रमाणले कानुनी मान्यता पाउन नसक्ने अवस्था हुँदैन भन्ने सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको देखिन्छ । मूलतः यस मुद्दामा प्रतिवादीको दुवै तहको कसुर इन्कारी बयानलाई फैसलाले प्रामाणिक मूल्यका लागी आधार लिएको छैन

७.६ बलिराम कोहर वि. नेपाल सरकार^{१८}

प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीहरु बलिराम कोहर, स्कूल मिया र अन्य नचिनेका ३/४ जना समेत भई समान बिक्री गरी आइरहेको ट्रक रोकी पेस्तोल देखाई ज्यान मार्ने धम्की दिई रु.२,००,००० /- लुटी लगेको भन्ने तथ्यबाट देखिन आउँछ । प्रतिवादीहरुले मौकामा बयान गर्दा वारदातका बखत जबरजस्ती चोरी गरेकोमा साबित भई आ(आफ्नो भागमा परेको रकम मध्ये प्रतिवादी बलिराम कोहरको साथबाट रु. १९,५७४/- बरामद भएको खुलाएका छन् । जाहेरवालाले अदालत समक्ष डाँका वारदात गरेको भनी प्रतिवादीहरु उपर किटानी पोल गरेको अवस्था छ । शुरु कपिलवस्तु जिल्ला अदालतले डाँकाको बिगो रु.२,००,०००/- ठहर गरी दाबी बमोजिम सजाय गरेकोमा पुनरावेदन अदालत बुटवलले डाँका ठहर गरी डाँकाको बरामद बिगो कायम गरी शुरु फैसला भएको छ ।

^{१७} ने.का.प.२०७१ नि.नं. ३०३९ अंक ३.

^{१८} ने.का.प.२०७२.नि.नं. ९४३९ अंक ७

यसमा सम्मानित सवीच्च अदालतले फैसला गर्दा चोरी महलको ६ नं. बमोजिम चार जना भन्दा बढ्दा जमात भई वारदात गरेको हुनुपर्नेमा अभियोगपत्रमा तीन जना मात्र प्रतिवादी बनाएको देखिँदा वारदात चोरीको ५ नं. अन्तर्गतको रहजनी चोरी ठहर गरी ५/५ महिना कैद र जनही रु.४००,०००/- जरिवाना हुने ठहर गरी पुनरावेदन नगर्ने प्रतिवादी स्कुल मियाको हकमा समेत अ.व.२०५ . न. बमोजिम केही उल्टी गरी कम सजाय गरेको अवस्था छ । मूलतः सम्मानित सवीच्च अदालतले फैसला गर्दा तिनजना प्रतिवादीलाई मात्र अभियोजन गरिएको भन्ने आधारले प्रतिवादीहरुलाई कम सजाय गरी रहजनी चोरीको वारदात ठहर गरेको छ । मिसिल संलग्न प्रमाणबाट वारदातमा संलग्न भएका अन्य ३/४ जनाको नाम नखुलेको तथ्य फैसलाले विश्लेषण गर्न सकेको अवस्था छैन ।

७.७ नेपाल सरकार विा दिलवा र दिलिप भन्ने विद्वानन्द राय यादव समेत^{१९}

प्रस्तुत मुद्दामा वारदातका वखत प्रतिवादी दिलवा भन्ने विद्वानन्द राय समेतका ४/५ जना डाँकाहरु आई गोली प्रहार गरी रु. ३,५१,२००/- रुपैयाँ डाँका गरी फरार भएको भन्ने जाहेरी रहेकोमा शुरु सर्लाही जिल्ला अदालतले खुनतर्फ केही प्रतिवादीलाई सर्वस्वसहित जन्मकैद समेतको सजाय गरी डाँकातर्फ सफाइ दिएको र सो फैसला पुनरावेदन अदालत, जनकपुरबाट समेत सदर भएको अवस्थामा छ । यसमा सम्मानित सवीच्च अदालतले प्रतिवादी प्रेम लाल साह समेतले मृतक दिपेन्द्र मिश्रलाई कर्तव्य गरी मारेको पुष्टि भएपनि डाँका गरी लगेको भनिएको रकम बरामद हुन नसकेकोले डकैती भएको भनिएको रकम देखिनुपर्नेमा सो नहुँदा सवुद प्रमाणको अभावमा डाँका गरेको वादी दाबीसँग सहमत हुन नसकिने भनिएको छ ।

उक्त मुद्दामा सम्मानित सवीच्च अदालतले डाँका अपराधको दशी बरामद नभएको भनी कसुर ठहर नगरेको देखिन्छ । यद्यपी समग्र मिसिल संलग्न प्रमाणबाट पेट्रोल पम्पबाट नगद डाँका गर्ने क्रममा नै गोली फायर भई मृतकको मृत्यु भएको अवस्था देखिएकोमा मृतकको कर्तव्य हुनुमा पहिलो जरियाको रुपमा देखिएको डाकातर्फको वारदात नै ठहर नभएको अवस्था रहेको छ ।

माथि उल्लेख गरिएका मुद्दाहरुमा सम्मानित सवीच्च अदालतले फैसला गर्दा कतिपय अवस्थामा एउटै तथ्यमा समेत प्रमाण मूल्याङ्कनको फरक मापदण्ड बनाई फैसला गरेको अवस्था छ । मूलतः राजेन्द्र दुवे बाहुनको मुद्दामा पुर्ण इजलासबाट प्रतिपादित सिद्धान्त अर्थात सवुद प्रमाणबाट चार जना भन्दा बढी व्यक्तिले वारदात गरेको देखिए सो भन्दा कम व्यक्तिका हकमा डाँका अपराध गरेको ठहर हुन सक्छ भन्ने स्थापित मान्यता समान रुपमा विनोदबहादुर वली र बलीराम कोहर समेतका मुद्दामा अवलम्बन भएको देखिँदैन । उक्त मुद्दामा समेत सवुद प्रमाणबाट चार भन्दा बढी अपराधकर्ताहरु वारदात गर्दाको अवस्थामा कसुरमा संलग्न भएको देखिन्छ । त्यसैगरी सम्मानित सवीच्च अदालतले डाँका मुद्दामा अपराध सम्बद्ध बरामद दशी प्रमाणलाई मुख्य रुपमा बिगो कायम गर्दा आधार लिएको देखिन्छ । तथापि राजेन्द्र दुवे बाहुनको मुद्दामा डाँका अपराधको दशी बरामद नभएपनि अन्य सवुद प्रमाणको आधारमा कसुर ठहर

^{१९} ने.का.प.२०७२ नि.नं. ९४७० अंक ९

भएको देखिन्छ । उक्त पुर्ण इजलासको निर्णयलाई त्यसपछिका मुद्दामा सोही रूपमा अवलम्बन गर्न सकिएको छैन। मूलतः डाँका चोरीको कसुर अपराध घटित भएको अन्य सबुद प्रमाणबाट देखिन्छ भने दशी बरामद नभएको अवस्थामा सदैव डाँकाको कसुर ठहर हुन सक्दैन भनिएमा वारदातको अन्तरालमा दशी बरामद हुन नसकेका वा अपराधकर्ताले अपराध सम्बद्ध दशी लुकाई छिपाई गरेका डाँका चोरी समेतको सबै प्रकारका चोरी अपराधमा गलत फौजदारी विधिशास्त्र स्थापित भई फौजदारी कानून अन्तर्गत चोरी सम्बन्धी अपराध थप जटिल र विवादास्पत बन्न पुग्ने देखिन्छ । दशी बरामद हुन नसकेको भन्ने कारणले मात्र डाँका चोरी अपराधका खास पीडितहरूले न्यायको अनुभूति गर्न वञ्चित हुनुपर्ने अवस्था नहुनका लागि थप न्यायिक अभ्यास विकसित गरी फौजदारी न्यायप्रशासन अन्तर्गत डाँका चोरी अपराधको कार्यान्वयनमा देखिएका समग्र समस्यामा निदान खोज्न आवश्यक देखिन्छ ।

८. अध्ययनको नतिजा

अध्ययनको क्रममा प्राप्त भएका मुख्य प्राप्तिलाई बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. नेपालमा डाँका चोरी अपराधलाई स्पष्ट रूपमा परिभाषित नगरी चोरीको एउटा प्रकारको रूपमा मात्र वर्गीकरण गरिएको देखिन्छ ।
२. चोरीको महलमा डाँका चोरीको अपराध हुनका लागि अचललाई चलको हिसाब गराई वा चल धनमाल डाँका गरेको अर्थात् भौतिक सम्पत्ति (Corporeal Property) हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । तथापि कसैले डाँका चोरीको रीतले अभौतिक सम्पत्ति (Incorporeal Property) वा Intangible Property (जस्तो: बौद्धिक सम्पत्ति) डाँका गरेमा के हुने भन्ने स्पष्ट व्यवस्था गरेको देखिदैन ।
३. डाँका चोरीको सजाय सम्बन्धी व्यवस्था वैज्ञानिक देखिदैन । मूलतः भारत, अमेरिका र बेलायतको डाँका अपराध सम्बन्धी कानूनमा डाँका चोरीको वारदातको प्रकृति तथा कसुरको गम्भीरता (Degree of Culpability) का आधारमा फरक-फरक सजाय हुन सक्ने व्यवस्था हामी कहाँ गरिएको छैन ।
४. डाँका मुद्दाका पछिल्ला १० वर्षको तथ्याङ्कलाई हेर्दा अभियोजन गरिएका धेरै मुद्दाहरू असफल देखिएको हुँदा डाँका मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजनमा हालसम्म समस्या रहेको देखिएको छ ।
५. वस्तुतः डाँका अपराध सम्बद्ध दशी बरामद भएको अवस्थामा मात्र सोही बिगोका आधारमा कसुर ठहर हुने अभ्यास यद्यपि कायम रहेको छ । जुन सबै अवस्थामा समान तरिकाले न्यायीक प्रयोग र अभ्यासमा ल्याउनु चोरी अपराध सम्बन्धी गलत फौजदारी विधिशास्त्रीय मान्यता देखिन्छ ।
६. मिसिल संलग्न सबुद प्रमाणबाट वारदातका क्रममा डाँकाका रीतले चार भन्दा बढी व्यक्तिहरूको संलग्नता रहेको देखिएकोमा सबैको यकिन नाम, थर, वतन नखुली सो भन्दा

घटी संख्यामा नाम खुलेका प्रतिवादीहरु उपर डाँका चोरी मुद्दामा अभियोजन भएकोमा फैसला हुदा संख्याको आधारमा अन्य चोरी मुद्दाको वारदात कायम गर्ने न्यायिक अभ्यास कतिपय अवस्थामा देखिएकाले डाँका चोरी अपराधको न्यायिक मापदण्डमा एकरूपता नदेखिएको ।

७. वारदातको अन्तरालमा बरामद हुन नसकेको डाँका चोरीको बिगो अपराधका वास्तविक पीडित लाई भराई दिने सम्बन्धमा न्यायिक अभ्यासमा अस्पष्टता एवं जटिलता देखिएको ।

८. वारदात एउटै मिति र समयको अन्तरालमा एउटै योजना अनुसार एउटै प्रतिवादीको समूहबाट भएको देखिए पटक कायम हुन नसक्ने गरी न्यायिक अभ्यासबाट डाँकाको पटक सम्बन्धी मापदण्ड कायम भएको देखिन्छ ।

९. Indian Penal Code, American Model Penal Code र England को Theft Act मा डाँका अपराधमा वारदातको प्रकृति एवं गम्भीरताको अपराधमा फरक फरक सजायको व्यवस्था रहेको साथै डाँका अपराधमा जन्मकैद सम्मको सजाय हुन सक्ने देखिएको ।

९. निष्कर्ष

फौजदारी कानूनको क्षेत्रमा डाँका चोरी अपराधलाई परम्परागत अपराध (Traditional Crime) को रूपमा लिइन्छ । यद्यपि आधुनिक फौजदारी कानून अन्तर्गत डाँका अपराधको प्रकृति एवं स्वरूपमा परिवर्तन आएको छ । डाँका चोरीका अपराधको क्षेत्र Corporeal Property को दायरामा मात्र सीमित नभई अन्तरराष्ट्रिय अभ्यासमा Incorporeal Property का क्षेत्रमा समेत हुने गरी अपराधले व्यापकता पाएको देखिन्छ । यद्यपि हाम्रो फौजदारी कानून अन्तर्गत डाँका चोरी सम्बन्धी आयमहरु अपराधको प्रकृति जस्तै परम्परागत स्वरूपमा अघि बढी रहेको देखिन्छ । डाँका चोरी अपराध अन्तर्गत कसुर गर्दाका अवस्थाको अपराधको प्रकृति, तौरतरिका र गम्भीरताको आधारमा फरक(फरक रूपमा सजायको व्यवस्था नेपालको फौजदारी कानूनमा हुन सकेको छैनसोका लागि सुस्पष्ट रूपमा परिभाषित हुन आवश्यक छ । त्यसैगरी Sanctity या Property सँग जोडिएको डाँका अपराध जस्तो गम्भीर एवं जटिल प्रकृतिको अपराधमा सबै अवस्थामा बरामद दशीका आधारमा कसुर अपराधको फैसला गरिने वर्तमान न्यायिक अभ्यास एवं पद्धतिलाई कुनै न कुनै रूपमा पुनर्परिभाषित गरी अपराधको जटिलता र व्यावहारिक प्रयोगलाई चिर्ने उचित अभ्यासको थालनी हुन आवश्यक छ । नत्र फौजदारी न्याय प्रशासनभित्र डाँका चोरी सम्बन्धी अपराधको विद्यमान अभ्यास, प्रयोग एवं कार्यान्वयनबाट अपराधका वास्तविक पीडितले न्याय प्रति राखेको आशा साकार हुन सक्दैन । अपराध पीडितशास्त्रका आधारभुत सिद्धान्तहरुका द्रन्डले अन्ततः फौजदारी न्यायप्रशासन माथी प्रहार गरी रहेमा सम्पूर्ण फौजदारी न्यायप्रशासन अन्तर्गत संलग्न अवयवहरुको साखमा वृद्धि गर्न नसकिने अवस्था सिर्जना हुन सक्दछ । यसमा संलग्न सबै अवयवहरुले समयमा नै प्रभावकारी भूमिका र व्यावहारिक प्रयोगका सम्बन्धमा पुनः सोचन आवश्यक छ ।

१०. सुभावाहरू

अध्ययनको क्रमामा प्राप्त भएका निष्कर्षका आधारमा सम्बन्धित निकायमा देहाय बमोजिम सुभावा प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. वर्तमान मुलुकी ऐन चोरी महलको व्यवस्था बमोजिम चोरी हुन चल धनमाल नै डाँका भएको हुनुपर्ने व्यवस्था रहेकोमा अन्य मुलुकको कानुनी व्यवस्थामा अभौतिक सम्पत्ति (Incorporeal Property) डाँका भएमा समेत कसुर मानिने व्यवस्था रहेकाले डाँका चोरी अपराधलाई अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास बमोजिम स्पष्टरूपमा डाँका अपराधका सम्पूर्ण कसुरजन्य कार्यलाई समेट्ने गरी अविलम्ब नयाँ कानून जारी गर्नुपर्ने
२. हाम्रो सन्दर्भमा डाँका चोरीको सजाय सम्बन्धी व्यवस्थालाई सबै प्रकृति र तौरतरिकाबाट गरिएका डाँका अपराधमा एउटै स्वरूप (Pattern) को सजायको व्यवस्था गरिएको छ, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास एवं प्रयोगमा कसुरको तौरतरिका, आपराधिक समूह, शारीरिक चोट, डर, त्रास, शक्ति एवं घातक हरियारको प्रयोग आदि समेतका कसुरको गम्भीरताका आधारमा फरक(फरक रूपमा सजायको व्यवस्था गरेको देखिँदा सोसँग सम्बन्धित नवीनतम मान्यता लागू गरी सजाय सम्बन्धी व्यवस्थालाई वैज्ञानिक बनाई कैद सजाय समेत सोही अनुपातमा बढाउनुपर्ने
३. प्रचलित कानूनमा डाँका चोरीलाई अपराधको तौरतरिका (modus operandi) एवं अपराधकर्ताको संख्या अर्थात् चार भन्दा बढी व्यक्तिहरु भई चोरी गरेको हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ, यद्यपि डाँका चोरीको योजनाकार, षडयन्त्रकार, मतियार एवं दुरुत्साहनकर्तालाई के, कस्तो सजाय हुने भन्ने स्पष्ट समेटेको देखिँदैन। मूलतः डाँका वारदात गर्ने योजनामा पाँच भन्दा बढी व्यक्तिहरु संलग्न भएकोमा घटनास्थलमा चार जना व्यक्ति मात्र भई डाँकाको रीतले चोरी गरेमा उक्त वारदात डाँका चोरी अन्तर्गत पर्छ, पढिन घटनास्थलमा नजाने डाँका अपराधसँगै जोडिएका योजनाकार, षडयन्त्रकार, मतियार एवं दुरुत्साहनकर्ताहरू कुन तहको Parties to the Crime हुने साथै निजहरूको सहभागिताको संख्या एवं रीतका आधारमा डाँका अपराध कायम हुन सक्ने, नसक्ने भन्ने अस्पष्टता र दुविधा देखिएको हुँदा स्पष्ट कानुनी व्यवस्था गरिनुपर्ने ।
४. डाँका वारदातको बिगो वारदातका अन्तरालमा एकरूपबाट अकीरुपमा परिणत गर्ने वा लुकाउन छिपाउन सक्ने साथै तत्काल फरार रहेका वा संलग्न अन्य प्रतिवादीहरूले लिन सक्ने वा लुकाउन सक्ने हुँदा बरामद बिगोका आधारमा डाँका अपराधको फैसला गरिने न्यायिक अभ्यास एवं पद्धतिमा पुनर्विचार गरी वास्तविकरूपमा घटित अपराधका तथ्यको आधारमा फैसला हुने न्यायिक अभ्यास विकास गरिनुपर्ने ।
५. डाँका अपराधका कसुरको गम्भीरतालाई दृष्टिगत गरी सबुद प्रमाणबाट वारदातमा संलग्न पाँच वा सो भन्दा बढी व्यक्तिहरु संलग्न भएको पुष्टि भई वारदातको रीत समेत स्थापित हुन्छ भने स्पष्ट नाम, थर, वतन नखुलेका कारणले मात्र कम संख्यामा प्रतिवादीहरु उपर डाँकामा अभियोजन गरिएको आधारमा अन्य चोरीतर्फ परिणत नहुने न्यायिक अभ्यासले एकरूपता पाउनुपर्ने ।

5. विगत दस वर्षको डाँका मुद्दाको फछ्यौट संख्याका आधारमा कसुर कायम भएको प्रतिशतलाई विश्लेषण गर्दा महान्यायाधिवक्ता र मातहत कार्यालयका तीनैतहको काम कारबाहीमा अधिल्लो वर्ष भन्दा पछिल्ला वर्षहरुको कसुर कायम प्रतिशत घट्दै गएको देखिँदा फौजदारी न्या प्रशासनका अवयवहरुको काम कारबाहीमा यो राम्रो संकेत नदेखिएकाले डाँका अपराधको अनुसनधान अभियोजनका र बहस पैरवीको कार्यलाई अझ वस्तुगत, प्रभावकारी र परिणाममुखी बनाउनुपर्ने ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरु

१. प्रा.डा.रजितभक्त प्रधानाङ्ग, फौजदारी कानुनको परिचय २०६२.
२. मुलुकी अपराध संहिता, २०६३
३. मुलुकी ऐन, २०२०
४. महान्यायाधिवक्ता कार्यालयका वार्षिक प्रतिवेदनहरू
५. विभिन्न नेपाल कानुन पत्रिका ।
६. Glanville Williams, Text Book of Criminal Law १९९९.
७. Jonathan Herring, Criminal Law २००५.
८. Michael J Allen and Simson Cooper Elliott and Wood's Criminal Law २००६.
९. विभिन्न वेवसाइटहरु ।

कालो बजार सम्बन्धी अपराधको प्रवृत्ति: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

कुलप्रसाद पाण्डे

उपन्यायाधिवक्ता

१. पृष्ठभूमि

वर्तमान विश्वपरिवेश उदारीकरण (Liberalization) खुल्ला बजार (Free-market) र स्वतन्त्र व्यावसायिक क्रियाकलाप (Open Trade) ले गर्दा सीमारहित औद्योगिक विकास र व्यावसायिक क्रियाकलापमा गएको छ। यसले मानव समाजको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक लगायत बहुआयामिक क्षेत्रलाई एकाकार (Unified) गर्दै विश्वलाई नै एउटा गाउँ (Global Village) मा रूपान्तरण गरी रहेको छ। यसले आर्थिक सामाजिक क्रियाकलापलाई मात्र हेर्दैन कि व्यावसायिक वा व्यापारिक क्रियाकलापलाई पनि यो वा त्यो रूपमा असर वा प्रभाव पारिरहेको छ। कालो बजार सम्बन्धी अपराध यस्तै किसिमको व्यावसायिक क्रियाकलापको क्रममा गरिने गैरकानुनी चरित्रको अपराध हो। कालो बजार नैतिक, सामाजिक र आर्थिक अपराधका साथै एक गम्भीर फौजदारी अपराध हो। कालो बजार सम्बन्धी अपराध प्रत्यक्ष रूपमा अपभोक्ता हित विरुद्धको अपराध हो। त्यसैले यस किसिमको आपराधिक क्रियाकलापमा प्रत्यक्ष रूपमा चार वटा तत्वहरू विद्यमान रहन्छन्। पहिलो उपभोग्य माल वा वस्तु, दोस्रो त्यसलाई उपभोग गर्ने व्यक्ति (उपभोक्ता), तेस्रो उक्त उपभोग्य वस्तु वा माल उपभोक्तालाई उपलब्ध गराउने व्यक्ति (Supplier) र चौथो वस्तु वा सेवा सप्लाई गर्नेको गलत वा आपराधिक मनसाय हुन्छ। यसरी आपराधिक मनोवृत्तिले निश्चित माल वा वस्तु निर्धारित मूल्यमा उपयुक्त समयमा उपभोक्तालाई प्रदान नगर्ने क्रियाकलाप नै कालो बजार सम्बन्धी अपराध भन्न सकिन्छ।

कालो बजार सम्बन्धी अपराध उपभोक्ताको सबीत्तम हितको संरक्षणसँग सम्बन्धित छ। कालो बजार सम्बन्धी आपराधिक क्रियाको माध्यमबाट उपभोक्तामा पुग्ने दुषित खाद्य पदार्थ वा अनुचित वस्तु वा सेवाले व्यक्तिको स्वास्थ्य र अन्ततः व्यक्तिको जीवनमा नै असर पर्दछ। कालो बजारले उपभोक्तामा पुग्ने गुणस्तरहीन वस्तु पुग्दछ र त्यसको उपयोगबाट मानव स्वास्थ्यलाई प्रत्यक्ष असर परी स्वस्थ रूपमा बाँच्न पाउने व्यक्तिको नैसर्गिक अधिकार (Right to healthy life) वा जीवनको अधिकार (Right to life) लाई नै गम्भीर रूपमा असर पर्दछ। यसैगरी यसले कुनै वस्तु स्वतन्त्र रूपमा छनोट गर्ने अधिकारलाई समेत नियन्त्रण गर्ने हुँदा स्वतन्त्रताको हक (Right to Freedom) को समेत विरुद्ध छ। यसले व्यक्तिको रकम (सम्पत्ति) गलत वा गुणस्तरहीन वस्तुमा लगानी हुने भएकाले यो विषय साम्पतिक अधिकार (Right to Property) को पनि विरुद्ध छ। यी अधिकार बिना मानव जीवन नै मूल्यहीन हुने हुँदा कालो बजार सम्बन्धी अपराधले यस किसिमको मानव मूल्यलाई नै प्रत्यक्षतः असर गर्दछ।

Illegal trading goods that are not allowed to be bought and sold or that there are not enough of for everyone who wants them भनेर यसलाई परिभाषित गरिएको छ। यस परिभाषामा खरिद बिक्रीका लागि अनुमति नभएका वा उपभोक्ताको आवश्यकता अनुसार

मौजदात नभएको वस्तुको व्यापार गर्नुलाई कालो बजार अपराध अन्तर्गत राखेको छ । यसलाई सरकारी मापदण्ड विपरितको अर्थिक गतिविधि (Economic activity that takes place outside government sanctional channels) भनेर पनि परिभाषा गरिएको छ । त्यसैगरी Illegal free market which flourishes in economics where consumer goods are scarce or are heavily taxed. In the first kind, black market price higher than the official or controlled prices. In the second kind, prices are lower than the legitimate or taxed prices, due to tax evasion. Black market and black money go hand in hand भनेर पनि यसलाई उल्लेख गर्ने गरिएको छ । यस परिभाषामा अत्याधिक मूल्य वृद्धि र ट्याक्स छली गरी न्यून मूल्यमा बिक्री गर्ने समेतको कसुरजन्य कार्यलाई कालो बजार अन्तर्गत राखेको पाइन्छ ।

विद्यमान कालो बजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ मा नेपाल सरकार वा सम्बन्धित वस्तुको उत्पादक, आयातक वा मुख्य वितरकले तोकेको भन्दा बढी मूल्यमा सामान बिक्री गर्ने, निर्धारित मोलमा खुला बजारमा उपलब्ध वस्तुसँग सम्बन्धित कुपनलाई बढी मूल्यमा बिक्री गर्नु, यातायात वा मनोरन्जनको टिकटलाई बढी मूल्यमा बिक्री गर्ने, नाफाखोरी गर्ने, मालवस्तुको विचलन गर्ने, जम्मा खोरी वा कृत्रिम अभाव सिर्जना गर्ने, कमसल माललाई असल माल हो भनी भुक्त्याई बिक्री वितरण गर्ने र औषधीमा मिसावट र मिसावट भएको औषधीको बिक्री गर्नु लाई कालो बजार सम्बन्धी अपराधको रूपमा परिभाषा गरेको पाइन्छ । अतः कृत्रिम अभाव, कृत्रिम मूल्यवृद्धि, असहज आपूर्ति, नाफाखोरी समेतका अपराधिक क्रियाकलापसँग सम्बन्धित अपराधलाई नै कालोबजारी भनिन्छ । यसरी हेर्दा उपभोक्ताको प्रयोगमा आउने माल वा वस्तुको गुणस्तर, त्यसको मूल्य र वितरण पद्धति र गुणस्तरलाई असर वा प्रभाव पार्ने किसिमका अपराधिक कृत्यालाई कालो बजार सम्बन्धी अपराधको परिभाषा भित्र राखिएको पाइन्छ । यो नैतिक, सामाजिक र आर्थिक अपराधको समिश्रित रूप हो ।

२. विधिशास्त्रीय दृष्टिकोण

वस्तु वा सेवा प्रयोगकर्ताको लागि न्याय (Justice) नै स्वच्छ बजारको आधारभूत आवश्यक तत्व हो। राज्यबाट हुने वस्तु र सेवाको बितरण स्वच्छ रूपमा हुनुपर्ने भन्ने कुराको ग्यारेन्टी वितरणात्मक न्याय (Distributive Justice) ले गर्दछ भने उक्त वितरण पद्धति न्यायोचित नभएमा न्यायिक उपचारको व्यवस्था अदालती न्याय (Corrective Justice) को सिद्धान्तले मार्गनिर्देश गर्दछ । यसको लागि कानुनी शासन (Rule of Law) र समानता (Equality) पनि आवश्यक हुन्छ । यी तीन तत्व बिना स्वच्छ र स्वतन्त्र रूपमा वस्तु वा सेवाको उपभोगको अवस्था सिर्जना हुन सक्दैन । न्याय, समानता र कानुनी शासन प्राकृतिक कानुनको सिद्धान्त (Theory of Natural Law) को आधारभूत तत्व पनि हो । यसको अभावमा कालो बजार जस्ता गम्भीर अपराधको नियन्त्रण गरी स्वच्छ बजारको प्रवर्धन गर्ने कार्य असम्भव प्रायः छ । त्यसैगरी, प्लेटोको कार्य जिम्मेवारीको बाँडफाँड (Division of labor) पद्धति, John Rawls को liberty को अभिवृद्धि (Maximization या liberty) र वितरणात्मक न्याय पद्धति (Distributive justice System), सात आधारभूत वस्तु (Seven basic

goods) सम्बन्धी Finnis को अवधारणा, Nozick को सम्पत्तिको अधिकार सम्बन्धी अवधारणा, गैर-न्यायिक कानून कानून नै होइन (Unjust law is no law) भन्ने Thomas Aquinas को अवधारणा, हब्स र रुसोको सम्पत्ति (Property), जीवन (Life) र स्वतन्त्रता (Liberty) सम्बन्धी अवधारणा, सहभागिता र सम्मान सम्बन्धी Stammler को सिद्धान्त आदि सबै व्यक्तिका अधिकार संरक्षणसँग सम्बन्धित विषयहरू कालो बजार नियन्त्रण गरी स्वच्छ बजारको प्रबर्द्धनबाट नै उपभोक्ता (व्यक्ति) को हक सुनिश्चित हुने हुँदा यस अपराधको नियन्त्रणमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा केन्द्रित छन। यति मात्र होइन कि प्राकृतिक न्याय सिद्धान्त (Natural law school) देखि उत्तर आधुनिकतावाद (Post Modernism) सम्म को सबै विधिशास्त्रीय सिद्धान्तहरू न्याय, स्वच्छता र समानता जस्ता व्यक्तिका अधिकार संरक्षण वा प्रबर्द्धनमा केन्द्रित रहेका छन। जुन कालो बजारी जस्ता अपराध नियन्त्रण गरी स्वच्छ बजार प्रबर्द्धनका लागि पनि आधारभूत तत्व हुन्। अतः कालो बजार सम्बन्धी अपराधलाई कानुनी दायरामा ल्याउनु पर्नाको खासगरी निम्न बमोजिमका विधिशास्त्रीय कारणहरू रहेको पाइन्छ :

- यो विषय व्यक्तिको जीवनको अधिकार जस्ता आधारभूत अधिकारको संरक्षणसँग सम्बन्धित छ।
- उपयुक्त वस्तु र सेवा उपलब्ध गराउनु व्यवसायीको सामाजिक उत्तरदायित्व (Social Responsibility) हो।
- उपभोक्ताको संरक्षण (Protection या Consumer) र उपभोक्ताको चेतनास्तर अभिवृद्धि गर्न (Increasing awareness) राज्यको दायित्व भित्र कै विषय हो।
- उपभोक्ताको सन्तुष्टि (Consumer Satisfaction) राज्यको प्राथमिक नीति र व्यवसायीको उत्तरदायित्व हो।
- यो सामाजिक न्यायको सिद्धान्त (Principle या Social Justice) सँग पनि सम्बन्धित छ।
- उपभोक्ताको हित संरक्षणको विषय राष्ट्रिय मात्र नभई अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको समेत चासोको क्षेत्र भई रहेको छ। तसर्थ, राष्ट्रको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व पालनाका लागि पनि यो अपराधको नियन्त्रण जरुरी छ।
- स्वच्छ व्यापारको समुचित विकासको विना राष्ट्रिय विकास सम्भव छैन। यसको लागि पनि कालो बजार जस्ता आपराधिक क्रियाकलापको नियन्त्रण जरुरी छ।

३. ऐतिहासिक कानुनी पृष्ठभूमि

इतिहासले जहिले पनि वर्तमानलाई निर्देशन गर्छ। तसर्थ, इतिहासको अध्ययन बिनाको वर्तमानको सफलता असम्भव प्रायः हुन्छ। इतिहासले नै वर्तमानलाई प्रगति योग्य, सामान्य र प्रभावकारी बनाउँछ। प्रस्तुत सन्दर्भमा, कालो बजार सम्बन्धी अपराधको विकास मानव सभ्यतासँगै भएको पाइन्छ। जब मानिस वस्तु विनिमय प्रथाबाट पैसा प्रयोग गरी वस्तु खरिद गर्ने प्रक्रिया सुरु भयो त्यसपछि यो अपराध बढ्दै गएको पाइन्छ। यसको विकासक्रमलाई

प्राचीन हिन्दु दर्शन शास्त्रीय दृष्टिकोणलाई हेरियो भने स्वयं भगवानको वाणी (Word emanating from the mouth या God him / herself) को रूपमा रहेको वेद र त्यसको आधारमा जारी भएका स्मृति आदिले पनि कुनै न कुनै रूपमा वस्तु खरिद बिक्री प्रक्रियाको स्वच्छताको कुरा गरेका छन यद्यपि यी व्यवस्थाहरु धर्ममा आधारित थिए । मनुस्मृति, या १ वल्वयस्मृति, नारदस्मृति आदिले पनि वस्तुको गुणस्तर र नाप तौल उपयुक्त हुनुपर्ने भनी उल्लेख गरेका छन यिनै धार्मिक पद्धतिमा आधारित जयस्थिति मल्लको न्याय विकासिनीले पनि आफूले खरिद गरेको वस्तु वा सेवा उपयुक्त नभए उजुरी गर्न पाउने व्यवस्था थियो ।^१ त्यस्तै राम शाहको थितिमा नाप तौल समेत सम्बन्धी व्यवस्था गरी यस सम्बन्धी कानुनी व्यवस्थालाई मूर्तता प्रदान गरेको पाइन्छ ।

यस सम्बन्धी आधुनिक कानुनी व्यवस्थाको रूपमा सर्वप्रथम वि.सं. २००९/०१/४६ मा जारी कालो बजार ऐन, २००८ नै यस सम्बन्धी पहिलो व्यवस्थित कानुन हो भन्न सकिन्छ ।^२ "नेपाल राज्यमा सबै व्यक्तिलाई दिनदिनै चाहिने आवश्यकिय मालसामन सुविस्ता र किफायतका साथ वितरण होओस भन्न खातिर सरकारले कैयौं नोक्सानी सही परिश्रमको परवाह नगरी ठाउँबाट मालसामान मगाई मागाउन लागाई कन्ट्रोल रेट तोकी वितरणको बन्दोबस्त गरेकोमा कुनै कुनै व्यापारी र व्यक्ति विशेषले आफ्नो स्वार्थ साधनाका लागि सरकारको उद्देश्य बमोजिम काम नगरी बीच बीचमै कालो बजार गरी सरकार र दुनियाँ सबैलाई धोका दिने चेष्टा गरेकाले बाध्य भई सरकारले सो कालो बजार रोक्न यो ऐन जारी गरेको छ"^३ भनी उक्त ऐनको प्रस्तावनामा उल्लेखित व्यवस्थाले नै तत्कालिन समाजमा कालो बजार सम्बन्धी अपराधको अवस्था र यसको नियन्त्रण सम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको आवश्यकताबारे स्पष्ट गरेको छ । यस ऐनमा सामानको परल मूल्य, भारा भरौट र मुनाफा समेतलाई विचार गरी सरकारले तोकेको मूल्य र बिक्री पद्धति विपरित लुकाई छिपाई बढी दररेटमा बिक्री गरेमा कालो बजारी हुने^४ भनी कालो बजार सम्बन्धी अपराधको कानुनी रूपमा परिभाषा गरिएको छ । कालो बजार भएको भन्ने सदाका पुलिस, गोश्वाराका हाकिम वा गौडा, गोश्वाराका बडा हाकिमले जानकारी पाएमा वा उजुरी परेमा आवश्यक कारबाही र सजाय गर्न सक्ने व्यवस्था थियो । यस्तो कसुरमा रु. २००० सम्म जरिवाना वा १५ दिन देखि ६ महिनासम्म कैद र लाइसेन्स जफत समेत सम्बन्धी कारबाहीको व्यवस्था गरिएको थियो^५ ।

३. विद्यमान कानुनी व्यवस्थाको समीक्षा

तत्कालीन कालो बजार ऐन, २००८ लाई खारेज गर्दै मिति २०३२/०५/४० मा जारी कालो बजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ आएको हो । यसले

^१ जयस्थिति मल्ल निर्मित न्याय विकासिनीको परिच्छेद -९

^२ कालो बजार ऐन, २००८ को प्रस्तावना

^३ कालो बजार ऐन, २००८ को दफा २

^४ कालो बजार ऐन, २००८ को दफा ३, ४, ५

सर्वसाधारण जनताको स्वास्थ्य सुविधा र आर्थिक हित कायम राख्न कालो बजार, नाफा खोरी, जम्मा खोरी, मिसावट र केही अन्य सामाजिक अपराध नियन्त्रण गर्ने उद्देश्य (प्रस्तावना) लिएको पाइन्छ। यस ऐन पूर्व प्रचलित रहेको कालो बजार ऐन, २००८ ले कालो बजार मानिने कसुरजन्य कार्यको स्पष्ट परिभाषा नगरेकोमा यस ऐनको दफा २, ३, ४, ५, ६ र ७ समेतमा कालो बजार गरेको मानिने कसुरजन्य कार्यको परिभाषा र सोही अनुसार सजायको समेत व्यवस्था गरेको छ। यस ऐनमा गरिएको कसुरको परिभाषा र सजायको व्यवस्था समेतका मुख्य मुख्य कानुनी व्यवस्था यसप्रकार छन्।

निर्धारित मोल भन्दा बढी मोल लिई कुनै वस्तु बिक्री गर्ने

नेपाल सरकारले मोल निर्धारित गरी दिएकोमा सो मोलमा र नेपाल सरकारले मोल निर्धारित नगरेकोमा माल वस्तुको उत्पादक, आयातक वा मुख्य वितरकले निर्धारित गरेको मोल भन्दा बढी मोल लिई कसैले कुनै माल वस्तु बिक्री गरेमा कालो बजार सम्बन्धी कसुर मानिने कानुनी व्यवस्था गरी उक्त कसुरजन्य कार्यमा सो माल वस्तुको मोल फिर्ता गरी सो माल वस्तु जफत समेत गरी कसुरदारलाई एक वर्षसम्म कैदको सजाय र दश लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना समेत हुने कानुनी व्यवस्था गरिएको छ।^४

क) खुल्ला बजारमा सजिलै उपलब्ध नहुने माल वस्तु वा त्यस्को आदेश वा कुपन बिक्री गर्ने

निर्धारित मोलमा खुला बजारमा सजिलैसँग चाहिने मात्रामा उपलब्ध नहुने कुनै माल वस्तु कसैले निजी उपभोगका लागि भनी आदेश वा कुपन गराई वा नगराई लिएकोमा त्यस्तो माल वस्तु वा आदेश कुपन नै बढी मोल वा कमिसन लिई वा नलिई बिक्री गरेमा कालो बजार सम्बन्धी कसुर गरेको मानिने कानुनी व्यवस्था गरिएको छ। यस अपराधमा लिएको मोल कमिसन फिर्ता गरी सो माल वस्तु जफत र आदेश कुपन बदर गरी कसुरदारलाई एक वर्षसम्म कैद वा दुई लाख पचास हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुने सक्ने कानुनी व्यवस्था गरिएको छ।^५ तर बढी मोल लिएको नभई त्यस्तो माल वस्तुबाट आफन्त वा छिमेकी कसैको निजी उपयोगको लागि खाँचो टार्न केही मात्रामा दिएकोमा भने यस किसिमको अपराध गरेको नमानिने कानुनी व्यवस्था उक्त ऐनको दफा २(ख) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा गरिएको छ।

ख) मनोरन्जन वा यातायातको टिकट बढी मूल्यमा बिक्री गर्नु

कुनै मनोरन्जन वा यातायात सेवाको लागि लाग्ने शुल्क वा भाडा वापतको टिकटलाई निर्धारित मूल्य भन्दा बढी मूल्य लिई कसैले बिक्री गरेमा यस ऐन बमोजिम कालो बजार सम्बन्धी कसुर गरेको मानिने कानुनी व्यवस्था छ। यस किसिमको अपराधमा कसुरदारलाई बढी लिएको मोल

^४ कालो बजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ को दफा २ (क)

^५ कालो बजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ को दफा २ (ख)

जफत गरी एक वर्षसम्म कैद वा जरिवाना वा कुनै सजाय हुन सक्ने कानुनी व्यवस्था गरिएको छ ।^७

क) नाफा खोरी गरेमा

कुनै वस्तुको मूल्य निर्धारित भएकोमा बाहेक नेपाल सरकारले तोकेको कुनै माल वस्तुको व्यापार गर्ने व्यक्तिले माल वस्तु र व्यापारको प्रचलन अनुसार सामान्यतया २० प्रतिशतभन्दा बढी मुनाफा लिएको अवस्थामा वा अभावको लाभ उठाई सो मालवस्तुको अनुचित नाफा लिई बिक्री गरेमा नाफा खोरी सम्बन्धी कसुर गरेको मानिने कानुनी व्यवस्था यस ऐनको दफा ३ मा गरिएको छ । यस किसिमको अपराधमा कसुरदारलाई एक वर्षसम्म कैद वा दुई लाख पचास हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुन सक्ने कानुनी व्यवस्था उक्त दफामा गरिएको ५ ।^८

ख) मालवस्तुको विचलन गरेमा

नेपाल सरकारले कुनै अञ्चल वा जिल्लामा बिक्री वा वितरणका लागि तोकी दिएको कोटाको वा कुनै जिल्ला वा अञ्चलमा बिक्री वितरणका लागि आयात गरिएको वा डिलर सिप दिइएकोमा सो स्थानका उपभोक्तालाई समुचित वितरण नहुने गरी कसैले बिक्री गरेमा कालो बजारको कसुर कायम हुने व्यवस्था यस ऐनमा गरिएको छ । यस किसिमको कसुरमा कसुरदारलाई १ वर्षसम्म कैद वा दुई लाख पचास हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुन सक्ने व्यवस्था उक्त दफामा गरिएको छ ।^९

क)जम्मा खोरी तथा कृत्रिम अभाव गरेमा

बजारमा कुनै माल वस्तुको कृत्रिम अभाव हुने गरी सो मालको मूल्य वृद्धि गराएर अनुचित नाफा लिई बजारमा बिक्री गर्ने नियतले त्यस्तो माल वस्तु बिक्री नगरी जम्मा वा संचय गरी राखेमा यस किसिमको अपराध गरेको मानिने व्यवस्था ऐनमा गरिएको छ । यस किसिमको कसुरमा कसुरदारलाई एक वर्षसम्म कैद वा दुई लाख पचास हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुने कानुनी व्यवस्था गरिएको छ ।^{१०} तर नेपाल सरकारले अतिआवश्यक भनी राजपत्रमा

^७ कालो बजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ को दफा २ (ग)

^८ कालो बजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ को दफा ३ (१)

^९ कालो बजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ को दफा ४

^{१०} कालो बजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ को दफा ५

सूचना प्रकाशित गरी तोकेको माल वस्तुको हकमा कसुरदारलाई एक वर्षसम्म कैद वा दसलाख रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनसक्ने व्यवस्था उक्त ऐनमा गरिएको छ । ^{११}

ख) भुक्त्याई बिक्री वितरण गरेमा

कुनै कमसल किसिमको माल वस्तुलाई असल किसिमको हो भनी वा एक किसिमको माल वस्तुलाई अर्को किसिमको माल वस्तु हो भन्ने भान पारी वा कुनै किसिमको माल वस्तुमा त्यसको स्तर घट्ने गरी मिसावट गरी सो कुरा नबताई कसैले बिक्री वितरण गरेमा कालो बजार गरेको मानिने व्यवस्था उक्त ऐनमा गरिएको छ । यस किसिमको अपराधमा कसुरदारलाई नौ महिनासम्म कैद वा दुई लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुने कानुनी व्यवस्था छ ।

^{१२}

ग) औषधीमा मिसावट गरेमा वा मिसावट भएको वा म्याद नाघेको औषधी बिक्री गरेमा

कुनै पनि किसिमको औषधीको प्रभाव शुन्य हुने, घटी हुने वा बदलिने वा हानिकारक हुने गरी कसैले कुनै किसिमको औषधीमा मिसावट गरेमा वा त्यसतो मिसावट भएको वा म्याद नाघेको औषधी बिक्री गर्न राखेमा वा कसैलाई सेवन गर्न दिएमा यस किसिमको कसुर गरेको मानिने भनी यस ऐनमा कानुनी व्यवस्था गर्दै यस किसिमको कसुरमा कसुरको प्रकृति अनुसार निम्न अनुसार सजायको समेत व्यवस्था गरीएको छ । ^{१३}

क) ज्यान लाई खतरा पुग्ने सम्भावना भएमा जन्म कैद वा दस वर्षसम्म कैद र जरिवाना

ख) शरीरको कुनै अङ्गको शक्ति क्षीण वा हरण हुन सक्ने भएमा दस वर्षसम्म कैद र जरिवाना ।

यसका साथै अरु वस्तुलाई औषधी भनी बिक्री गरेमा पनि माथि उल्लेख भए अनुसार सजाय हुने व्यवस्था उक्त दफामा गरिएको छ ।

घ) यस ऐनमा गरिएका अन्य विशेष व्यवस्थाहरु

१. यस ऐनको दफा ७ बमोजिम सजाय हुने कसुर सम्बन्धी मुद्दाको शुरु कारबाही र किनारा जिल्ला अदालतबाट हुने र सो बाहेकका अन्य दफा बमोजिम सजाय हुने कसुर सम्बन्धी मुद्दाको शुरु कारबाही र किनारा गर्ने अधिकार प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई हुने भन्ने कानुनी व्यवस्था गरिएको छ । यसरी प्रमुख जिल्ला

^{११} कालो बजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ को दफा ५ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश

^{१२} कालो बजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ को दफा ६

^{१३} कालो बजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ को दफा ७

अधिकारीले गरेको निर्णय उपर पैतीस दिनभित्र जिल्ला अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने कानुनी व्यवस्था समेत सो ऐनमा गरिएको छ ।^{१४}

- २) यस ऐन बमोजिम कालो बजार सम्बन्धी कसुर कुनै संगठित संस्थाले गरेमा सम्बन्धित संगठित संस्था वा कम्पनीको संचालक, महाप्रबन्धक वा कुनै अधिकारीलाई वा व्यक्तिलाई यस ऐन बमोजिमको सजाय हुने व्यवस्था यस ऐनमा गरिएको छ ।^{१५}
- ३) यस किसिमको अपराधका सम्बन्धमा कसैले दिएको सुराक वा जानकारी सुराकको आधारमा अपराधि पक्राउ परी दोषी ठहर भएमा जरिवानाको २५५ रकम सुराक वा जानकारी दिने व्यक्तिलाई दिईने व्यवस्था ऐनमा गरिएको छ ।^{१६}
- ४) कसैले कसैलाई दुःख वा हैरानी दिने वा धम्क्याउने उद्देश्यले भ्रुष्टा प्रमाण बनाई भ्रुष्टा उजुर गरेमा निजलाई ३ महिना सम्म कैद वा ५ हजार रुपैयाँ सम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुन सक्ने व्यवस्था यस ऐनमा गरिएको छ ।^{१७}
- ५) कसैले कसैलाई दुःख वा हैरानी दिने वा धम्क्याउने उद्देश्यले भ्रुष्टा प्रमाण बनाई भ्रुष्टा उजुर गरेमा निजलाई ३ महिना सम्म कैद वा ५ हजार रुपैयाँ सम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुन सक्ने व्यवस्था यस ऐनमा गरिएको छ ।^{१८}
- ६) यस ऐन अन्तर्गत मुद्दा दायर गर्न नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकी दिएको अधिकारीको स्वीकृति लिनुपर्ने भनी कानुनी व्यवस्था रहेको मा मिति २०५४/१/३० मा प्रकाशित नेपाल राजपत्र भाग ३, अतिरिक्ताङ्क ७, खण्ड ४७ मा प्रकाशित सूचना अनुसार यस किसिमको स्वीकृति दिने अधिकारी जिल्ला सरकारी वकीललाई तोकेको पाइन्छ । यस सम्बन्धमा सम्मानित सवीच्च अदालतबाट व्याख्या भई निक्कैल समेत भई सकेको छ ।^{१९}
- ७) यस किसिमको अपराध ठहरिएको व्यक्तिको नाम, ठेगाना र निजले गरेको अपराध तथा सजायको प्रकृति खोली कुनै समाचार पत्र वा अन्य कुनै माध्यमबाट प्रकाशित गराउने सार्वनिक रुपमा निन्दा गर्न सकिने कानुनी व्यवस्था समेत सो ऐनमा गरिएको छ ।^{२०}

ड) यस ऐनको संक्षिप्त समीक्षा

^{१४} कालो बजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ को दफा १५

^{१५} कालो बजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ को दफा ९

^{१६} कालो बजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ को दफा १०

^{१७} कालो बजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ को दफा ११

^{१८} कालो बजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ को दफा १२

^{१९} ने.का.प. २०६८, भाग: ५३ महिना: भाद्र, अंक: ५, निर्णय नं. ८६२६

^{२०} कालो बजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ को दफा १६

- १) यस ऐनको साविकको दफा १५ मा गरिएको कानुनी व्यवस्था अनुसार यस किसिमको मुद्दाको सुरु कारबाही र किनारा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले गर्ने र सो उपरको पुनरावेदन पुनरावेदन अदालतमा लाग्ने कानुनी व्यवस्था रही आएकोमा वि.सं. २०७२ सालमा जारी भएको नेपालको संविधानमा एक वर्ष भन्दा बढी कैदको सजाय हुनसक्ने अपराध सम्बन्धी मुद्दा अदालतबाट नै सुनुवाई हुनुपर्ने^{२१} (अर्धन्यायिक निकायबाट सुनुवाई हुन नसक्ने) किसिमको संवैधानिक व्यवस्था गरिए अनुसार प्रमुख जिल्ला अधिकारी समक्ष विचाराधिन रहेका सबै मुद्दा जिल्ला अदालतमा सरेको र नयाँ मुद्दा समेत जिल्ला अदालतमा दायर भएकोमा यस ऐनमा मिति २०७२/११/१३ मा संशोधन गरी^{२२} यस ऐनको दफा ७ बाहेकका अन्य दफासँग सम्बन्धित कसुरमा कैदको सजाय बढिमा १ वर्षसम्म मात्र गर्ने गरी संशोधन गरी सुरु मुद्दा हेर्ने अधिकार प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई प्रदान गरियो । यसरी ४० वर्ष भन्दा लामो समय देखि कानुनमा गरिएको कैद सजायको व्यवस्था संविधानको मर्म र भावना विपरित कुनै अधिकारीलाई मुद्दा हेर्न दिने प्रयोजनकै लागि घटाइनुलाई न्यायशास्त्रीय दृष्टिकोणले पक्कै पनि राम्रो मान्न सकिदैन ।
- २) यस ऐनको दफा २, ३, ४, ५, ६ र ७ समेतमा कसुरको उल्लेखन र सजायको व्यवस्था समेत एउटै दफामा गरिएको छ । समयको परिवर्तन वा प्रविधिमा आएको आधुनिकतासँगै यस किसिमको आपराधिक क्रियाकलापको परिभाषा र पहिचानमा समस्या हुने हुँदा सोही अनुसार कसुर जन्य कार्यको एउटा दफामा स्पष्ट परिभाषा गरिसकेपछि अर्को दफामा सजायको व्यवस्था गरिनु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।
- ३) यसै किसिमको कसुरजन्य कार्यलाई कानुनी दायरामा ल्याउन उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४, खाद्य ऐन, २०२३ र औषधी ऐन, २०३५ समेतका कानुनी व्यवस्थाहरु विद्यमान छन् । प्रस्तुत सन्दर्भमा कुनै पनि कसुरजन्य कार्यमा कुन कानुनी व्यवस्था आकर्षित हुने भन्ने स्पष्ट छैन । त्यस्तै, कारबाही गर्ने छात्रा ऐन (Umbrella Act) र कारबाही गर्ने एकीकृत र छात्रा संगठनिक व्यवस्था (Umbrella Organization) पनि नभएकाले कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकायलाई द्विविधा हुनुका साथै प्रभाकारी समेत हुन नसकेको देखिन्छ ।

३. विगत दश वर्षको मुद्दाको तथ्याङ्क र सोको विश्लेषण

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लेखित तथ्याङ्कलाई आधार मानी नेपालमा आवा २०६३/६४ देखि २०७२/७३ सम्म अर्थात् १० वर्षको कालो बजार सम्बन्धी अपराधमा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरु, उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरु र महान्यायाधिवक्ता कार्यालयको मुद्दाको कुल लगत, फछ्यौट र फछ्यौट भएका मुद्दा मध्ये

^{२१} नेपालको संविधानको धारा ३००

^{२२} नेपाल राजपत्र भाग २, अतिरिक्ताङ्क २३, खण्ड ६५, मिति २०७२/११/१३

कसुर कायम र सफाइ समेतको कारबाहीको विवरणलाई छुट्टाछुट्टै उल्लेख गरिएको छ । यसमा तहतह अदालतबाट भएको फैसला समेतको तथ्याङ्कलाई आधार मानी तुलनात्मक अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ । यस अध्ययनको क्रममा खासगरी विगत दस वर्षमा कालो बजार मुद्दाको मुद्दा फछ्यौट र कसुर कायमको अवस्थालाई अध्ययन एवं विश्लेषणको मापदण्ड बनाइएको छ ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट सम्पादित कालो बजार मुद्दाको विगत दस वर्षको काम कारबाहीको विवरण, तालिका नं. १

आर्थिक वर्ष	जम्मा लगत	कसुर कायम	सफाई	जम्मा फछ्यौट	बाँकी मुद्दा	फछ्यौट प्रतिशत	कसुर कायम प्रतिशत
२०६३/६४	२	०	०	०	२	०	०
२०६४/६५	२	०	०	०	२	०	०
२०६५/६६	३	१	०	१	२	३३.३३	१००
२०६६/६७	३	०	२	२	१	६६.६७	०
२०६७/६८	१	१	०	१	०	१००	१००
२०६८/६९	०	०	०	०	०	०	०
२०६९/७०	२	०	०	०	२	०	०
२०७०/७१	३	०	२	२	१	६६.६७	०
२०७१/७२	१	०	१	१	०	१००	०
२०७२/७३	७	०	०	०	७	०	०
जम्मा	२४	२	५	७	१७	२९.१७	२८.५७

(स्रोत: महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको सम्बन्धित आ वा का वार्षिक प्रतिवेदन)

माथि उल्लेखित तालिका नं. १ मा रहेको नेपालमा विगत दस वर्षको कालो बजार मुद्दाको लगत र फछ्यौट समेतको तथ्याङ्कलाई अध्ययन विश्लेषण गरेर हेर्दा आ. व. २०७२/०७३ मा सबैभन्दा बढी ७ थान मुद्दाको लगत रहेको देखियो । फछ्यौट प्रतिशतलाई हेर्दा आ वा २०६७/६८ र ०७१/७२ मा सतप्रतिशत फछ्यौट भएको देखिएता पनि उक्त आ. व. मा मुद्दाको लगत संख्या जम्मा एक एक थान मात्र भएको पाइयो । अध्ययन गरिएको सम्पूर्ण अवधिको जम्मा फछ्यौट प्रतिशत (अनुपातमा) २९.१७% रहेको छ । फछ्यौट भएको मुद्दाको जम्मा संख्याका आधारमा कसुर कायम भएको सरदर प्रतिशत (अनुपातमा) २८.५७% रहेको छ ।

उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट सम्पादित कालो बजार मुद्दाको विगत दस वर्षको काम कारबाहीको विवरण

तालिका नं. २

आर्थिक वर्ष	जम्मा लगत	कसुर कायम	सफाई	जम्मा फछ्यौट	बाँकी मुद्दा	फछ्यौट प्रतिशत	कसुर कायम प्रतिशत
-------------	-----------	-----------	------	--------------	--------------	----------------	-------------------

२०६३/६४	७	०	५	५	२	७१.४३	०
२०६४/६५	४	१	०	१	३	२५	१००
२०६५/६६	५	१	१	२	३	४०	५०
२०६६/६७	४	२	१	३	१	७५	६६.६७
२०६७/६८	३	१	२	३	०	१००	३३.३३
२०६८/६९	१५	२	६	८	७	५३.३३	२५
२०६९/७०	१५	७	३	१०	५	६६.६७	७०
२०७०/७१	१०	३	२	५	५	५०	६०
२०७१/७२	८	२	३	५	३	६२.५	४०
२०७२/७३	२१	०	३	३	१८	१४.२९	०
जम्मा	९२	१९	२६	४५	४७	४८.९१	४२.२२

(स्रोत: महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको सम्बन्धित आ वा का वार्षिक प्रतिवेदन)

सम्पूर्ण उच्च सरकारी कार्यालयहरूको अध्ययन अवधिको कालो बजार मुद्दाको वार्षिक लगत मध्ये आ.व. २०७२/७३ मा सबै भन्दा बढि अर्थात २१ थान लगत रहेको देखियो । मुद्दा फछ्यौटको अवस्थालाई हेर्दा आ.व. २०६३/०६४ मा सबैभन्दा बढी ७१.४३% मुद्दा फछ्यौट भएको देखिन्छ भने २०७२/७३ मा सबैभन्दा घटी अर्थात शुन्य प्रतिशत लगत फछ्यौट भएको देखियो। फछ्यौट भएको मुद्दाको संख्याका आधारमा आ. व. २०६४/०६५ मा सबैभन्दा बढी अर्थात सतप्रतिशत कसुर कायम भएको देखियो र सबैभन्दा कम आ.व. २०६३/०६४/

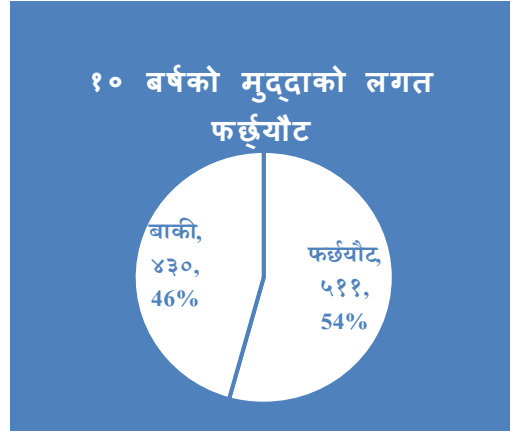
२०७२/७३ मा सुन्य प्रतिशत कसुर कायम भएको देखिया । उक्त सम्पूर्ण अवधिको जम्मा लगत फछ्यौटको वार्षिक अनुपात ४८.९१% रहेको छ र फछ्यौट भएका मुद्दाको संख्याका आधारमा कसुर कायमको अनुपात ४२.२२% रहेको देखिन्छ (तालिका नं. २) ।

जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट सम्पादित कालो बजार मुद्दाको विगत दस वर्षको काम कारबाहीको विवरण

तालिका नं. ४

आर्थिक वर्ष	जम्मा लगत	कसुर कायम	सफाई	अन्य	जम्मा फछ्यौट	बाँकी मुद्दा	फछ्यौट प्रतिशत	कसुर कायम प्रतिशत
२०६३/६४	३८	१५	३	०	१८	२०	४७.३७	८३.३३
२०६४/६५	३१	१०	३	०	१३	१८	४१.३४	७६.९२
२०६५/६६	३७	१६	२	०	१८	१९	४८.६५	८८.८९
२०६६/६७	३७	१८	६	०	२४	१३	६४.८७	७५
२०६७/६८	२६	९	३	०	१२	१४	४६.१५	७५

२०६८/६९	६७	३६	५	१	४२	२५	६२.६९	८५.७१
२०६९/७०	७२	३५	१	०	३६	३६	५०	९७.२२
२०७०/७१	७१	२५	२	०	२७	४४	६१.९७	९२.५९
२०७१/७२	१२९	४६	१४	०	६०	६९	४६.५१	७६.६७

२०७२/७३	३१७	१५४	५५	०	२०९	१०८	६५.९३	७२.६८
जम्मा	८२५	३६४	९४	१	४५९	३७६	५५.६४	७९.३०

(स्रोत: महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको सम्बन्धित आ.व. का वार्षिक प्रतिवेदन)

सम्पूर्ण जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूको कालो बजार मुद्दाको वार्षिक लगत मध्ये आवा २०७२/७३ मा सबै भन्दा बढि अर्थात ३१७ थान लगत रहेको देखियो । मुद्दा फछ्यौटको अवस्थालाई हेर्दा आवा २०७२/७३ मा नै सबैभन्दा बढी अर्थात ६५.९३% मुद्दा फछ्यौट भएको देखियो । सबैभन्दा घटी लगत फछ्यौट आ.व. २०६४/६५ मा ४१.३४% रहेको छ । फछ्यौट भएका मुद्दाको संख्याका आधारमा आ. व. २०७०/७१ मा सबैभन्दा बढी ९२.५९% कसुर कायम भएको देखिन्छ भने सबैभन्दा कम आ. व. २०७२/७३ मा ७२.६८% कसुर कायम भएको देखिन्छ । उक्त सम्पूर्ण अवधिको जम्मा लगत फछ्यौटको वार्षिक अनुपात ५५.६४% रहनुको साथै फछ्यौट भएका मुद्दाको संख्याका आधारमा कसुर कायमको अनुपात ७९.३०% रहेको देखिन्छ (तालिका नं.३) । यसबाट सुरु तहमा लगत फछ्यौट र कसुर कायमको अवस्थामा केही हदसम्म सन्तोष गर्न सकिने अवस्था छ ।

विगत दस वर्षको तीनै तहका सरकारी वकील कार्यालयको कालो बजार अपराधको कारबाही विवरणलाई अनुपातमा हेर्दा जम्मा मुद्दाको लगत संख्या ९४१, फछ्यौट संख्या ५११ र बाँकी मुद्दा संख्या ४३० छ । जम्मा लगतको ५४.३०% मुद्दा फछ्यौट भएको देखिएको छ । जम्मा फछ्यौट संख्या मध्ये कसुर कायम संख्या ३८५ अर्थात ७५.३४% रहेको छ भने सफाईको संख्या १२६ (२५%) रहेको छ ।

चित्र नं १: आ.व.२०६३/०६४ देखि २०७२/७३ सम्मको कालो बजार मुद्दाको लगत, फछ्यौट बाँकी तथा फछ्यौट भएका मुद्दा मध्ये सफाइ भएका र कसुर कायम भएको मुद्दाको अवस्था ।

३. कालो बजार मुद्दा सम्बन्धमा न्यायिक दृष्टिकोण

३.१ नेपाल सरकार विरुद्ध भित्तल सिमेन्ट इण्डष्ट्रिजका मुख्य सञ्चालक सुरेशकुमार भित्तल ^{२३}

यस मुद्दामा कालो बजार तथा अन्य केही सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ सम्बन्धी कसुरमा मुद्दा चलाउन उक्त ऐनको दफा १४९ १० बमोजिम तोकिएको अधिकारीको स्वीकृति लिनुपर्ने भन्ने कानुनी व्यवस्था रहेकोमा उक्त अधिकारीको स्वीकृति लिएको नदेखिएको भन्ने आधारमा पुनरावेदन अदालतबाट अभियोग दाबी खारेज गरेको उपर वादी नेपाल सरकारको सबीच्च अदालतमा पुनरावेदन पर्न आएको प्रस्तुत मुद्दामा सम्मानित सबीच्च अदालतबाट निम्नानुसार व्याख्या भई सिद्धान्त प्रतिपादन भएको पाइन्छ:

- मुद्दा दर्ता गर्ने नगर्ने सम्बन्धमा स्वीकृति लिने कार्यविधि नतोकेको अवस्थामा त्यस्तो कार्यविधि जिल्ला सरकारी वकीलबाट नै निर्धारण र कार्यान्वयन हुने मान्नुपर्ने ।
- मुद्दा दायर गर्न स्वीकृति दिने अधिकारी र मुद्दा चलाउन निर्णय गर्ने अधिकारी एकै व्यक्ति वा कार्यालयलाई तोकिएको अवस्थामा तथा दुबै कार्यको परिणाम एकै हुने देखिएकाले आफैले आफैसँग स्वीकृति लिनु पर्छ भन्न नमिल्ने ।
- मुद्दा चलाउने निर्णय गर्दाको निर्णयमा मुद्दा दायर गर्ने स्वीकृति अप्रत्यक्ष रूपमा निहीत (Indirectly Implied) रहेकाले मुद्दा दायर गर्न स्वीकृति दिने अधिकारी र मुद्दा चलाउन निर्णय गर्ने अधिकारी एकै व्यक्ति रहेको र मुद्दा चलाउन स्वीकृति दिने अधिकारीबाट नै मुद्दा दायर भएको अवस्थामा कालो बजार तथा अन्य केही सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ को दफा १४९१० बमोजिम स्वीकृति नलिएको आधारमा मात्र अभियोग खारेज गर्न नमिल्ने ।

६.२ रामदेव अग्रवाल विरुद्ध श्री ५ को सरकार ^{२४}

यसमा श्री ५ को सरकारले पर्ती खर्च मुनाफा र भाडा भरौट इत्यादि सबै कुराको विचार राखी तोकिएको दररेटमा तोकिएको ठाउँ पसलबाट नियम बमोजिम बिक्री नगरी लुकाई छिपाई बढी दररेटमा नियम बर्खिलाप बिक्री गरेमा कालो बजार गरेको मानिनेछ भनी कालो बजार ऐन, २००८ को दफा २ ले कालो बजारको परिभाषा गरेको देखिन्छ । प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादी पुनरावेदकले चिनी श्री ५ को सरकारले तोकिएको दररेट भन्दा बढी दररेटमा बिक्री गर्‍यो भन्ने नभई बिना ईजाजत चिनी बिक्री गर्‍यो भन्नेसम्म भनाई भएको पाइन्छ । बढी दररेटमा

^{२३} ने.का.प. २०६८, भाग: ५३ महिना: भाद्र, अंक: ५, निर्णय नं. ८६२६,

^{२४} ने.का.प. २०३४ भाग: १९ साल: २०३४ महिना: बैशाख अंक: १, निर्णय नं. १०२५, फैसला मिति: २०३३/१२/२३।

बिक्री गर्नु कालो बजार ठहर्नको लागि आवश्यक तत्त्व हुन्छ । उक्त तत्त्वको अभावमा चिनी कालो बजार गरी बिक्री गरेको ठहराई प्र.जि.अ. ले गरेको मिति ०३०/३/३१ को फैसला सदर गरी कोशी अञ्चल अदालतले मिति ०३०/७/२३ मा फैसला गरेको र सो फैसलालाई नै सदर गरी पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय अदालतले मिति ०३१/९/२१ मा फैसला गरेको मनासिव देखिएन । सो फैसला बदर हुने ठहर्छ भन्ने फैसला भई बढी दररेटमा बिक्री गर्नु कालो बजार ठहर्नको लागि आवश्यक तत्त्व हुने भनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ ।

यसरी हेर्दा कालो बजारसँग सम्बन्धित मुद्दाहरु प्रयाप्त संख्यामा सर्वोच्च अदालतसम्म पुगेको वा सर्वोच्च अदालतबाट ब्याख्या भई नजिर सिद्धान्त प्रतिपादन भएको संख्या अत्यन्तै न्यून रहेको भएतापनि आम उपभोक्ताको हित संरक्षण गर्ने सार्वजनिक सरोकारको विषय अन्तर्गत परेका रिट निवेदनमा पनि आम उपभोक्ताको स्वास्थ्य र हितका सम्बन्धमा केही हदसम्म बोलिएको पाइन्छ । जस्तै स्वच्छ खानेपानीका सम्बन्धमा प्रकाशमणि शर्मा विरूद्ध नेपाल खानेपानी संस्थान (स.अ. बुलेटिन अंक १ (२०५८) पृष्ठ २०), स्वच्छ वातावरणको सम्बन्धमा सूर्य ढुंगेल विरूद्ध गोदावरी मार्चल ९नोकापा विशेष प्रकासन, २०५२, पृष्ठ १६८), स्वच्छ खानाको अधिकार समेत सम्बन्धमा प्रकाशमणि शर्मा विरूद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत ९ने.का.प २०६८, अंक १, पृष्ठ (७), एकाधिकार मूल्य पद्धतिका विरूद्धमा चन्द्रकान्त ज्ञवाली विरूद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत (ने.का.प २०६८, अंक ३, पृष्ठ ३२९) भएको मुद्दामा पनि उपभोक्ता हितका विषयमा बोलिएको हुँदा कुनै न कुनै रूपमा कालो बजार नियन्त्रण र स्वच्छ बजार प्रवर्धनका लागि टेवा दिने खालका छन भन्न सकिन्छ । यद्यपि, यी ब्याख्याहरु कालो बजार नियन्त्रण सम्बन्धी मुद्दामा वा कालो बजार नियन्त्रणका लागि नै भएका भने होइनन ।

३. कालो बजार सम्बन्धी अपराधको नियन्त्रणमा रहेका समस्याहरु

क) एकत्ववादमा आधारित व्यावसायिक पद्धति (Monopolistic Trade Practice, MTP)

- वस्तु र सेवाको मूल्यमा एकाधिकारवाद ।
- प्राविधिक विकास वा पुँजी लगानीमा नियन्त्रण ।
- प्रतिस्पर्धा उपर नियन्त्रण ।
- वस्तुको उत्पादन, सप्लाई र वितरणमा नियन्त्रित पद्धतिको अवलम्बन ।
- वस्तु र सेवको मूल्यमा अस्वभाविक वृद्धि ।
- अस्वभाविक रूपमा मुनाफामा वृद्धि ।
- उत्पादन, सप्लाई र वितरणमा नियन्त्रण ।

ख) प्रतिबन्धित व्यावसायिक पद्धति (Restrictive Trade Practice, RTP)

कुनैपनि वस्तुको उत्पादकले अवलम्बन गरेको रणनिति जसले प्रतिस्पर्धालाई नियन्त्रण गरेकोलाई RTP भनिन्छ ।

- संघ, संगठन वा युनियन आदिको नाममा न्यूनतम मूल्यको निर्धारण ।

- सम्भौतामा आधारित बजार पद्धति ।
- समान स्तरका अन्य प्रतिस्पर्धीको सामानहरु निकाशका लागि इन्कार गरिनु ।
- फरक फरक खरिद कर्तीको लागि फरक फरक मूल्य कायम गरिनु ।
- सूचनाको आदानप्रदान गरी मूल्य र वितरण पद्धति कायम ।

ग) अस्वच्छ व्यावसायिक पद्धति (Unfair Trade Practice, UTP)

लिखित, मौखिक वा दृश्यात्मक (visual) रुपमा उपभोक्तालाई ङष्कभिबम गरिनु ।

- विज्ञापनमा आधारित व्यावसायिक पद्धति ।
- उत्पादनमा स्तरियता (Standard) कायम नगरिनु ।
- अनुमतिमा आधारित व्यवसायिक पद्धति (कुनै व्यवसाय संचालन गर्न कुनै समूहको अनुमति लिनुपर्ने व्यवस्था) ।
- प्रतिस्पर्धीलाई उन्मुख (Elimination) वा प्रतिविम्बित (Restriction) गरिने खालका पद्धतीको अवलम्बन ।
- उपभोक्ताका लाई हानि गर्ने खालका वस्तु वा सेवाको उत्पादन वितरण ।

घ) कालो बजार सम्बन्धी अपराध नियन्त्रणमा रहेका अन्य समस्याहरु: -

यस सम्बन्धी अपराध नियन्त्रण वा कारबाही गर्न उपभोक्ता संरक्षक ऐन, खाद्य ऐन, कालो बजार ऐन जस्ता एकीकृत कानुनी व्यवस्था र तदअनुरूपमा कारबाही गर्ने निकायको अभावले गर्दा कालो बजार जस्ता आर्थिक, सामाजिक र संगठित प्रकृतिका अपराध विरुद्ध कारबाही प्रभावकारी हुन सकेको छैन । छाता कानुन (Umbrella Law) र त्यसको कार्यान्वयन गर्ने छाता संगठन (umbrella organization) छैन ।

- उपभोक्ताको चेतनास्तर बढाउने वा सचेत गर्ने जस्ता कार्यक्रमहरुको कमी छ ।
- खुला सिमाना र अनियन्त्रित बजार व्यवस्थाले गुणस्तरीय वस्तु र सेवाको आपूर्तिमा समस्या सिर्जना गर्ने गरेको छ ।
- सरकार नियन्त्रित बजार हुनुपर्नेमा बजार नियन्त्रित सरकार (सरकारको नीति निर्माणमा बजारको प्रभाव) को अवस्था छ ।
- बजारमा भएको प्रविधिको विकाससँगै कानुनलाई समसामयिक रुपमा परिमार्जन वा संशोधन गर्न सकिएको छैन ।

३.सुधारका क्षेत्रहरु

क) नीतिगत वा कानुनी व्यवस्थामा गर्नुपर्ने सुधारका क्षेत्रहरु

- छरिएको कानुनी व्यवस्था छ । एकीकृत कानुन Umbrella Law को निर्माण गरिनुपर्ने
- अनुगमन, नियन्त्रण र कारबाही सम्बन्धी छुट्टै र प्रभावकारी सरकारी संयन्त्रको आवश्यकता छ ।

- उपभोक्ता हित विरुद्धका वा कालो बजार सम्बन्धी सानोतिनो कसुरमा फिल्ड अनुगमनकर्ताले फिल्डमा नै सानोतिनो जरिवानाको कारबाही गर्न सक्ने गरी कानुनी व्यवस्था गरिनुपर्ने ।
- उपभोक्ता अदालतको व्यवस्था गरिनुपर्ने र यस सम्बन्धी अपराधलाई पनि सोधी अदालतको दायरामा ल्याउनुपर्ने।
- गुणस्तरहीन वस्तु र सेवाको प्रयोगबाट उपभोक्तालाई पर्न गएको अतिको क्षतिपूर्ति दिलाउने व्यवस्था यो ऐनमा पनि गरिनुपर्ने।
- उपभोक्ता संरक्षण ऐन, खाद्य ऐन र कालो बजार नियन्त्रण ऐनमा रहेका कानुनी व्यवस्था समान प्रकृतिका टन तसर्थ रुदचर्चाबाट बञ्चित जरूरी छ । कारबाही गर्दा पनि एकरूपतापूर्ण पद्धति अवलम्बन गरिनुपर्ने। यसका लागि उपभोक्ता अदालत नै सबै भन्दा राम्रो विकल्प हुन सक्छ ।

ख) व्यावहारिक रूपमा अवलम्बन गर्नु पर्ने सुधारका क्षेत्रहरु

- उपभोक्ताको चेतनास्तर अभिवृद्धि गर्ने खालका कार्यक्रमहरु ल्याइनुपर्ने ।
- छिटो, छरितो र प्रभावकारी न्याय प्रणालीको सुनिश्चितता गरिनुपर्ने ।
- यस किसिमको कसुर नियन्त्रणसँग सम्बन्धित सबै सरकारी निकायले उचित समन्वयमा काम गर्नुपर्ने ।
- खुला सिमाना व्यवस्थापन र वस्तुको आपूर्तिमा समुचित व्यवस्था गरिनुपर्ने ।
- उपभोक्ता शिक्षा (Education), मजबुत कानून कार्यान्वयन गर्ने संगठन (Strong Organization) र प्रभावकारी रूपमा कानूनको कार्यान्वयन गरिनुपर्ने ।
- प्रचारबाजी र बजार अनुगमनको कार्यलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने ।

ग) कालो बजार जस्ता अपराध नियन्त्रणका लागि अन्य सुझावहरु

कालो बजार जस्ता आर्थिक सामाजिक अपराधलाई नियन्त्रण गरी स्वच्छ र खुला बजार (fair and open market) लाई प्रवर्धन गर्नका लागि निम्न सुझावहरु समेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

क) सरकार नियन्त्रित र निजी व्यावसायिक प्रतिष्ठानहरु बीच स्वच्छ र खुला प्रतिस्पर्धा हुनुपर्छ ।

ख) अत्यावश्यक वस्तु र सेवामा सबैको पहुँचको राज्यले सुनिश्चितता प्रदान गर्नुपर्ने ।

ग) खुला र प्रतिस्पर्धात्मक पद्धतीको अवलम्बन गरी वस्तु, सेवा र पुँजीको स्वतन्त्र आवागमनलाई प्राथमिकता दिइनुपर्ने ।

घ) यस सम्बन्धी नीति निर्माण र त्यसको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारीता प्रदान गरिनुपर्ने।

ङ) स्वतन्त्र र स्वच्छ बजारको ग्यारेन्टी गरिनुपर्ने ।

च) खुला र Balancing प्रतिस्पर्धा र बौद्धिक सम्पत्तिको संरक्षण को ग्यारेन्टी हुनुपर्ने ।

६) पारदर्शिता र अनुमान योग्यता (Transparency and Predictably) मा आधारित राज्यको नितिगत कानुनी व्यवस्थाको अवलम्बन हुनुपर्ने ।

९. निष्कर्ष

कालो बजार जस्ता अपराध नियन्त्रणको क्षेत्रमा क्रियाशील जनशक्तिको व्यावसायिकता, विशिष्ट ज्ञान, कुशलता, परिणाम केन्द्रित कार्यसम्पादन, कार्यसँग सम्बन्धित नैतिक मानकहरुको पालना, आत्मसंयम, जनविश्वास, कार्यगत स्वतन्त्रता जस्ता कुराहरु नै कालो बजार जस्ता अपराध नियन्त्रण गरी यस किसिमका अपराधीलाई कानुनी दायरामा ल्याउन चाहिने आवश्यक तत्वहरु हुन सञ्चारको क्षेत्रमा आएको परिवर्तनले अपराधीको कार्यशैली, सहभागिता तथा आपराधिक संगठनले परम्परागत अपराधहरुलाई पनि जटिल बनाएको छ । विश्वव्यापीकरणको कारण राष्ट्रिय कानुन प्रणालीमा पारेको प्रभाव र ल्याएको परिवर्तनले यस किसिमको अपराधलाई कानुनी दायरामा ल्याउने कार्यलाई थप चुनौतीपूर्ण बनाएको छ । एकातिर कार्यमा प्रभावकारिता आवश्यक देखिन्छ भने अर्कातिर कार्यसम्पादनका सिलसिलामा मानव अधिकारका विश्वव्यापी मान्यताहरुको अनुसरण पनि अनिवार्य छ । विश्वव्यापीकरण र विकासको परिणामस्वरूप विकास भएका नवीन अवधारणामा आधारित विषयसँग सम्बन्धित मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन, बहस पैरवी र प्रतिरक्षाको कार्य परम्परागत ज्ञान र कार्यशैलीयुक्त जनशक्तिबाट संभव छैन । यसको लागि विषयगत विशिष्टता हासिल गरेको जनशक्ति आवश्यक छ । संविधानले तोकेको जिम्मेवारी, फौजदारी न्याय प्रशासनको क्षेत्रमा आएको परिवर्तन र समाजले गरेको अपेक्षा अनुरूपको भूमिका प्रभावकारी रूपमा निर्वाह गर्न सक्ने गरी सरकारी वकील समेतका फौजदारी न्याय प्रणालीमा आबद्ध जनशक्तिको ज्ञान, सीप, दक्षता र उत्प्रेरणा अभिवृद्धि गरियो भने फौजदारी न्याय प्रशासनमा प्रभावकारिता आउने कुरामा शंका छैनयसबाट कालो बजार जस्ता आर्थिक सामाजिक अपराधमा गरिने कानुनी कारबाही थप प्रभावकारी हुने हुन्छ । अतः गुणस्तरीय वस्तु र सेवा विना गुणस्तरिय जीवन पद्धति असम्भव छ । तसर्थ, यी र यस्ता सुझावहरुको अवलम्बन गरी उपभोक्ता हितका लागि कार्य गरिएमा कालो बजार जस्ता आर्थिक सामाजिक अपराध नियन्त्रण हुने कुरामा दुईमत हुन सक्दैन ।

खोटाचलन सम्बन्धी अपराधको प्रवृत्ति: एक विप्लेषणात्मक अध्ययन

✍ ज्ञानप्रसाद भुसाल

उपन्यायाधिवक्ता

१। अर्थ र अवधारणा

खोटाचलन शब्द कुनै वस्तुको नक्कल उतार्नुसँग सम्बन्धित छ । यो शब्द प्रायः नोट तथा कागजातहरूका साथै कपडा, भोला, जुता, उड्ययन र अटोमोवाइल्सका पाटपुर्जाहरू, घडी, विद्युतीय सामानहरू, सफ्टवेयर, कलाका सामानहरू, खेलौना र चलचित्रहरूको नक्कल गर्ने कार्यसँग सम्बन्धित छ । विशेषगरी सरकारी टक लागेको सिक्का नोट, टिकट, छाप लागेको लिफा, माना, पाथी र निशाना, नम्बर लागेको ढक, गज इत्यादि खोटा बनाउने कार्यसँग खोटाचलन सम्बन्धित रहेको छ ।

खोटाचलन भन्नाले १. निर्धारित गुणस्तर अनुरूप नभई प्रचलित कानूनका दृष्टिमा दोषयुक्त मानिने मालसामानको व्यवहार, सरकारबाट अनुमति नलिई ढक, माना, पाथी, गज, मिटर आदिको आफूखुशी गरिएको चलन भनी परिभाषा गरिएको छ ।^१ खोटाचलन भन्नाले गैरकानुनी सिक्का, टिकट, नाप, तौल इत्यादिको प्रयोग हो ।^२ Counter-feit लाई Imitation intended to be passed off fraudulently or deceptively as genuine; Forgery, false, Forged; Made imitation to deceive or cheat; Not genuine भनी भनिएको छ भने नेपालीमा कपट मुद्रा, खोटा टक, ठग्ने वा धोखा दिने नियतले अनुकरण गरिएको वस्तु, कपट किर्ते, जाली नक्कली नचल्ने खोटा टक मारी गर्नु, जाली नोट तयार गर्नु, छल गर्नु, धोखा दिने प्रयोजनमा मुद्रा आदिको नक्कल गर्नु भनि स्पष्ट गरिएको छ ।^३

पैसा, ट्रेडमार्क जस्ता सद्दे वस्तुलाई प्रापक वा क्रेताले सद्दे वस्तु नै प्राप्त गरे वा किने सरह विश्वासमा पार्न मनसायपूर्वक र अनुमानित रूपमा पुनरुत्पादन नै खोटाचलन हो ।^४ यसलाई लाभका लागि भ्रुद्धा रुपैयाँ बनाउने पनि भनिन्छ । यो एक किसिमको जालसाजी हो । जसमा धोखा दिनका लागि मूल रुप वा सद्दे वस्तुको लागि कुनै चिजवस्तुको प्रतिलिपि उतार गरी प्रवेश गराइन्छ । पैसामा निहित मूल्य र नक्कल गर्न उच्चस्तरको प्राविधिक सिप आवश्यक पर्ने भएकाले खोटाचलनलाई जालसाजीका अन्य कार्यबाट एकल्याई छुट्टै अपराधका रूपमा व्यवहार गरिन्छ ।^५

^१ नेपाली बृहत् शब्दकोष, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, प्रकाशन, सातौँ प्रकाशन, पृष्ठ २९३ ।

^२ सिंह, टोपबहादुर, कानुनी शब्दकोष, रत्न पुस्तक भण्डार, पृष्ठ २०० (२०५४) ।

^३ श्रेष्ठ, शंकरकुमार, कानून तथा न्याय सम्बन्धी शब्दकोष, पैरवी प्रकाशन, पृष्ठ १५९ (२००४) ।

^४ www.businessdictionary.com/definition/counterfeiting.html, visited on 3rd June, 2017.

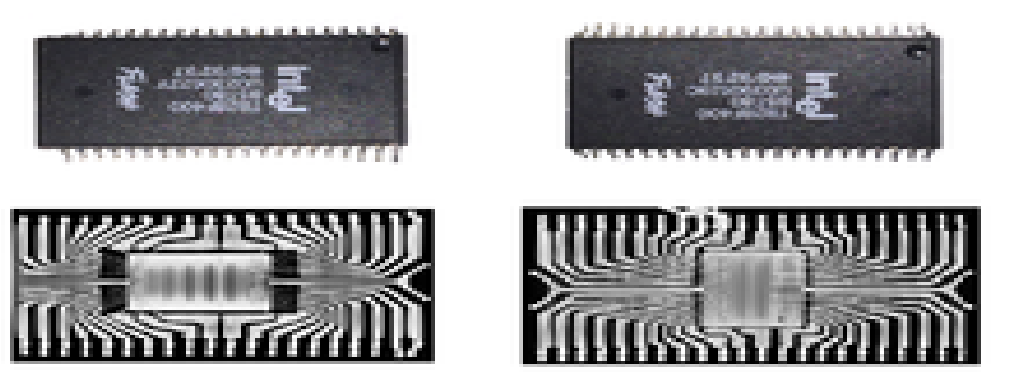
^५ <https://www.britannica.com/topic/counterfeiting>, visited on 3rd June, 2017.

दिइएको चित्रमा दाँया तिरको आधिकारिक क्लतर्भाबिकज नभयचथ क्षत्र हो भने बायाँ देखाइएको Flash Memory को खोटा प्रतिरुप हो । यी क्षत्र हरु समान देखिन्छन् । तर, जाली क्षत्र को भित्री बनावट फरक छ । नेपालमा पनि जाली नोट छापने मेशिन तथा सामान सहित पक्राउ परेका घटनाहरु सुनिन्छ (सेतोपाटी) भने पत्रकार पनि जाली नोट सहित पक्राउ परेको सुन्नमा आएको थियो । (नेपाली टाइम्स)। यी र यस्तै घटनाहरु खोटाचलनसँग सम्बन्धित छन् ।

नक्कली सामानहरु फैलिने कार्य हालका वर्षहरुमा विश्वव्यापी बनेको छ । अमेरिकी भन्सार र सीमा नियन्त्रणले नक्कली सामानहरु मध्ये ५० प्रतिशत बरामद गरेको विवरण पाइएको छ । International Chamber of Commerce (ICC) को Counterfeit Intelligence Bureau (CIB) को अध्ययनले विश्व व्यापारको ५ देखि ७ प्रतिशत जाली तथा नक्कली सामानहरुले ओगटेको देखाएको छ । इन्टरनेटको प्रतिवेदनले २००५ मा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको २०० विलियन अमेरिकी डलर मूल्यका जाली र गैरकानुनी प्रतिरुपका सामानहरु रहेको देखाएको छ । यसैको २००९ को प्रतिवेदनबाट २००७ मा जाली र गैरकानुनी वस्तुहरुले विश्व व्यापारको १.८५ प्रतिशत देखि १.९५ प्रतिशत जाली र गैरकानुनी वस्तुहरुको वृद्धि भएको देखाएको थियो ।

सन् १९२९ मा जेनेभामा भएको कुटनीतिक सम्मेलनको परिणाम स्वरुप ३२ प्रधान शक्तिहरुले एक महासन्धिमा हस्ताक्षर गरे । यो महासन्धिलाई सन् १९२९ पछि स्वतन्त्र भएका धेरै राज्यहरुले पनि मान्यता दिएका थिए । ती राज्यहरुले आफ्नै वा अन्य देशका मुद्राहरुमा पनि खोटाचलन गर्नेलाई सजाय गर्दछन् । अपराधीहरुलाई अन्तरदेशीय घुसपैठ गरी सजायबाट भाग्न नपाओस् भनी सपुर्दगी गर्न सकिने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । सामान्यतया: कैद दण्ड चाहिने अपराधको रुपमा दरिए पनि खोटाचलनमा सहभागी, खोटाचलनका उपकरण साथमा राख्ने, जालसाजीयुक्त पैसालाई अर्को बिन्दुमा प्रवेश गराउने वा यस्ता पैसा साथमा राख्ने मात्रै भएकोलाई सामान्यतया: कम गम्भीर अपराधको रुपमा राखिन्छ । यस्ता अपराधहरु विरुद्ध जुध्नका लागि संगठित गर्न अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरी संगठन (इन्टरपोल) भन्ने संस्था स्थापना पनि भएको छ ।

संयुक्त राज्य अमेरिकामा मुद्रित अधिकारपत्र र कुदिएका मुद्रा दुवैलाई विशेषतायुक्त प्रकृति दिइएको छ । यसबाट सुक्ष्म जाँच गर्दा सद्दे वा खोटा के हो ? प्रमाणित हुन्छ । खोटाचलनको बढी स्पष्ट कार्य भनेको नै अधिकारपत्रमा राखिएको कम रिजोलुसन रेखा हो । सद्दे अधिकारपत्र जुन नक्कल गर्न कठिन पर्छ यो अर्को आधार हो । बोडरको ढाँचा तेस्रो प्रकृति हो । जुन ढाँचा तयार गर्दा निश्चित मापदण्ड भित्र रहेर गरिएको हुन्छ । अधिकांश कुँदिएका मुद्रा भन्दा कागजी नोटको रुपमा रहेका अधिकारपत्रहरु नै खोटाचलन गरिएको हुन्छ । संयुक्त राज्य अमेरिकामा

पनि यही नै देखिएको छ ।

२. खोटाचलनको प्रकृति र क्षेत्र

के के विषय, वस्तुमा खोटाचलन गरिन्छ भन्ने कुरा यसको प्रकृति र क्षेत्रले स्पष्ट गर्दछ । खोटाचलनको क्षेत्र सामान्यतया भौतिक पदार्थमा नक्कली उत्पादन, समरूप तथा प्रतिरूप उत्पादनका साथै गुणस्तरमा हेरफेर गरी मौलिक वस्तु वा पदार्थको व्यवहार ग्रहण गर्ने गराउने प्रयास गरिएको हुन्छ । मुलुकी ऐन खोटाचलनको महलको १, २ र ३ नं. मा भएको व्यवस्थामा खोटाचलनको विशेषता, प्रकृति, कार्य र क्षेत्र समेत उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

(क) मुद्रा सम्बन्धी खोटाचलन

सरकारी टक (मुद्रामा लगाइने वा लगाइएको सरकारी छाप वा चिन्ह) लागेका र नलागेका सिक्का, नोट समेत खोटाचलनको दायर भित्र राखिएको छ ।^६ सरकार तथा अधिकार प्राप्त अधिकारी बाहेक वा बाहिरका कुनै व्यक्तिले सरकारी टक लागेका सिक्काको छाप, नम्बर, निशाना, ढाली खोदी बनाउने, बनाउन लगाउने, बनाउन उद्योग गर्ने, जानीजानी खरिद बिक्री गर्ने, सरकारी टक नलागेका सिक्का नोट चलाउने कार्यलाई खोटाचलन भनिएको छ । कागजी नोट समेत अनधिकृत रूपमा छापे कार्यलाई समेत खोटाचलनमा समावेश गरिएको छ । सिक्का वा नोटको तोकिए बमोजिमको दरमा घटी बढी पारी लिए दिए वा चलन गरे गराउन समेत निषेध छ । सरकारी सिक्का वा नोट चल्ती नगर्नु वा यस्तो ठाँउमा नलैजानु भनी दिएको आदेश समेत पालना गर्नुपर्नेमा नगरी चलन चल्ती गरेमा, चोरी निकासी गरेमा वा लुकाई दबाई राखेमा यो महलले सजायको व्यवस्था गरेको छ । सरकारी टक लागेको सिक्का गाल्न समेत निषेध गरिएको छ । चेक इत्यादि पनि खोटाचलनको दायरा भित्र राखिएको छ । चेक इत्यादि रद्द गरी सकेकोमा दबाई भुक्त्याई चलन गर्ने वा चलनको प्रत्यन्त गर्ने कार्यलाई खोटाचलन भित्र राखिएको छ । विदेशी सरकारको मुद्रा वा मुद्रा सरहका चेक नेपालभित्र वा विदेशमा बसी टक मारे बनाए वा नेपालभित्र ल्याए वा चलन गरे, सो कामहरु गर्ने उद्योग गरे वा मतलबमा पसे यस महलले कसुर मानी सजायको व्यवस्था गरेको छ । मुद्रा सम्बन्धी खोटाचलन गर्दा मुद्रालाई फोटोकपि गर्ने, कम्प्युटर स्क्यान गरी छापे, ढाल्ने, नोटमा तोकिएको मापदण्ड (कागज, तार, चिन्ह चित्र, रङ) भन्दा कम मात्रामा संयोजन मिलाइएको हुन्छ ।

(ख) हुलाक वस्तु सम्बन्धी खोटाचलन

सरकारी टक लागेका वा नलागेका टिकट, छाप हुलाक वस्तुमा पर्दछन् । यी वस्तुहरु खोटाचलनको दायरा भित्र राखिएको छ ।^७ सरकारी टक लागेका लिफा अन्य अनधिकृत व्यक्तिले छापे, छापे उद्योग गर्ने, जानीजानी बेचबिखन गर्ने, सरकारी टक छाप नलागेका माल चलन गर्ने कार्य खोटाचलनमा अर्थ गरिएको छ । रद्द भई सकेको टिकटलाई पुनः प्रयोग गर्ने कार्यलाई खोटाचलन भनिएको छ ।

^६मुलुकी ऐन, खोटाचलनको महल, १ नं., कानून किताब व्यवस्था समिति, (२०७३), पृष्ठ १८७ ।

^७पादटिप्पणी नं. ४ ।

(ग) नाप तौलका वस्तु सम्बन्धी खोटाचलन

माना, पाथी, ढक, गज इत्यादि नाप तौलका वस्तुमा पर्दछन् । यी सामानहरु बनाउने बनाउन लगाउने, बनाउन उद्योग गर्ने, सरकारी छाप लागेका माना, पाथी, निशाना नम्बर लागेका ढक, गज इत्यादि बनाउने बनाउन लगाउने, बनाउन उद्योग गर्ने, जानी जानी खरिद बिक्री गर्ने, सरकारी टक छाप नलागेका माल चलन गर्ने कार्य खोटाचलनको अर्थ गरिएको छ ।⁸

(घ) धातु, जुहारात सम्बन्धी खोटाचलन

धातु, जुहारातलाई पनि खोटाचलनको दायरामा राखिएको छ । सरकारी टक वा छाप लागेका बाहेकका धातु, जुहारातको सम्बन्धमा यो व्यवस्था आकर्षित हुने देखिन्छ । यस्ता प्रकृतिका माल वस्तुलाई सद्दे हो भनी भुक्त्याई वा कपट मिलाई बिक्री गर्न र नाप्ने तौलने काममा घटी बढी पारी गर्न र गर्ना निमित्त पसलमा राख्न निषेध गरिएको छ ।⁹

(ङ) खाने चीजबीज सम्बन्धी खोटाचलन

खाने चीजबीजलाई पनि खोटाचलनको महलले नियमित गर्ने व्यवस्था गरेको छ । खाने चीजबीज भुक्त्यालाई सद्दे हो भनी भुक्त्याई वा कपट मिलाई बिक्री गर्न, नाप्ने, तौलने भर्ने काममा नाप प्रमाण स्थिति भन्दा घटी बढी पारी नाप्न, तौलन, भर्न र सो गर्नका लागि त्यस्ता कपटी माल पसलमा राख्न समेत हुँदैन । सो गरे खोटाचलन गरेको मानिन्छ ।¹⁰

३. नेपालको कानुनी व्यवस्था

३.१. मुलुकी ऐन, २०२० को व्यवस्था

खोटाचलनलाई एक अपराध मानी सजायको व्यवस्था गरिएको छ । मुलुकी ऐनको महल ६ मा खोटाचलन सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ । यसका व्यवस्था निम्न छन् :

३.१.१. आपराधिक मनसाय

सरकारी सिक्का नोट, टिकट, लिफा, माना पाथी, ढक, गज आदिलाई खोटा बनाउनु, बनाउन लगाउनु, बनाउने उद्योग गर्नु, खरिद बिक्री गर्नु, नाप, जोख तौल गर्न प्रयोग गर्नु, पुनः प्रयोग

^८ ऐ. ऐ. ।

^९ ऐ. ऐ. ।

^{१०} ऐ(ऐ(।

गरी व्यक्तिगत लाभ र त्यस्ता साधनका उपभोक्तालाई हानि पुऱ्याउनु नै खोटाचलनको अपराधिक मनसायका रुपमा लिन सकिन्छ।¹¹

३.१.२. निषेधित कार्यहरु

- सरकारी टक लागेको सिक्का नोट, टिकट, छाप लागेको लिफा, माना, पाथी र निशाना नम्बर लागेको ढक, गज इत्यादि स्थिति चलनका कुरा कसैले बाहिडा टक मार्ने,
- त्यस्ता छाप, नम्बर, निशाना इत्यादि ढाली खोदी बनाउने, बनाउन लगाउने, बनाउन उद्योग गर्ने,
- त्यस्ता माल कसैले जानीजानी खरिद बिक्री गर्ने,
- सरकारी टक छाप नलागेका लेखिएका मालबाट भर्न नाप जोख तौल गर्नु इत्यादि गरी चलाउने,
- एकफेरा काम लगाई रद्ध भैसकेको टिकट लिफा इत्यादि टाँसी फेरी काममा लगाउने ।
- सरकारी टक लागेका सिक्कामा दैवी परी बेकम्मा भएको र अड्डाबाट काटी फिर्ता दिएको दागी वा माला बाहेक अरू नेपाल सरकार नसोधी गाल्ने ।¹²
- धातु, जुहारात वा खाने चीज बीज इत्यादि गैह्र माल भुञ्जालाई सद्दे हो भनी भुक्त्याई वा कपट मिलाई बिक्री गर्ने र नाप्ने, तौलने भर्ने काममा नाप प्रमाण स्थिति भन्दा घटी बढी पारी नाप्ने, तौलने, भर्ने र सो गर्ना निमित्त त्यस्ता कपटी माल पसलमा राख्ने,¹³
- अपूर्ण अपराधिक कार्यहरु¹⁴
 - बाहिडा टक मार्ने र नोट, टिकट, लिफा, ढक, माना, पाथी, गज इत्यादिमा सरकारी छाप, नम्बर निशाना छाप, खोद्न, ढाल्न, बनाउन लागे लगाएको, सो नियतले बनाउने, छापने, ढाल्ने छाप, साँचो, सरजामहरू आफना साथ वा डेरा, घर, पसलमा राखेकोलाई अपूर्ण अपराध मानिएको छ ।
 - विदेशी सरकारको मुद्रा वा मुद्रा सरह चलनमा आउन सक्ने चेक इत्यादि नेपाल भित्र बसी टक मारे बनाएकोमा, विदेशमा टक मारे बनाएको खोटा मुद्रा वा मुद्रा सरह चलनमा आउन सक्ने चेक इत्यादि नेपालभित्र ल्याएको वा चलन गरेको वा सो कामहरू गर्ने उद्योग गर्ने वा त्यस्तो गर्ने मतलबमा पस्ने,
 - रद्ध गरिसकेको चेक इत्यादि सो कुरा दवाई भुक्त्याई चलन गर्ने वा चलन गर्न प्रयत्न गर्ने,

¹¹ मुलुकी ऐन, खोटाचलनको महल, १ नं., कानुन किताब व्यवस्था समिति, (२०७३), पृष्ठ १८७ ।

¹² ऐ. ऐ. २ नं. ।

¹³ ऐ. ऐ. ३ नं. ।

¹⁴ ऐ. ऐ. ६ नं. ।

- भने, नाप्ने, तौल्ले, माना, पाथी, ढक, गज इत्यादिमा घटाई बढाई चलन गर्नेलाई र सो घटे बढेको वस्तु चलन गर्ना निमित्त बदनियतले पसलमा राख्ने,¹⁵
- तौल प्रमाणको कैफियत गरी घटी बढी पर्ने गरे गराएको,¹⁶
- गैह्र माल भुञ्जालाई सद्दे हो भनी वा कपट मिलाई बेचेमा,¹⁷
- फुटे भरेको भनी नलिने, काट्न नपर्ने सिक्का काटी फिर्ता दिएको,¹⁸
- सरकारी टक लागेको अरू सिक्का नेपाल सरकार नसोधी गाल्ने¹⁹
- खोटो टक, छाप, नम्बर, निशाना लागेका नगद जिन्सीमाल जानीजानी पूरा मोलमा चलाई फाइदा उठाउने नियतले किन्ने बेच्ने चलान व्यवहार गर्ने,²⁰
- एक फेरा काम लागी रद्धी भैसकेको टिकट, लिफा भुक्क्यानमा पारी चलाउने नियतले जानी जानी फेरि काममा लाउने वा काममा लगाउन उद्योग गर्ने,²¹
- सरकारी नोट सिक्का सो नोट सिक्कामै लेखिए बमोजिमको दरमा घटी बढी पारी लिए दिए वा चलन गरे गराएमा²²

३.१.३. सजायका सैद्धान्तिक व्यवस्थाहरु

नेपाली मुद्रा सम्बन्धी खोटाचलनमा कैद विधायिकाले नै निश्चित गरेको छ । मुद्रा हेर्ने अधिकारीलाई स्वविवेकीय अधिकार दिएको देखिदैन । विदेशी मुद्रा सम्बन्धी खोटाचलनमा भने स्वविवेकीय अधिकार दिइएको छ । न्यूनतम एक वर्षसम्म र अधिकतम बाह्र वर्ष भन्दा बढी कैद गर्न नपाइने हद तोकिएको छ । जरिवाना गर्दा बिगो बमोजिम जरिवाना गर्ने व्यवस्था छ । नोक्सानी बिगो भराउने व्यवस्था पनि छ । बरामद माल जफत हुने भनिएको छ । पुरस्कारको व्यवस्था पनि रहेको छ । अपूर्ण अपराध (बाहिडा टक मार्ने र नोट, टिकट, लिफा, ढक, माना, पाथी, गज इत्यादिमा सरकारी छाप, नम्बर निशाना छाप, खोद, ढाल, बनाउन लागे लगाएको, सो नियतले बनाउने, छापे, ढाले छाप, साँचो, सरजामहरू आफना साथ वा डेरा, घर, पसलमा राखेको लाई अपूर्ण अपराध मानेको)मा ४ नं. ले हुने सजायमा आधा सजाय गर्ने व्यवस्था छ । कर्मचारीले पनि नेपाल सरकारको आदेश पूर्जा कानुन केही नभई ढक, छाप, गज, नम्बर निशाना इत्यादि मारे, छापे, ढाले, नम्बर निशाना लगाए, बनाए वा उद्योग गरे सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ । अपराध गर्ने सल्लाहमा पस्ने मतलबीलाई बिगो खाएको भए बिगो

^{१५} ऐ. ऐ. १३ नं. ।

^{१६} ऐ. ऐ. १४ नं. ।

^{१७} ऐ. ऐ. १५ नं. ।

^{१८} ऐ. ऐ. १६ नं. ।

^{१९} ऐ. ऐ. १७ नं. ।

^{२०} ऐ. ऐ. १८ नं. ।

^{२१} ऐ. ऐ. १९ नं. ।

^{२२} ऐ. ऐ. २० नं. ।

असुली बिगो बमोजिम जरिवाना गर्ने व्यवस्था छ । विदेशी टकको सम्बन्धमा खोटो भन्ने नजानी लिनेलाई फौजदारी दायित्वबाट उन्मुक्ति हुने व्यवस्था छ । कसर (थिग्रे, थिग्रेनी, जर्ती) नाफा खानेलाई घटाएको बिगो बुभी बिगो बमोजिम जरिवाना गर्ने व्यवस्था छ । नाप तौलका सामानमा घटाई बढाई चलन गर्नेलाई, सो घटे बढेको वस्तु चलन गर्ना निमित्त बदनियतले पसलमा राख्ने कार्य गर्नेलाई समेत बिगो भर्नु पर्ने, पटके पचास रुपैयाँका दरले जरिवाना हुने व्यवस्था छ ।

३.१.४. नाप तौलको दर, मापदण्ड सम्बन्धी व्यवस्था^{२३}

नाप तौलमा घटी बढी पारेमा सम्बन्धित व्यक्तिलाई दायित्वाधिन बनाउनका लागि नाप, तौलको दर तथा मापदण्ड निर्धारण हुनु आवश्यक हुन्छ । यही आवश्यकतालाई पूर्ति गर्न ९ नं., १० नं. र ११ नं. नाप तौलको दर तोकिएको छ । दश च्युटीको एक मुठी, दश मुठीको एक माना, आठ मानाको एक पाथी र बीस पाथीको एक मुरी हुन्छ, आठवटा पेट मिलेको जौको एक अंगुल, बाह्र अंगुलको एक बित्ता, दुई बित्ताको एक हात, दुई हातको एक गज अथवा छत्तीस इन्चको एक गज हुन्छ । यस्तै गरी धानीगत तौलमा आठ लालको एक मासा, बाह्र मासाको एक तोला, साढे चार तोलाको एक कनुवा, चार कनुवाको एक पाउ, चार पाउको एक सेर, डेढ सेरको एक विशौली, दुई विशौलीको एक धानी र मनगत तौलमा दश लालको एक मासा, दश मासाको एक तोला, पाँच तोलाको एक छटाक, चार छटाकको एक पाउ, चार पाउको एक सेर र चालीस सेरको एक मन हुन्छ ।

३.१.५. हदम्याद

खोटा टक मारे बनाएको काम कुरामा गर्नेको जीउसम्म र अरुमा काम भए गरेका मितिले महिनाभित्र उजुर दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

३.१.६. सजायको व्यवस्था

मुलुकी ऐन खोटाचलनको महलले गरेको व्यवस्था निम्न बमोजिम छ ।

सि.नं	निषेधित कार्य	सजाय			
		कैद	जरिवाना	बिगो	जफत
४.	१.सिक्का बाहिडा टक मार्ने वा नोट बाहिडा छान्ने ।	१० वर्ष	बिगो बमोजिम जरिवाना	उपर गर्नु पर्ने	जफत
	२.बिक्री हुने टिकट वा लिफा इत्यादि बाहिडा छान्ने ।	छ वर्ष	बिगो बमोजिम जरिवाना	उपर गर्नु पर्ने	जफत
	३.ढक, माना, पाथी, गज इत्यादिमा बाहिडा छाप, नम्बर निशाना लगाउने ।	एक वर्ष	बिगो बमोजिम जरिवाना	उपर गर्नु पर्ने	जफत

^{२३}ए.ऐ. ९, १०, ११ ।

सि.नं	निषेधित कार्य	सजाय			
		कैद	जरिवाना	बिगो	जफत
५.	सरकारी टक मार्ने टक्सार र टिकट, लिफा, माना, पाथी, गज, ढक इत्यादि छाप्ने, नम्बर निशाना लगाउने अड्डाका सो काम गर्ने कर्मचारीले नेपाल सरकार को आदेश पुर्जी कानुन केही नभई ढक, छाप, गज, नम्बर निशाना इत्यादि माच्यो, छाप्यो, ढाल्यो, नम्बर निशाना लगाई बनायो, बनाउन लगायो वा सो कुराको उद्योग गच्यो वा नेपाल सरकार का आदेश पुर्जी कानुनले टक मार्ने, छाप्ने, ढाल्ने, नाप्ने, नम्बर निशाना खोदने गर्दा पनि जानीजानी तौल, नाप प्रमाणबाट घटी बढी पारी काम गर्ने ।	यसै महलको ४, ६, ७, १८ नम्बर बमोजिम हुने सजायमा सवाई बढाई सजाय			
६.	बाहिडा टक मार्ने र नोट, टिकट, लिफा, ढक, माना, पाथी, गज इत्यादिमा सरकारी छाप, नम्बर निशाना छाप्न, खोदने, ढाल्ने, बनाउन लागे लगाएको रहेछ वा सो नियतले बनाउने, छाप्ने, ढाल्ने छाप, साँचो, सरजामहरू आफना साथ वा डेरा, घर, पसलमा राखेको ।	यसै महलको ४ नम्बरमा लेखिएको सजायको आधा सजाय गर्नुपर्छ ।			
७.	यसै महलको ४ नम्बरको अपराध गर्ने सल्लाहमा पसेका मतलबी ।	४ नं. ले हुने कैदको आधा	बिगो बमोजिम जरिवाना	केही लिए खाएको भए बिगो उपर गर्ने	
८.	विदेशी सरकारको मुद्रा वा मुद्रा सरह चलनमा आउन सक्ने चेक इत्यादि नेपाल भित्र बसी टक मारे बनाएकोमा वा विदेशमा टक मारे बनाएको खोटा मुद्रा वा मुद्रा सरह चलनमा आउन सक्ने चेक इत्यादि नेपालभित्र ल्याएको वा चलन गरेको वा सो कामहरू गर्ने उद्योग गर्ने वा त्यस्तो गर्ने मतलबमा पस्ने व्यक्ति ।	पाँच वर्षसम्म	सो मुद्रामा लेखिएको बिगो बमोजिम जरिवाना गरी		जफत गरी रद्ध
८क	रद्ध गरिसकेको चेक इत्यादि सो कुरा दवाई भुक्त्याई चलन गर्ने वा चलन गर्ने ।	८ नं. मा सजायको सजाय	लेखिएका आधासम्म		चेक जफत गर्ने
१२.	चासनी र तौलमा घटाई कसर नाफा खाने ।	घटाएको बिगो	बुभी बिगो बमोजिम जरिवाना		
१३.	भर्ने, नाप्ने, तौल्ने, माना, पाथी, ढक, गज इत्यादिमा घटाई बढाई चलन गर्ने र सो घटे बढेको वस्तु चलन गर्ना निमित्त बदनियतले पसलमा राख्ने ।		पटकै पिच्छे पचास रुपैयाँका दरले जरिवाना	नोक्सानी बिगो भराउनु पर्नेमा भराउनु पर्ने ।	

सि.नं	निषेधित कार्य	सजाय			
		कैद	जरिवाना	बिगो	जफत
१४.	छाप, नम्बर, निशाना नलागेका माना, पाथी, ढक, गज इत्यादि फेला परेमा र तौल गर्ने काँटा र छाप नम्बर लागेका माना, पाथी, ढक, गज, इत्यादिमा पनि केही बेहोराले तौल प्रमाणको कैफियत गरी घटी बढी पर्ने गरी गरे गराएको ।				माल फेला परे जफत गरी चलन नालायकको तुल्याई बेकम्मा गराई लिलाम बिक्री गरी नेपाल सरकारमा दाखिल गर्नु पर्छ ।
१५.	गैह्र माल भुङ्गालाई सद्दे हो भनी वा कपट मिलाई बेच्ने । बेच्दा बढी आएको कसरको मोलको बिगो नोक्सान पार्ने ।		पटकै पिच्छे पचास रुपैयाँ		सो बेच्दा बढी आएको कसरको मोलको बिगो नोक्सान पर्ने धनीलाई भराई दिने
१६.	फुटे भरेको भनी नलिने ।		बिगो बमोजिम जरिवाना		
	काटन नपर्ने सिक्का काटी फिर्ता दिएको ठहरे ।		बिगो बमोजिम जरिवाना		नोक्सानी बिगो समेत भराइने
१७.	नेपाल सरकारले काटी दिएका दागी माला र दैवी परी बेकम्मा भएको बाहेक सरकारी टक लागेको अरू सिक्का नेपाल सरकार नसोधी गाल्ने ।				भालेको बिगो बमोजिम जरिवाना गर्नुपर्छ ।
१८.	खोटो टक, छाप, नम्बर, निशाना लागेका नगद जिन्सीमाल जानी जानी पूरा मोलमा चलाई फाइदा उठाउने नियतले किन्ने बेच्ने चलान व्यवहार गर्ने ।	-	एकसय रुपैयाँसम्म जरिवाना	-	बिगो जफत
१९.	एक फेरा काम लागी रद्धी भैसकेको टिकट, लिफा भुक्त्यानमा पारी चलाउने नियतले जानी जानी फेरि काममा लाउने वा काममा लगाउन उद्योग गर्ने ।				टिकट वा लिफा थान एक्को बिगो पचास रुपैयाँ भन्दा घटी भए फी थान पचास रुपैयाँका दरले र बढी भए बिगो बमोजिम जरिवाना गर्नु पर्छ ।
२०.	सरकारी नोट सिक्का घटी बढी पारी लिए दिए वा चलन गरे गराए ।				बिगो जफत गरी पाँचसय रुपैयाँसम्म जरिवाना हुन्छ
२१.	मनाही भएको नोट सिक्का आदेशको बर्खीलाप चलन चल्तीमा ल्याए वा मनाही भएको ठाँउमा लगेमा वा दाखिल गर्नु पर्ने ठाँउमा म्यादभित्र दाखिल नगरेमा				जफत गर्ने, कार्य गर्नेलाई पक्राउ गरी सावित गराई दिनेलाई जफत सिक्काको १० प्रतिशत पुरस्कार ।

३.२. नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को व्यवस्था

३.२.१. कसुरको परिभाषा^{२४}

^{२४} नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को दफा ९५ ।

यस ऐनले यो ऐन वा यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियम वा विनियम वा सो अन्तर्गत जारी गरिएको आदेश वा निर्देशन विपरीत हुने गरी निक्षेप लिएमा वा कर्जा दिएमा वा डिबेन्चर वा अन्य वित्तीय उपकरण जारी गरेमा वा बैङ्कले निर्धारण गरेको नीति विपरीत ब्याज लिनु वा दिनु गरेमा वा जाली वा खोटो वा नक्कली वा प्रतिलिपि मुद्रा जारी गरेमा वा त्यस्तो मुद्रा वितरण वा लेनदेनमा संलग्न भएमा, विदेशी विनिमय कारोबार गरेमा वा त्यस्ता कार्यमा संलग्न भएमा यस ऐन बमोजिम कसुर गरेको मानिने उल्लेख छ । सो वाहेक कसैले यो ऐन वा यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियम वा विनियम वा सो अन्तर्गत जारी गरिएको आदेश वा निर्देशन पालना नगरेमा समेत निजले यस ऐन बमोजिम कसुर गरेको मानिने थप व्यवस्था रहेको छ ।

३.२.२. सजायको व्यवस्था^{२५}

- कसुर गर्ने व्यक्तिलाई उक्त कसुरसँग सम्बन्धित बिगो जफत गरी बिगोको तीन गुणासम्म जरिवाना वा तीन वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुने ।
- बिगो जफत गरी बिगो कायम गर्न नसकिने अवस्था भएकोमा कसुरको मात्रा हेरी बढीमा दश लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना वा तीन वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुने ।
- कसुर कुनै फर्म, कम्पनी वा संस्थाले गरेकोमा उपदफा (१) वा (२) बमोजिमको सजाय उक्त फर्म, कम्पनी वा संस्थाको कसुर गर्ने पदाधिकारीलाई हुनेछ ।
- (४) दफा ९५ बमोजिमको कसुर गर्न उद्योग गर्ने व्यक्ति वा त्यस्तो कसुर गर्न अप्रत्यक्ष रूपमा संलग्न भएका वा त्यस्तो कसुर गर्न सघाउ पुऱ्याउने व्यक्ति वा सम्बन्धित फर्म, कम्पनी वा संस्थाको अपराध गर्न सघाउ पुऱ्याउने पदाधिकारीलाई मुख्य आरोपित व्यक्तिलाई तोकिएको सजायको आधासम्म सजाय हुनेछ ।

३.२.३. विश्लेषण

मुलुकी ऐन खोटाचलनको महले गरेको खोटाचलनको व्यवस्था र यस ऐनले गरेको व्यवस्था समान नै देखिन्छ । यस ऐनले पनि खोटो शब्द प्रयोग गरेको छ । जाली वा खोटो वा नक्कली वा प्रतिलिपि मुद्रा जारी गर्ने, वितरण गर्ने, लेनदेन गर्ने, विदेशी विनिमय कारोबार गर्ने कार्यलाई निषेध गरिएको छ । यो व्यवस्था मुलुकी ऐनमा पनि रहेको छ । सजायको व्यवस्थामा जरिवानाको अंक बढी रहेको छ भने कैद सजाय अधिकतम तीन वर्ष मात्र रहेको छ । मुलुकी ऐनले भने जरिवाना बिगो बमोजिम हुने भनी कैद अधिकतम बाह्र वर्षसम्म तोकिएको छ । नेपालकै मुद्रा, हुलाक वस्तु, नाप तौलका वस्तु खोटाचलन गरेमा निश्चित सजाय तोकिएको छ भने विदेशी मुद्रा सम्बन्धी खोटाचलन गरेमा स्वविवेकिय अधिकार दिइएको छ । बिगो कायम हुन नसक्ने अवस्था भएमा कसुरको मात्रा हेरी बढीमा दश लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना हुने व्यवस्था रहेको छ । यस ऐनले संस्थागत फौजदारी दायित्वको पनि व्यवस्था गरेको छ । यस सम्बन्धमा मुलुकी ऐनमा स्पष्ट देखिदैन । फर्म, कम्पनी वा संस्थाले कसुर गरेमा कसुर गर्ने पदाधिकारीलाई जिम्मेवार बनाउने व्यवस्था रहेको छ । उद्योग गर्ने, सघाउने व्यक्तिलाई मुख्य आरोपित व्यक्तिलाई तोकिएको सजायको आधासम्म सजाय हुने

^{२५} ऐ. को दफा ९६ ।

सैद्धान्तिक व्यवस्था यस ऐनले पनि गरेको छ । समग्रमा यस ऐनले मुलुकी ऐनको खोटाचलनको महलले गरेको कसुरजन्य कार्यलाई पुनः व्यवस्था गरेकोमा कुन व्यवस्था आकर्षित हुने र प्रयोग गर्ने सम्बन्धमा यस ऐनले स्पष्ट बोलेको देखिदैन । दण्ड सजायमा भने मुलुकी ऐनले गरेको व्यवस्थामा आर्थिक सजाय बढी र कैद दण्ड कम हुने व्यवस्था गरेको छ ।

३.३.हुलाक ऐन, २०१९ मा भएको कानुनी व्यवस्था

यस ऐनले हुलाक वस्तुमा चिठ्ठी, समाचारपत्र, पत्रिका, बुकपोष्ट, नमुना प्याकेट, अन्धा साहित्य, पुलिन्दा र हुलाकबाट चलान हुन सक्ने जुनसुकै चीज वा वस्तुलाई समेत जनाउने भनि दफा २ को च मा व्यवस्था गरेको छ । हुलाक अपराध भन्नाले यस ऐन बमोजिम सजाय हुने कसुर सम्भन्नु पर्छ भनी ट्प मा परिभाषा गरिएको छ । हुलाक टिकटलाई छुट्टै परिभाषा गरिएको छ ।

३.३.१ कसुरजन्य कार्य

हुलाक सम्बन्धी कार्यमा लगाइएका व्यक्तिहरूले खराब आचरण गरेमा, निजहरूले भुटा कुरा दर्ता गरे, हुलाक वस्तुहरू चोरी गर्ने, हिनामिना गर्ने, दबाउने, नष्ट गर्ने वा फ्याक्ने कार्य गरेमा, हुलाक वस्तुहरू खोले, रोक्का गरेमा, ढिलो गरी ओसारेमा, डेलिभरी गरेमा, डाँक परिवहनमा बाधा बिरोध गरेमा, बढी हुलाक टिकट लिएमा र सरकारी चिन्हमा जालसाजी गरेमा, हुलाक अड्डाका लिखतहरू जालसाजी गरी बनाए, हेरफेर गरे, दबाए वा नष्ट गरे, हुलाक महसुल नतिरेको हुलाक वस्तुहरू जालसाजी गरी पठाउने, पत्र मन्जुषा बिगार्ने, बेरुप पार्ने, भुट्टा विवरण भरेमा कसुर मानिएको छ ।

३.३.२. सजायको व्यवस्था

यस ऐनले उल्लेखित कसुर गरेमा जरिवाना, कैद वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ । जरिवानामा कम्तीमा दुई सय रुपैयाँ देखि बढीमा पाँच हजार रुपैयाँसम्म हुने व्यवस्था छ भने कैदको व्यवस्थामा कम्तीमा एक वर्षदेखि बढीमा पाँच वर्षसम्म कैदको व्यवस्था रहेको छ । यसमा स्वविवेकीय अधिकार रहेको देखिन्छ । यस ऐन सम्बन्धी मुद्दा नेपाल सरकार वादी भई चल्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ । मुद्दा हेर्ने अधिकार क्षेत्रिय निर्देशक र जिल्ला अदालतलाई दिएको देखिन्छ ।

३.३.३. विश्लेषण

यस ऐनले हुलाक वस्तुको परिभाषा गरेको देखिन्छ । मुलुकी ऐनले सरकारी टक लागेका वा नलागेका टिकट, छाप आदिलाई खोटाचलनको दायरामा राखेको छ । यस ऐनले भने हुलाक टिकटलाई हुलाक वस्तु अन्तर्गत पारेको देखिदैन । जालसाजी गरी हुलाक वस्तुमा भुटा सरकारी

चिन्ह लगाएमा, हुलाक वस्तु लगाइएको सरकारी चिन्ह जालसाजी गरी हेरफेर गरेमा वा हटाएमा वा मेटेमा वा नलाने हुलाक टिकटको कुनै रकम जानीजानी मागेमा वा प्राप्त गरेमा सजायको व्यवस्था गरेको देखिन्छ । लिखतमा लागेको हुलाक टिकट भिकेमा, अघि प्रयोग भई सकेको हुलाक टिकट प्रयोग गरेमा, हुलाक टिकटमा लगाइएको सरकारी चिन्ह मेटेमा सजायको व्यवस्था गरेको हुँदा सरकारी टक वा छाप लागेको हुलाक टिकट गैह्र तरिकाले प्रयोग गर्न गराउन नहुने देखिन्छ । खोटाचलनको महलले टिकट खोटा टक मारेको वा छापेको विषयलाई समेटेको देखिन्छ भने यस ऐनले भुट्टा सरकारी चिन्ह लगाउने, सरकारी चिन्ह जालसाजी गरी हेरफेर गरे हराए वा मेटेमा कसुर मानी सजायको व्यवस्था गरेको देखिँदा मुलुकी ऐनको व्यवस्था र यस ऐनको व्यवस्थामा धेरै फरक देखिँदैन ।

३.४. स्टाण्डर्ड नाप र तौल ऐन, २०२५ को कानुनी व्यवस्था

३.४.१. कसुरजन्य कार्य र सजायको व्यवस्था

दफा	कसुर	सजाय
२०(१)	स्टाण्डर्ड नाप वा तौल बाहेक अरु किसिमको नाप वा तौलको व्यवहार गर्न वा त्यस्तो कुनै नाप वा तौलको इकाईद्वारा मूल्य किटान वा परिमाण तोके	उल्लेखित व्यवस्थाको बर्खिलाप कुनै काम गरे वा गर्न उद्योग गरे वा सो गर्न अरु कसैलाई दुरुत्साहन दिए वा निरीक्षकको कर्तव्य पालना गर्न बाधा पुऱ्याए वा परिमाण भन्दा घटी बढी गरी लिए लिन लगाए वा दिए दिलाएमा निजलाई निरीक्षकले प्रत्येक कसुरमा बढीमा एक हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्ने ।
२१	खास कुरामा केवल नाप मात्र वा तौल मात्र प्रयोग गर्न नेपाल सरकारले दिएको निर्देशन	
२३	टाँचा नलागेको व्यापारिक नाप र तौलको बिक्री वितरण वा प्रयोग गरेमा	
२५	नाप तौल वा नाप्ने तौलने यन्त्र प्रयोग गर्न अनुमतिपत्र नलिएमा	
२६	इजाजतपत्र नलिई व्यापारिक नाप वा तौल वा नाप्ने यन्त्र वा तौलने यन्त्र बनाउन, मर्मत गर्न, बिक्री गर्न वा तोकिएको नाप्ने वा तौलने व्यवसाय गरेमा	
२७	मोहर बन्दी गरिएका प्याकेजमा नाप वा तौल अङ्कित हुनुपर्ने नभएमा	

दफा	कसुर	सजाय
३०(३)	कसैले कुनै स्टाण्डर्ड नाप वा तौल नाप्ने वा तौलने यन्त्र जाली वा घटिबढी बनाए वा बनाउन लगाएमा वा त्यस्तो जाली वा घटी बढी नाप वा तौल वा तौलने यन्त्र जानीजानी सक्कली रुपमा व्यवहार गरेमा वा व्यवहार गर्ने उद्देश्यले राखेमा वा बिक्री गरे गराएमा वा यो ऐन वा यस ऐन अन्तर्गत बनेका नियमहरु बमोजिम स्टाण्डर्ड नाप वा तौल वा नाप्ने तौलने यन्त्र लगाउने छाप टाँचा जाली बनाएमा वा बनाउन लगाएमा वा राखेमा वा त्यस्तो नाप वा तौल वा नाप्ने वा तौलने यन्त्रको छाप बिगारी जाली टाँचा लगाएमा वा लगाउन आएमा	निजलाई बढीमा रु. १,०००/- एक हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा एक वर्षसम्म कैद वा दुबै सजाय हुनेछ ।
३०(४)	यो ऐन वा यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियमहरुको प्रतिकूल निरीक्षकले जानाजानी नाप वा तौल वा नाप्ने वा तौलने यन्त्रमा टाँचा लगाएमा	निजलाई बढीमा रु. १,०००/- एक हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा तीन महिनासम्म कैद वा दुबै सजाय हुनेछ ।
३०क	निरीक्षकले जरिवाना दाखिल गर्न गरेको निर्णय भएको मितिले ३५ दिनभित्र रकम दाखिला नगरेमा	प्रचलित कानुन बमोजिम सरकारी बाँकी सरह असुल उपर गरी लिने ।

३.४.३ विश्लेषण

यो ऐनले स्टाण्डर्ड नाप र तौल बाहेक अन्य प्रयोग र प्रचलनमा ल्याउन निषेध गरेको देखिन्छ । खोटाचलनको महलको व्यवस्था पनि सरकारी टक लागेको माना, पाथी र निशाना लागेको ढक, गज इत्यादि चलन गर्न निषेध गरेको हुँदा समान उद्देश्य देखिन्छ । टाँचा नलागेको व्यापारिक नाप र तौलको बिक्री वितरण र प्रयोग गरेमा, नाप तौल वा तौलने यन्त्र प्रयोग गर्न अनुमतिपत्र लिनुपर्नेमा नलिएमा, इजाजतपत्र नलिई व्यवसाय गरेमा, मोहर बन्दी गरिएका प्याकेजमा नाप वा तौल अंकित हुनुपर्नेमा नभएमा त्यस्ता कार्यलाई कसुर मानिएको छ । यो ऐनले निरीक्षकलाई पनि जरिवाना गर्ने अधिकार दिएको छ । जरिवाना गर्दा जरिवाना १००० रुपियाँसम्म र कैद एक वर्षसम्मको हद तोकिएको देखिन्छ । मुलुकी ऐनको जस्तो किटानी कैदको व्यवस्था नभई स्वविवेकीय अधिकार दिएको देखिन्छ । नाप तौलका सामान अदालतबाट ठिक छैन भन्ने ठहरेमा बाहेक ठिक मानिने व्यवस्था रहेको छ । संगठित संस्था वा फर्मले कसुर गरेमा हिस्सेदार, मुख्य प्रशासकीय अधिकारी वा अधिकारीहरु कसुरदार हुने भनी सांगठनिक दायित्व समेतको व्यवस्था गरी सैद्धान्तिक रुपमा मुलुकी ऐन भन्दा अगाडि रहेको देखिन्छ । यस प्रकृतिका मुद्दाहरु नेपाल सरकार वादी भई चलाइने व्यवस्था रहेको छ ।

३.५. कालो बजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ को कानुनी व्यवस्था

यस ऐनले कालो बजार, नाफाखोरी, जम्माखोरी, मिसावट र केही अन्य सामाजिक अपराध नियन्त्रण गर्ने उद्देश्य र प्रयोजनका लागि आएको देखिन्छ । खोटाचलनको महलले पनि नाफाखोरी, जम्माखोरी, मिसावट यस्तै अपराधहरूलाई नियन्त्रण गर्न नै आएको हो ।

३.५.१. कसुरजन्य कार्य

यस ऐनले कालो बजारी, नाफाखोरी, माल वस्तुको विचलन, जम्माखोरी तथा कृत्रिम अभाव, भुक्त्याई बिक्री वितरण, औषधीमा मिसावट र बिक्री गरेमा यस ऐन अन्तर्गतको कसुर हुने उल्लेख छ । कालो बजारमा मोल कालो बजार र अभाव कालो बजार देखिन्छ । नाफाखोरीमा अधिक प्रतिशत (२० प्रतिशत भन्दा बढी) अनुचित लाभ लिने कार्यलाई लिइएको छ । जम्माखोरीमा संग्रह गरी बिक्री नगरी राखेकोलाई मानिएको छ ।

३.५.२. कसुरजन्य कार्य सजायको व्यवस्था

यस ऐनले सजायको प्रकृतिमा मोल फिर्ता गराउने, माल वस्तु जफत गर्ने, अधिकतम दश वर्षसम्म कैद, जरिवाना गर्ने, कैद वा जरिवाना वा दुवै सजाय गर्ने, जरिवाना हुने व्यवस्था रहेको छ । विस्तृत रूपमा यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

दफा	कसुर	सजाय	कैफियत
३(१)	मोल निर्धारित भएकोमा बाहेक नेपाल सरकारले तोकेको कुनै मालवस्तुको व्यापार गर्ने व्यक्तिले माल वस्तु र व्यापारको प्रचलन अनुसार सामान्यतया सयकडा २० भन्दा बढी मुनाफा लिएको अवस्थामा वा अभावको लाभ उठाई सो माल वस्तुको अनुचित नाफा लिई बिक्री गरेमा	निजलाई पाँच वर्षसम्म कैद वा जरिवाना वा दुवै हुन सक्नेछ ।	नाफाखोरी
३(३)	प्रत्येक थोक वा खुद्रा बिक्रेताले नेपाल सरकारले तोकिएको माल वस्तुको मूल्य सूची सबैले देखिने गरी बिक्री स्थलमा टाँगु पर्नेमा सो नगर्नेलाई	१ वर्षसम्म कैद वा जरिवाना वा दुवै हुन सक्नेछ ।	
४	नेपाल सरकारले कुनै अञ्चल वा जिल्लामा वितरणका लागि तोकिएको कोटाको वा कुनै अञ्चल वा जिल्लामा बिक्री वितरणको लागि आयात गरिएको वा एजेण्ट, डिलर वा रिटेलरको रूपमा उपलब्ध भएको माल वस्तु अन्यत्र लगेमा वा अन्यत्र बिक्री गरेमा वा एजेन्सी वा डिलरसीपको शर्त विरुद्ध वा उपभोक्ताहरूमा समुचित वितरण नहुने गरी कसैले बिक्री गरेमा	निजलाई पाँच वर्षसम्म कैद वा जरिवाना वा दुवै हुन सक्नेछ ।	माल वस्तुको विचलन

दफा	कसुर	सजाय	कैफियत
५	बजारमा कुनै मालको कृत्रिम अभाव हुने गरी सोमालको मूल्य वृद्धि गराएर अनुचित नाफा लिई बजारमा बिक्री गर्ने नियतले त्यस्तो माल वस्तु संग्रह गरी बिक्री नगरी जम्माखोरी गरेमा	निजलाई पाँच वर्षसम्म कैद वा जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।	जम्माखोरी तथा कृत्रिम अभाव
	नेपाल सरकारले अति आवश्यकको भनी राजपत्रमा तोकिदिएको मालवस्तुका सम्बन्धमा सोही अपराध उत्पादक, आयातक वा मुख्य वितरक वा निजहरुको कुनै डिलर वा एजेण्टले गरेमा	निजलाई दस वर्षसम्म कैद वा जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।	
६	कमसल माललाई असल माल हो भनी वा एक मालवस्तुलाई अर्को माल वस्तु हो भन्ने भान पारी वा कुनै माल वस्तुमा सो माल वस्तुको स्तर घट्ने गरी मिसावट गरी सो कुरा नबताई कसैले बिक्री वितरण गरेमा	निजलाई दुई वर्षसम्म कैद वा जरिवाना वा दुवै हुन सक्नेछ ।	भुक्त्याई बिक्री वितरण
७	ज्यानलाई खतरा पुग्ने सम्भावना भएमा	जन्म कैद वा दश वर्षसम्म कैद र जरिवाना	औषधीमा मिसावट र मिसावट भएको औषधीको बिक्री
	शरीरको कुनै अंगको शक्ति क्षीण वा हरण हुन सक्ने भएमा	दश वर्षसम्म कैद र जरिवाना,	
	अन्य अवस्थामा ।	पाँच वर्षसम्म कैद वा जरिवाना वा दुवै	
७(२)	कुनै अरु थोकलाई औषधी भनी बिक्री गरेमा समेत उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गरेको ठहरी सजाय हुनेछ ।	उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गरेको ठहरी सजाय हुनेछ ।	

३.५.३. विश्लेषण

प्रस्तुत ऐनले नाफाखोरी, जम्माखोरी, माल वस्तुको विचलन, मिसावटलाई नियन्त्रण गर्ने उद्देश्य लिएको देखिन्छ । खोटाचलनको महलले पनि खाने चीजबीज इत्यादि गैह्र माल भुठालाई सद्दे हो भनि भुक्त्याई वा कपट मिलाई बिक्री गर्न र पसलमा राख्न समेत निषेध गरी सजायको व्यवस्था हुँदा यस्ता कार्य पनि नाफाखोरीको उद्देश्य नै हुन सक्ने देखिन्छ । कालो बजार ऐनले खाने चीजवस्तु पनि समेट्ने हुँदा सोही प्रकृतिमा खोटाचलनको महल पनि आकर्षित हुने देखिन्छ । तर व्यवहारमा बढी कालो बजार ऐन नै प्रचलनमा आएको देखिन्छ । यस ऐन अन्तर्गतको कसुर वापत जरिवाना गर्दा बिगो बमोजिम वा पच्चिस हजार रुपैयाँसम्म जुन बढी हुन्छ, सो हदसम्म जरिवाना हुने, कसुरको अवस्थालाई हेर्नुपर्ने, जरिवानाको सजाय तोक्दा जरिवाना नतिरेमा कैदको सजाय समेत मुद्दा हेर्ने अधिकारीले नै तोक्ने व्यवस्था ऐनको दफा ८ मा गरेको छ । जरिवाना वापत कैद गर्दा पाँच वर्षभन्दा बढी अवधिका लागि कैद तोक्न नहुने र जन्मकैद गरिएकोमा जरिवाना वापत थप कैद नगरिने व्यवस्था छ । यो ऐनले संगठित संस्थाको फौजदारी दायित्व सम्बन्धमा पनि व्यवस्था गरेको छ । तर संगठित संस्था वा कम्पनीको काम कारवाही उपर नियन्त्रण राख्ने सञ्चालक, महाप्रबन्धक, अन्य कुनै अधिकारी वा व्यक्तिलाई

सजाय हुने व्यवस्था रहेको छ । त्यस्ता अधिकारीले जानाजान तथा लापरबाहीपूर्वक गरेको देखिएमा भने निजहरुलाई नै हुने हुन्छ । कसुर गरेको जानकारी दिने कसैलाई जरिवानाको पच्चीस प्रतिशत कमिशन दिने व्यवस्था रहेको छ । तर भुट्टा सुराक वा उजुर गर्नेलाई भने तीन महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था समेत रहेको छ । यो ऐन बमोजिम छ महिना भन्दा बढी कैदको सजाय पाएको व्यक्ति सो कैद भुक्तान गरेको पाँच वर्ष नपुग्दै नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको स्वामित्व भएको संगठित संस्थाको सेवा गर्न वा ठेक्का, लाइसेन्स लिन नपाउने भनि अयोग्यता सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ ।

३.६. मुलुकी अपराध संहिता, २०७३

३.६.१. मुद्रा सम्बन्धी कसुर : यस संहिताले परिच्छेद २२ मा यो कसुर सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ ।

कसुर र सजायको व्यवस्था

दफा	कसुर	सजाय	कैफियत
२५२.	खोटा मुद्रा बनाउन नहुने	पाँच वर्षदेखि दश वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपैयाँ देखि एक लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना	
२५३.	खोटा मुद्रा चलन गर्न नहुने	सात वर्षसम्म कैद र सत्तरी हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना	
२५४.	खोटा मुद्रा बनाउने सामान बनाउन, राख्न वा मर्मत गर्न नहुने	सात वर्षसम्म कैद र सत्तरी हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना	
२५५.	मापदण्ड विपरीत मुद्रा बनाउन नहुने	सात वर्षसम्म कैद र सत्तरी हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना	
२५६.	मुद्रा बनाउने औजार बाहिर लैजान नहुने	पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना	
२५७.	मुद्राको तौल घटाउन वा रुप बदल्न नहुने	पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना	
२५८.	रोक लगाइएको मुद्रा चलन चल्तीमा ल्याउन नहुने	एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय, मुद्रा जफत ।	
२५९.	बैंक नोट वा सिक्का जलाउन वा गाल्न नहुने	तीन महिनासम्म कैद र पाँच हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना	
२६०.	भुत्रो बैंक नोट दुरुपयोग गर्न नहुने	तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय	
२६१.	जफत हुने	मुद्रा, औजार, उपकरण वा यन्त्र र सोसँग सम्बन्धित सामग्री जफत	
२६२.	हदम्याद	कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले एक वर्ष नाघेपछि उजुर लाग्ने छैन ।	

३.६.२ टिकट सम्बन्धी कसुर:

यस संहिताले परिच्छेद २३ मा खोटा टिकट बनाउन, चलन गर्ने कार्यलाई निषेध गरी सजायको व्यवस्था गरेको छ ।

कसुर र सजायको व्यवस्था

दफा	कसुरजन्य कार्य	सजायको व्यवस्था	कैफियत
२६३.	खोटा टिकट बनाउन वा चलन गर्न नहुने	पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना	
२६४.	खोटा टिकट बनाउने औजार खरिद, बिक्री, मर्मत इत्यादी गर्न नहुने	पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना हुनेछ	
२६५.	पुनः प्रयोगमा ल्याउन नहुने	एक वर्षसम्म कैद र दश हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना	
२६६.	सार्वजनिक लिखतमा प्रयोग भएको टिकट उप्काउन नहुने	छ महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय	
२६७.	टिकटमा लागेको छाप वा चिन्ह मेट्न, खुर्कन वा उडाउन नहुने	एक वर्षसम्म कैद र दश हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना	
२६८.	जफत हुने	टिकट, औजार, उपकरण वा सो सँग सम्बन्धित सामग्री जफत	
२६९.	हदम्याद	कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले एक वर्ष नाघेपछि उजुर लाग्ने छैन ।	

३.६.३ नापतौल सम्बन्धी कसुर

यस संहिताको परिच्छेद २४ मा नापतौल सम्बन्धी कसुरको परिभाषा, सजायको व्यवस्था गरेको छ ।

कसुर र सजायको व्यवस्था

दफा	कसुर	सजाय	कैफियत
२७०.	नाप्जे वा तौलने साधन नक्कली बनाउन वा चलन गर्न नहुने	तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ । (३) उपदफा (१) बमोजिम बनाएको, चलन चल्तीमा ल्याएको साधन, त्यसलाई बनाउने वा मर्मत गर्ने औजार समेत जफत	
२७१.	नाप्जे, तौलने वा गुणस्तर निर्धारण गर्ने साधन कपटपूर्ण प्रयोग गर्न नहुने	तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना	

२७२.	हदम्याद	कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले तीन महिना नाघेपछि	
------	---------	--	--

३.६.४. विश्लेषण

यो संहिताले मुद्रा, टिकट र नाप तौल सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ । खोटाचलनको महल, हुलाक ऐन र स्टाडण्ड नाप तथा तौल ऐनको व्यवस्थालाई संहिताकरण गर्न खोजेको देखिन्छ । सजायमा स्वविवेकीय कैद सजाय र जरिवाना हुने, कसुर गर्न प्रयोग भएको मुद्रा, औजार, उपकरण वा यन्त्र र सोसँग सम्बन्धित सामग्री जफत हुने व्यवस्था छ । हदम्यादको विषयमा मुद्रा र टिकट सम्बन्धी कसुरमा थाहा पाएको मितिले एक वर्ष रहेको छ भने खोटाचलनको महलमा गर्नेको जीउ (रहे) सम्म र अरु कुरामा भए गरेका मितिले तीन महिनाभित्र उजूर दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको हुँदा हदम्यादमा फरक व्यवस्था गरिएको छ । यसैगरी नापतौल सम्बन्धी कसुरमा भने थाहा पाएको मितिले तीन महिना राखिएको छ ।

४. खोटाचलन मुद्दाको अध्ययन

४.१. मुद्दाको प्रवृत्तिगत अवस्था

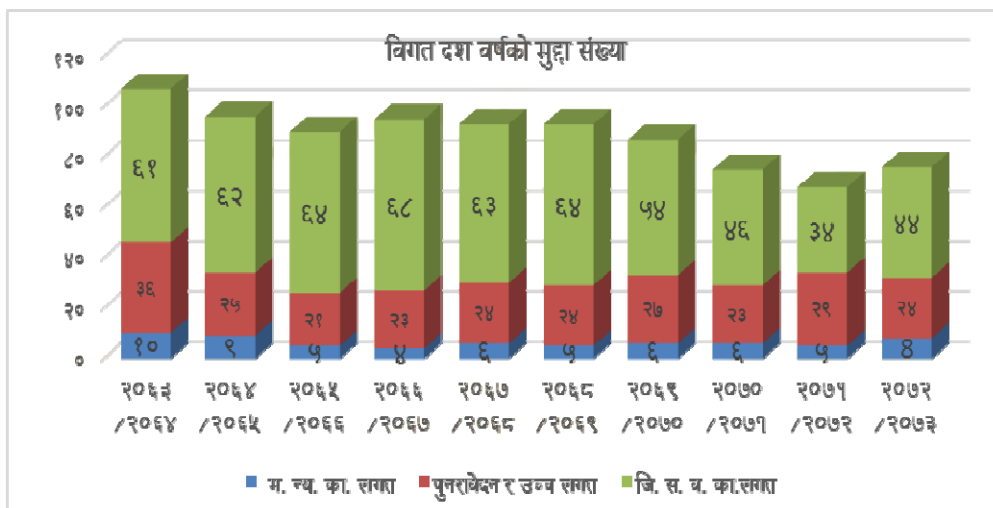
प्रस्तुत मुद्दामा विगत १० वर्षको जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, उच्च सरकारी वकील कार्यालय र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा रहेका मुद्दाको संख्यात्मक प्रवृत्ति हेरिएको छ । यसले यो अपराध घट्ने प्रवृत्तिको नतिजा प्राप्त हुन्छ ।

तालिका नं. १

मुद्दाको संख्या			
आ. व.	म. न्य. का.	उ. स. व. का.	जि. स. व. का.
२०६३/२०६४	१०	३६	६१
२०६४ /२०६५	९	२५	६२
२०६५ /२०६६	५	२१	६४
२०६६ /२०६७	४	२३	६८
२०६७ /२०६८	६	२४	६३
२०६८ /२०६९	५	२४	६४
२०६९ /२०७०	६	२७	५४
२०७० /२०७१	६	२३	४६
२०७१ /२०७२	५	२९	३४

मुद्दाको संख्या			
आ. व.	म. न्य. का.	उ. स. व. का.	जि. स. व. का.
२०७२ / २०७३	८	२४	४४
जम्मा	६४	२४६	५००

चार्ट नं. १

उल्लेखित तालिका र चार्टमा देखाइए जस्तै मुद्दाहरुको संख्या देखिएको छ । जिल्लामा बढी मुद्दा संख्या देखिएको छ । उच्च सरकारी वकील कार्यालय तहमा जिल्लाको भन्दा कम संख्यामा पुनरावेदन कारवाहीका लागि गएको देखियो भने सर्वोच्च तहमा त्यसको मात्रा घटेको देखिन्छ । मुद्दाको संख्या समग्र हेर्दा २०६३/२०६४ भन्दा २०७२/२०७३ मा आएर घटेको देखिएको छ । अपराध घट्नुका कारण अपराधको जानकारी नभएर, सूचना उपलब्ध नभएर, कानून कार्यान्वयन अधिकारीहरुको निगरानी बढेर, सूचना सम्प्रेषण तथा अन्य विविध कारणहरु हुन सक्छन् । यसका लागि सम्बन्धित सरोकारवाला निकायसँगको समन्वयमा अध्ययन हुनुपर्ने देखिएको छ ।

४.२. जिल्लागत मुद्दाको लगत र फछ्यौटको विवरण

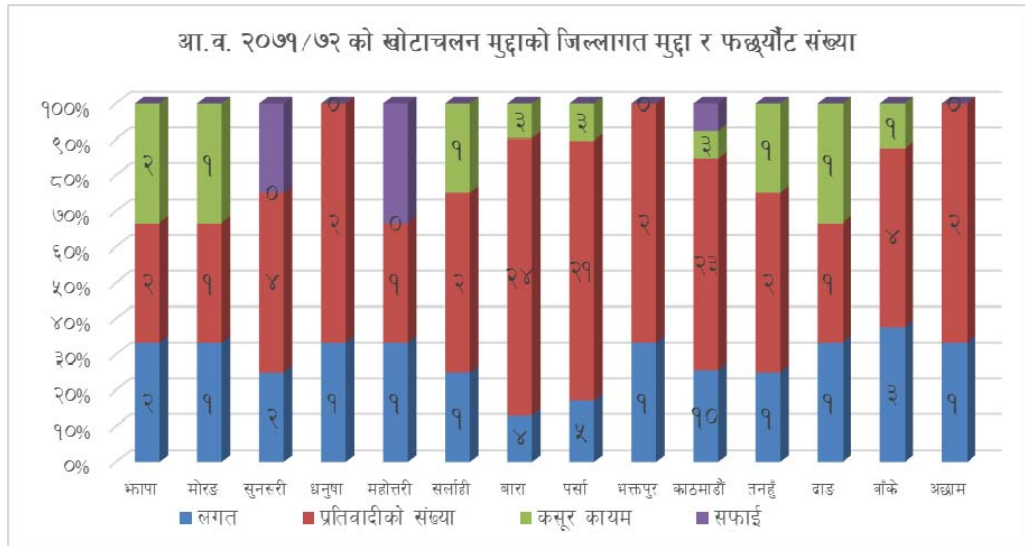
यस शीर्षकमा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुमा खोटाचलन मुद्दाको लगत र फछ्यौटको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ । तल प्रस्तुत जिल्ला बाहेक अन्य जिल्लामा खोटाचलन मुद्दाको लगत देखिदैन ।

तालिका नं. २

आ.व. २०७१/७२ को खोटाचलन मुद्दाको विवरण						
क्र.सं.	जिल्ला	लगत	प्रतिवादीको संख्या	कसुर कायम	सफाइ	जम्मा फछ्यौट
१	भापा	२	२	२	०	२
२	मोरङ	१	१	१	०	१

आ.व. २०७१/७२ को खोटाचलन मुद्दाको विवरण						
क्र.सं.	जिल्ला	लगत	प्रतिवादीको संख्या	कसुर कायम	सफाइ	जम्मा फछ्यौट
३	सुनसरी	२	४	०	२	२
४	धनुषा	१	२	०	०	०
५	महोत्तरी	१	१	०	१	१
६	सर्लाही	१	२	१	०	१
७	बारा	४	२४	३	०	३
८	पर्सा	५	२१	३	०	३
९	भक्तपुर	१	२	०	०	०
१०	काठमाडौं	१०	२३	३	३	६
११	तनहुँ	१	२	१	०	१
१२	दाङ	१	१	१	०	१
१३	वाँके	३	४	१	०	१
१४	अछाम	१	२	०	०	०
जम्मा		३४	९१	१६	६	२३

चार्ट नं. २

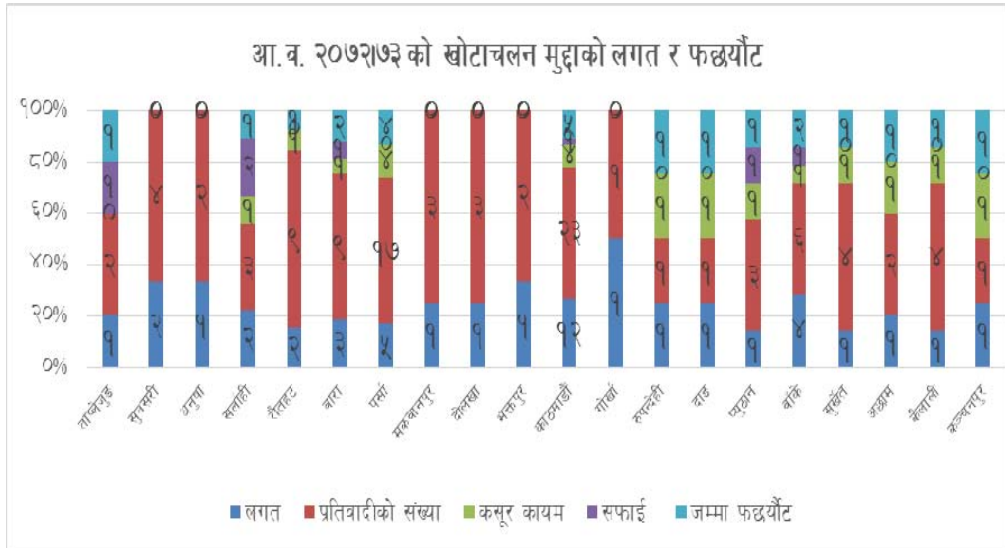

तालिका नं. ३

क्र.सं.	जिल्ला	लगत	प्रतिवादीको संख्या	कसुर कायम	सफाइ	जम्मा फछ्यौट
१	ताप्लेजुङ	१	२	०	१	१
४	सुनसरी	२	४	०	०	०
५	धनुषा	१	२	०	०	०
७	सर्लाही	२	३	१	२	१

क्र.सं.	जिल्ला	लगत	प्रतिवादीको संख्या	कसुर कायम	सफाई	जम्मा फछ्यौट
८	रौतहट	२	९	१	०	१
९	बारा	३	९	१	१	२
१०	पर्सा	५	१७	४	०	४
११	मकवानपुर	१	३	०	०	०
१२	दोलखा	१	३	०	०	०
१३	भक्तपुर	१	२	०	०	०
१४	काठमाडौं	१२	२३	४	१	५
१५	गोर्खा	१	१	०	०	०
१७	रुपन्देही	१	१	१	०	१
१८	दाङ	१	१	१	०	१
१९	प्युठान	१	३	१	१	१
२०	बाँके	४	६	१	१	२
२१	सुर्खेत	१	४	१	०	१
२२	अछाम	१	२	१	०	१
२३	कैलाली	१	४	१	०	१
२४	कञ्चनपुर	१	१	१	०	१
जम्मा		४३	१००	१९	७	२३

चाट नं. ३

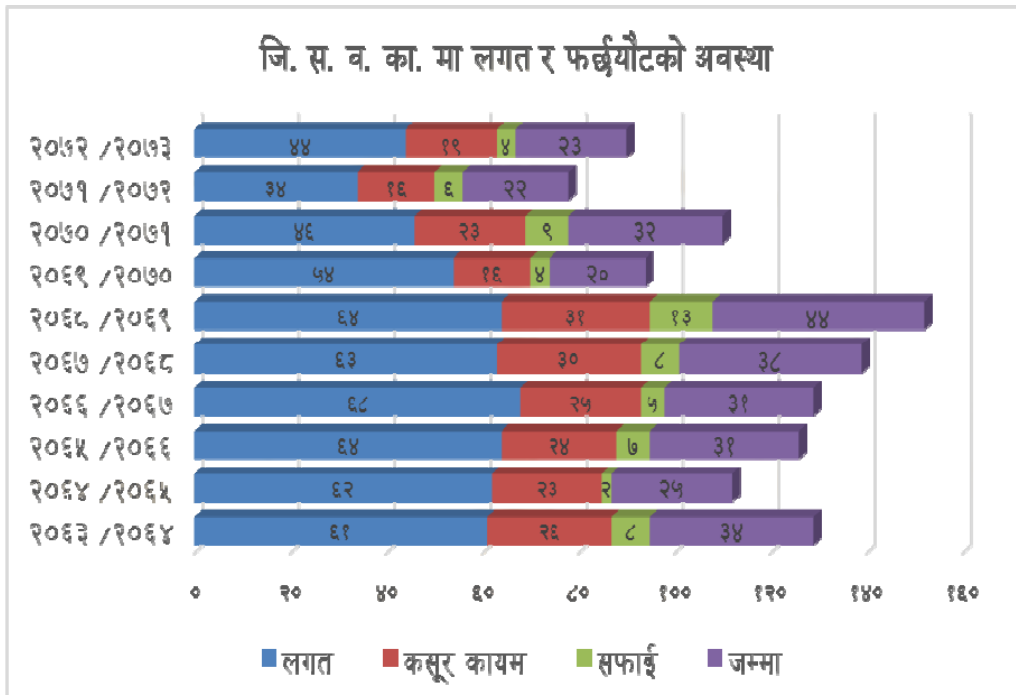
४.३. जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुमा दस वर्षको एकमुष्ट लगत र फछ्यौटको अवस्था

तालिका नं. ४

आ. व.	लगत	कसुर कायम	सफाई	फछ्यौट जम्मा
-------	-----	-----------	------	--------------

आ. व.	लगत	कसुर कायम	सफाई	फर्छ्यौट जम्मा
२०६३/२०६४	६१	२६	८	३४
२०६४/२०६५	६२	२३	२	२५
२०६५/२०६६	६४	२४	७	३१
२०६६/२०६७	६८	२५	५	३१
२०६७/२०६८	६३	३०	८	३८
२०६८/२०६९	६४	३१	१३	४४
२०६९/२०७०	५४	१६	४	२०
२०७०/२०७१	४६	२३	९	३२
२०७१/२०७२	३४	१६	६	२२
२०७२/२०७३	४४	१९	४	२३
जम्मा	५६०	२३३ (४१.६०%)	६६ (११.७८%)	३०० (५३.५७%)

चाई नं. ४

जिल्ला तहमा खोटाचलनको मुद्दाको लगत उच्च र सर्वोच्च तहमा भन्दा बढी देखिन्छ । यो प्रवेश तह भएको हुँदा यस तहबाट छानिदै जाने हुन्छ । जिल्लामा खोटाचलन मुद्दाको लगत ४० देखि ६० को संख्यामा रहेको देखिएको छ । फर्छ्यौटको अवस्थामा जिल्ला तहमा पनि कम

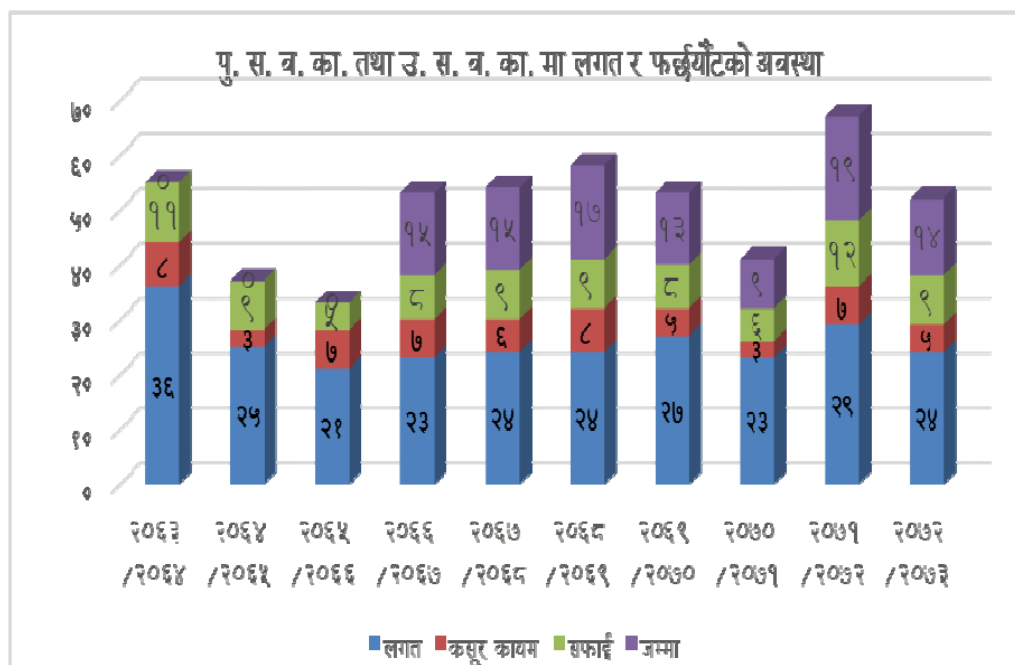
रहेको पाइन्छ । फछ्यौट मध्ये कसुर कायम तुलनात्मक रुपमा सफाई भन्दा बढी देखिएको छ । पुनरावेदन तह र सर्वोच्च तहमा भन्दा जिल्ला तहमा कसुर कायमको दर बढी देखिएको छ ।

४.४ उच्च सरकारी वकील कार्यालय/उच्च सरकारी वकील कार्यालयमा विद्यमान लगत र फछ्यौटको अवस्था :

तालिका नं. ५

आ. व.	लगत	कसुर कायम	सफाई	फछ्यौट जम्मा
२०६३/२०६४	३६	८	११	१९
२०६४/२०६५	२५	३	९	१२
२०६५/२०६६	२१	७	५	१२
२०६६/२०६७	२३	७	८	१५
२०६७/२०६८	२४	६	९	१५
२०६८/२०६९	२४	८	९	१७
२०६९/२०७०	२७	५	८	१३
२०७०/२०७१	२३	३	६	९
२०७१/२०७२	२९	७	१२	१९
२०७२/२०७३	२४	५	९	१४
जम्मा	२५६	५७(२२.२६%)	८६(३३.५९%)	१४५(५६.६४%)

चाट नं. ५

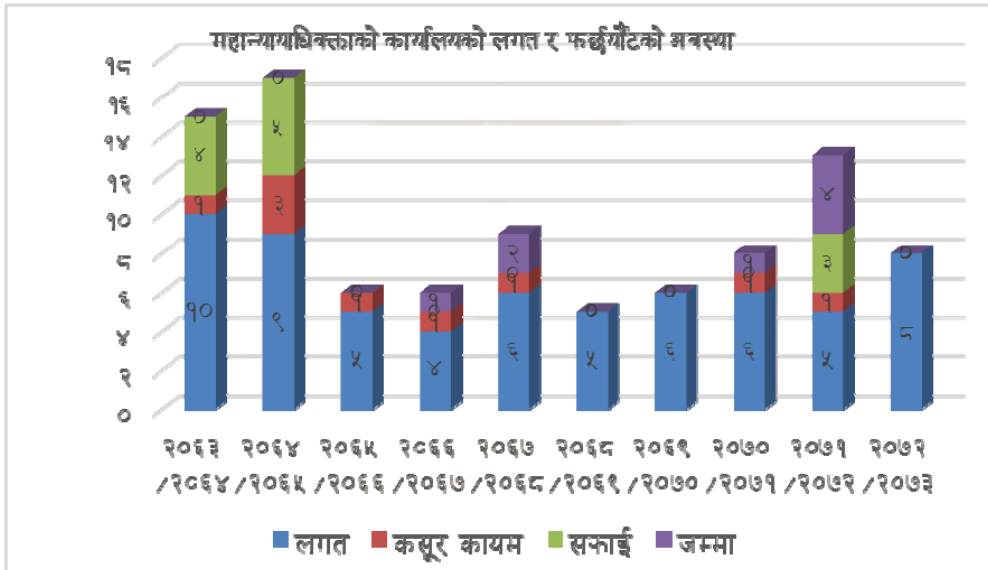
पुनरावेदन तथा उच्च सरकारी वकील कार्यालयमा मुद्दाको विवरण हेर्दा प्रारम्भिक वर्षमा बढी देखिए पनि पछिका वर्षमा समान संख्यामा लगत रहेको देखिन्छ । फछ्यौटको अवस्था यस

तहमा पनि कमै देखिएको छ । फछ्यौट मध्ये कसुर कायमको मुद्दा हेर्दा कुनै वर्षमा बढी कुनै वर्षमा कम देखिन्छ । प्रत्येक मुद्दाको अवस्थाका आधारमा कसुर कायम हुने नहुने हुँदा मुद्दाको गुणात्मक अवस्थातर्फ ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ ।

४.५. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा विद्यमान लगत, फछ्यौटको अवस्था तालिका नं. ६

आ. व.	लगत	कसुर कायम	सफाई	फछ्यौट जम्मा
२०६३/२०६४	१०	१	४	५
२०६४/२०६५	९	३	५	८
२०६५/२०६६	५	१	०	१
२०६६/२०६७	४	१	०	१
२०६७/२०६८	६	१	०	२
२०६८/२०६९	५	०	०	०
२०६९/२०७०	६	०	०	०
२०७०/२०७१	६	१	०	१
२०७१/२०७२	५	१	३	४
२०७२/२०७३	८	०	०	०
जम्मा	६४	९(१४.०६%)	१२(१८.७५%)	२२(३४.३७%)

टेबल नं ६

माथि उल्लेखित टेबल र चार्टले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको मुद्दाको लगत, फछ्यौटको अवस्था देखाएको छ । तथाज्ज हेर्दा फछ्यौटको संख्या कम देखिन्छ । त्यसैगरी फछ्यौट मध्ये कसुर कायमको संख्या कम देखिएको छ । यसले कसुर स्थापित गराउने कार्यमा अनुसन्धान र

अभियोजनकर्ता तुलनात्मक रूपमा सफल रहेको अवस्था देखिदैन । प्रभावकारी अनुसन्धान, अभियोजनका साथै सुदृढ प्रतिरक्षा हुनुपर्ने देखिन्छ ।

४.६. विगत दस वर्षको कसुर कायम, सफाइ र फछ्यौटको अवस्था (प्रतिशतमा)

क्षेत्र	लगत	कसुर कायम	सफाइ	फछ्यौट	कैफियत
जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय	५६०	४१=६०	११=७८	५३=५७	माथिको विवरणबाट तथ्याङ्क साभार गरिएको ।
पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय	२५६	२२=२६	३३=५९	५६=६४	
महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय	६४	१४=०६	१८=७५	३४=३७	

समग्र उल्लेखित विवरण हेर्दा जिल्ला तहमा बढी, पुनरावेदन तहमा कम र सो भन्दा कम महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा मुद्दाको लगत देखिन्छ । अदालतको दुई तह पार गर्दै आउँदा केन्द्रमा मुद्दाको लगत संख्या कम देखिएको छ । जिल्ला तहमा कसुर कायम बढी प्रतिशत देखिएको छ भने सफाइको प्रतिशत कम छ । तर उच्च र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा सफाइको प्रतिशत कसुर कायम भन्दा सफाइको प्रतिशत बढी देखिएको छ । यसले के देखाएको छ भने शुरु तहमा भन्दा माथिका दुई तहका धेरै मुद्दामा प्रतिवादीले सफाइ पाएको अवस्था देखिन्छ । यसमा प्रमाणको विद्यमानता, प्रमाणको प्रस्तुती विश्लेषण, कानुनी (विधायन तथा प्रतिपादित सिद्धान्त) को विद्यमानता र सो को विश्लेषणले प्रभाव पार्न सक्ने हुँदा मुद्दामा कसुर कायम र सफाइलाई उल्लेखित विषयले प्रभाव पार्ने हुन्छ ।

४.७ मुद्दाको अध्ययन

यस शीर्षक अन्तर्गत तीन वटा मुद्दाहरुको मात्र अध्ययन गरिएको छ । खोटाचलन र नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को व्यवस्था आकर्षित भएका मुद्दालाई मात्र छनोट गरिएको छ । मुद्दाको अध्ययन गर्दा अभियोजन, ठहरको अवस्था र देखिएको द्विविधालाई पनि यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

एक मुद्दामा नक्कली भारुलाई नेपालमा प्रचलनमा ल्याइएको देखिन्छ । यसमा एक जना भारतीय नागरिक, उसको नेपाली सहयोगी एक जना र निज नेपाली सहयोगीको तीन जना अन्य सहयोगी भएर चितवनमा यसको कारोबार गरेको देखिन्छ । नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को दफा ६१(१)(क) र (ख) ले निषेधित गरेको हुँदा उक्त ऐनको दफा ९५(१) कसुरमा ९६(१) बमोजिम सजाय गरी पाउँ भन्ने अभियोग मागदाबी रहेकोमा सहयोगी मध्ये एक जनालाई सफाइ दिई अन्यलाई सजाय गरेको पाइन्छ । सफाइका आधारमा जाहेरवालाले बकपत्रमा कसुरदार हुन भनी किटान गर्न नसकेको, प्रतिवादीले अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्ष सावित भए पनि अदालतमा इन्कारी बयान गरेको, सहअभियुक्तहरुले अदालतमा आई बयान गर्दा

नचिनेको भनि बयान गरेका, वादीका साक्षीले बकपत्रमा कसुरदार हो भनी भन्न नसकेका भन्ने रहेको छ ।

अर्को एक मुद्दामा रु. १००० का ३ थान नक्कली नोट बरामद भएको थियो । प्रतिवादीहरु तीन जनालाई मुलुकी ऐन खोटाचलनको महलको १ नं. ले निषेधित, ४ नं. बमोजिमको कसुरमा ऐ. ४ नं. को देहाय १ बमोजिम सजाय गरी पाउन अभियोग मागदाबी रहेकोमा अदालतले नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को दफा ९६(१) बमोजिम नक्कली नोट जफत गरी दुई वर्ष छ महिना कैद गरिएको थियो । प्रस्तुत मुद्दामा ऐनको दाबी नै परिवर्तन गरी सजाय गरेको देखिन्छ । शुरुले गरेको फैसलालाई नै सदर गरेको अवस्था हुँदा नेपाल सरकारको दोहोऱ्याई पाँउ भन्ने निवेदन रहेको छ । यसमा खोटाचलनको महलले स्पष्ट व्यवस्था गरेको, के कुन कसुरमा के अभियोग लगाउने भन्ने कुरा पूर्णतया: वादी पक्षमा निहित अधिकार रहेको, अभियोगदाबी नै परिवर्तन गरी सजाय गर्नुको कारण प्रष्ट नभएको, दाबी परिवर्तन गरी सजाय गर्न नमिल्ने भन्ने नेपाल सरकारको जिकिर रहेको देखिन्छ ।

तेस्रो मुद्दामा भा.रु. ५०० दरका २९ थान नोट सहित पक्राउ परेको अवस्था थियो । प्रतिवादीहरु जम्मा चार जनालाई नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को दफा ९५(१) को कसुरमा ऐ. दफा ९६(१) र ९६(४) बमोजिम सजाय गरी पाउन भनी अभियोग मागदाबी रहेकोमा शुरु अदालतले एक महिना कैद र ५०,००० जरिवाना गरेकोमा सो फैसला तत्कालिन पुनरावेदन अदालतबाट समेत सदर भएको र प्रतिवादीको तर्फबाट सम्मानित सर्वोच्च अदालतमा दोहोऱ्याई पाउँ भनी निवेदन गरेको देखिन्छ । खोटाचलनको महलको व्यवस्थालाई यहाँ अवलम्बन गरिएको छैन ।

५. अध्ययनको नतिजा

खोटाचलन (मुद्रा, टिकट लिफा, नाप तौलका सामान) सम्बन्धमा सामान्य कानूनको रूपमा मुलुकी ऐन खोटाचलनको महल प्रचलनमा रहेको छ । विशेष कानूनको रूपमा मुद्रा सम्बन्धमा भने नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ रहेको छ । हुलाक टिकट तथा वस्तुहरुको सम्बन्धमा हुलाक ऐन, नाप तौलका माल वस्तुहरुको सम्बन्धमा स्टाण्डर्ड नाप तथा तौल ऐन, २०२५ हालसम्म बहाल रही कार्यान्वयनमा नै रहेको छ । कालो बजार, नाफाखोरी, जम्माखोरी, मिसावट सम्बन्धमा कालो बजार तथा केही सामाजिक अपराधतथा सजाय ऐन २०३२ प्रचलनमा रहेको छ । मुद्रा सम्बन्धी खोटाचलनमा मुलुकी ऐन वा नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ लगाउने भन्ने सम्बन्धमा नीतिगत तथा कानुनी स्पष्टता रहेको पाइएन । व्यवहारमा राष्ट्र बैंक मार्फत उठान भएका मुद्रा सम्बन्धी कसुरमा नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ र नेपाल प्रहरीबाट उठान भएका मुद्रा सम्बन्धी कसुरमा मुलुकी ऐन अनुसार अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्ने गरेको । तर, विगतमा मुद्रा सम्बन्धी कसुरमा कुन ऐन आकर्षित हुने भन्ने कुरामा एकरूपता देखिदैन । फलस्वरूप, मुलुकी ऐन तथा नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन दुवै प्रयोग गरिएको माथि उल्लेखित मुद्दा अध्ययनबाट समेत देखिन्छ । मुलुकी ऐन खोटाचलनको महलमा कठोर रूपमा हेरी कैद दण्डको मात्रा निश्चित र स्वविवेकीय रूपमा भए पनि मात्रा धेरै रहेको पाइयो भने नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ मा आर्थिक दण्ड बढी (बिगोको तेब्बर) रहेको पाइन्छ ।

विगत १० वर्षको मुद्दा संख्या हेर्दा जिल्ला तहमा ३४ देखि ६८, उच्च तहमा २१ देखि ३६ र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको तहमा ४ देखि १० थान मुद्दाहरु रहेको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदनबाट देखिन्छ । उक्त संख्यामा आ.व. ०६३/०६४ मा जिल्ला, पुनरावेदन र केन्द्र तहमा सबै भन्दा बढी थान मुद्दा रहेको देखियो । खोटाचलन मुद्दा दुई आ.व. को जिल्लागत अवस्था हेर्दा आ.व. ०७१/०७२ मा १४ जिल्ला मध्ये काठमाडौंमा बढी (१० थान), आ.व. २०७२/७३ मा २४ जिल्ला मध्ये काठमाडौं जिल्लामा (१२ थान) नै बढी रहेको देखिन्छ । फछ्यौटको अवस्था जिल्लामा बढी, पुनरावेदन र सर्वोच्च तहमा कम देखिएको छ । कसुर कायमको अवस्था हेर्दा भने जिल्लामा बढी र पुनरावेदन र सर्वोच्च तहमा कसुर कायम भन्दा सफाइको प्रतिशत बढी देखिएको छ ।

६. विद्यमान समस्याहरु

- मुलुकी ऐनमा भएका व्यवस्थाहरु अस्पष्ट देखिन्छन् । विशेष शब्दावलीहरुको स्पष्टोक्ति गर्नुपर्नेमा गरिएको छैन । बाहिडा, टक जस्ता शब्दहरुले विशेष अर्थ दिन खोजेको भए पनि यसको अर्थ के हो ? स्पष्टीकरण दिइएको छैन ।
- मुलुकी ऐनको व्यवस्थाको संरचना पुरानो भएको छ । अपराधका तत्वहरु स्पष्ट छुट्टिने गरी कानुनी व्यवस्था भएको देखिदैन ।
- खोटाचलन सम्बन्धी व्यवस्थामा एकरूपता हुनुपर्ने देखिन्छ । जस्तै : मुलुकी ऐनको खोटाचलनको महल, राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ र नाप तौल सम्बन्धी कानुनले खोटाचलनको कार्यलाई कसुरको रुपमा परिभाषित गरी सजाय गरेको देखिन्छ । मुलुकी ऐन प्रारम्भिक कथनको ४ नं. ले विशेष ऐन हुँदा सो ऐन बमोजिम गर्नुपर्ने भन्ने व्यवस्था भए बमोजिम राष्ट्र बैंक ऐनको व्यवस्था अनुसार गर्नुपर्नेमा मुलुकी ऐन खोटाचलनको महलको व्यवस्था अनुसार अनुसन्धान र अभियोजन गरिएको अवस्था छ ।
- कानुनी एकरूपताको अभावको कारण अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक निर्णयमा एकरूपता देखिएको छैन ।
- खोटाचलनका मुद्दाहरुको संख्या बढ्दै गएको छ । यसले वित्तीय सुशासनमा असर गरेको छ । प्रति दिन नक्कली नोट बजारमा ल्याई ठगी गर्ने कार्य भएको छ ।
- फछ्यौटको संख्या कम देखिएको छ । कसुर कायम भन्दा सफाइको अवस्था बढी देखिएको छ ।
- अग्रेजी शब्द Counterfeit लाई नेपालीमा खोटाचलनको अर्थमा प्रयोग गरिएको छ । तर अग्रेजी शब्दले नक्कली सामान, प्रतिलिपि अधिकारसँग समेत जोडेको देखिँदा यस सम्बन्धमा एकीकृत कानुनको व्यवस्था आवश्यक देखिन्छ ।
- खोटाचलनका सबै प्रकृतिका अपराधहरु घटेको देखिन्छ । तर, सबै अपराधहरुलाई कानुनी दायरामा ल्याउन सकेको देखिँदैन । यसमा सम्बन्धित र सरोकारवाला निकायहरुको ध्यान आकर्षित हुन सकेको देखिँदैन ।

७. समस्या समाधानका उपायहरु

- कानुनी व्यवस्था सरल, बुझ्न सकिने र स्पष्ट हुनु आवश्यक छ । यसले कानुनको प्रयोग र कार्यान्वयनमा सहज बनाउँदछ ।
- अपराधका तत्वहरुलाई स्पष्ट गर्दै त्यस सम्बन्धी व्यवस्था गर्नु जरुरी छ । यसले अपराधको अनुसन्धान, अभियोजन, र न्यायिक निर्णयका लागि स्पष्ट आधार प्रदान गर्दछ ।
- खोटाचलन सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था छरिएर रहेको अवस्था छ । मुद्रा, हुलाक वस्तु, नाप तौल, बजारमा क्रय बिक्रय हुने माल वस्तु, खाद्य वस्तु आदि सम्बन्धमा विभिन्न छुट्टाछुट्टै पनि कानुनले व्यवस्था गरेको देखिँदा सबै खोटाचलनलाई एकै कानुनी व्यवस्था भित्र अटाउन सके एकरूपता, सरल हुने देखिन्छ ।
- अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक निर्णयमा एकरूपता भएमा कार्य सरलीकरण, अनुमानयोग्य र प्रभावकारी हुने देखिन्छ । यसका लागि सोही अनुसारको कानुनी व्यवस्था हुनु जरुरी छ ।
- प्रविधिको प्रयोगसँगै नेपाल सरकारको मुद्रा होइन कि व्यक्तिले आफ्नो लाभका लागि बनाएको टक, सिक्का, नोट, माना पाथि, ढक, तराजु आदि प्रयोग र प्रचलनमा आउन सक्दछन् । यसलाई न्यूनीकरण र निवारण गर्न खोटाचलन हुने माल वस्तु चीजबीज पहिचान गरी सरोकारवाला व्यक्ति तथा समुदायलाई अभिमुखीकरण, सचेतना, प्रचार तथा प्रसारको माध्यमबाट जानकारी दिनु पर्दछ ।
- मुद्दा फछ्यौटका लागि अनुसन्धान, अभियोजन र अदालतबाट समन्वयात्मक भूमिका खेल्नुपर्ने देखिन्छ । उच्च र सर्वोच्च तहमा मुद्दा फछ्यौटको र कसुर कायमको अवस्था कम देखिँदा अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय सम्पादनमा आबद्ध निकाय, अधिकारीसँग समन्वयात्मक सम्बन्ध बनाई राख्नुपर्ने देखिन्छ । यसका लागि सामयिक छलफल, समन्वयको विश्लेषण र प्रभावकारी फछ्यौटको उपायहरु अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिन्छ । बहस व्यवस्थापन र मुद्दा प्रवाह व्यवस्थापनका प्रक्रियाहरुलाई व्यवस्थित गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

८. निष्कर्ष

खोटाचलन अर्थशास्त्रसँग सम्बन्धित एक विशेष आर्थिक अपराध हो । मुद्रा तथा नोट मात्र नभई नाप तौल, टिकट, खाने चीजबीज, उपभोग र प्रयोगका माल वस्तु सम्बन्धी विषयहरुलाई पनि यसले समेटेको छ । अर्थ बजारमा ती विषयसँग सम्बन्धित अपराधहरु धेरै घटी रहेका हुन्छन् । तर, ती अपराधहरुलाई कानुनको दायरामा ल्याई रहेको अवस्था छैन । एकातिर सामान्य कानुनले व्यवस्थित गर्न खोजीरहेको छ भने अर्कोतिर तत्तत् विषयका विशेष कानुन पनि विद्यमान छन् । तसर्थ, कानुनको प्रयोग र पालनामा पनि द्विविधा उत्पन्न हुने अवस्था छ । यसलाई नीतिगत र कानुनी रुपमा संबोधन गर्नुपर्ने देखिन्छ । प्रविधिले ल्याएको चुनौतीलाई पनि

भई रहेका कानुनी व्यवस्थाले सम्बोधन गर्न नसकेको हो की भन्ने देखिन्छ । यो विषयलाई प्रविधिको कुशल र प्रभावकारी उपयोगबाटै सम्बोधन हुन सक्ने हुँदा त्यसतर्फ कानुन, कानुन कार्यान्वयन निकायको ध्यानाकर्षण हुनुपर्ने देखिन्छ । सेवाग्राही तथा सरोकारवालालाई यसतर्फ अभिमुखीकरण पनि गर्नु गराउनु पर्ने देखिन्छ । अपराधको राजनीतिकरण गर्ने र राजनीतिलाई अपराधको विषय बनाउने प्रवृत्तिले पनि यो अपराध लुकी रहेको छ । सोही कारण कम आँकलन पनि गरिएको होला । तर, समाज, आर्थिक बजार तथा समग्र राष्ट्रलाई नकारात्मक अर्थ, स्वास्थ्य र सुशासनमा नकारात्मक असर पारी रहेको छ भन्ने कुरामा हामी सचेत हुनुपर्ने देखिन्छ । तसर्थ, अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय सम्पादन गर्ने निकाय तथा अधिकारी, कानुन कार्यान्वयन गर्ने अधिकारी तथा सेवाग्राहीका साथै सेवा प्रवाही समेतले आ-आफ्नो भूमिका स्वच्छ, प्रभावकारी, निस्पक्ष, तटस्थ, नैतिकता र सदाचारको नीति लिई कार्यसम्पादन गरेमा यो अपराधको न्यूनीकरण, निवारण, नियन्त्रण हुन सक्ने देखिन्छ । फलस्वरूप घर, टोल, समाज र राष्ट्रमा शान्ति, सहिष्णुता, सुशासन र विकासको आधार खडा हुने अवस्था हुन्छ ।

नेपालमा चोरी अपराधको प्रवृत्ति: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

✍ सविता शर्मा

शाखा अधिकृत

✍ बिन्दुकुमारी धामी रावल

शाखा अधिकृत

१. पृष्ठभूमि

मानिसको ज्यान पछिको प्यारो वस्तु सम्पत्ति हो। मानव सभ्यताको सुरुवातमा सम्पत्ति संकलन र संरक्षणमा ध्यान दिएको पाइँदैन। मानिस जब समाजमा बस्न थाले। त्यसपछि आफ्ना लागि चाहिने सामान, वस्तुको संरक्षण गर्ने अभ्यास गरेको पाइँन्छ। यसबाट मानिसको ध्यान सम्पत्तितर्फ जान लागेको हो। आधुनिक रुपमा राज्यको स्थापना र यसका कार्यमा मानिसको ज्यान र सम्पत्ति रक्षा गर्नु प्रमुख मानियो। हब्स र रुसोको सम्पत्ति (Property), जीवन (Life) र स्वतन्त्रता (Liberty) सम्बन्धी अवधारणाले पनि यसलाई पुष्टि गर्दछ। चोरी सम्बन्धी अपराध सम्पत्तिसँग सम्बन्धित अपराध हो। यसलाई परम्परागत अपराधको रुपमा समेत लिइन्छ। हाम्रो हिन्दु परम्परामा समेत चोरी गर्नु पाप मान्ने गरेको पाइँन्छ। आधुनिक फौजदारी कानूनले समेत यसलाई अपराधको रुपमा स्वीकार गरी सजायको व्यवस्था गरेको छ। Burglary, Looting, Robbery, Shoplifting, Fraud and Larceny चोरीका विभिन्न स्वरुपहरु हुनेनेपालमा चोरीलाई साधारण चोरी, जबरजस्ती चोरी, नकबजनी, रहजनी र डाँका गरी पाँच प्रकारमा विभाजन गरिएको भए पनि प्रस्तुत लेखमा डाँका बाहेकका अन्य चोरीहरुको बारेमा मात्र चर्चा गरिएको छ।

२. परिभाषा

साधारण अर्थमा आफ्नो हक नपुग्ने सम्पत्ति धनीको अनुमति विना लिनु, राख्नु तथा प्रयोग गर्नुलाई चोरी भनिन्छ। चोरी अपराध हुनका लागि अन्य अपराधमा जस्तै कार्य तथा मनसाय दुवै हुनु पर्दछ। सम्पत्तिको मालिकको अनुमति विना गलत मनसाय (Mens Rea) ले गैरकानुनी रुपमा सम्पत्ति लिने, राख्ने वा प्रयोग गर्ने कार्य (Actus Reus) आदि हुनु पर्दछ। भूल वा अज्ञानतावश कुनै सम्पत्ति लिने, राख्ने वा प्रयोग गर्ने गरेको अवस्थामा मनशाय नहुने भएकोले सामान्यतः चोरी गरेको मानिँदैन। चोरीको अपराध बेइमानीको नियतले गरिन्छ। मुलुकी ऐन चोरीको महलमा आफ्नो हक नपुग्ने अचल भैरहेकोलाई चलको हिसाब गराई वा चल धनमाल समेत हक पुग्ने धनीलाई थाहा नदिई वा उसको मञ्जुरी नलिई धनीको हक मेटाई आफूले लिन खानाको लागि जुनसुकै कुरो गरी बेइमानीका नियतले कसैले लग्यो भने चोरी गरेको ठहर्छ^१ भनी चोरीको परिभाषा गरिएको छ। यसैगरी सगोल परिवारमा नाबालकलाई थाहा दिएको वा नाबालकको

^१ मुलुकी ऐन चोरीको महलको १ नम्बर

मञ्जुरी लिएको भए पनि चो चोरी अपराधको लागि धनीलाई थाहा दिएको तथा धनीको मञ्जुरी लिएको नठहर्ने समेतको व्यवस्था गरिएको छ ।

३. अन्य देशमा चोरी सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था

क्यानडाको अपराध संहितामा कुनै व्यक्तिले गलत मनसायले अर्को व्यक्तिको सम्पत्ति गैरकानुनी रूपमा लिने, राख्ने वा प्रयोग गर्ने कार्यलाई चोरीको रूपमा परिभाषा गरिएको छ ।^२ उक्त संहितामा चोरीलाई सम्पत्तिको मूल्य तथा प्रकृतिको आधारमा दुई भागमा विभाजन गरिएको छ । चोरीमा Testamentary Instrument वा क्यानेडिएन डलर ५००० भन्दा बढी मूल्य भएको चोरीलाई क्षलमष्यबतष्वभ यााभलअभ को रूपमा लिइएको छ । यस किसिमको चोरीमा बढिमा दस वर्ष जेल सजाय हुने व्यवस्था रहेको छ ।^३ हङकङको चोरी सम्बन्धी ऐनको दफा २ ले गलत मनसायबाट कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति स्थायी रूपमा आफ्नो फाइदाको लागि लिने कार्यलाई चोरी मानेको छ ।^४ बेलायतमा चोरीलाई Statutory अपराधको रूपमा लिइएको छ ।^५ व्यक्तिको अनुमति विना गलत मनसायले आफूलाई फाइदा पुग्ने गरी अर्को व्यक्तिको सम्पत्ति लिने, राख्ने, प्रयोग गरेमा चोरी ठहर्छ । भारतमा चोरीको परिभाषा Penal Code १८६० को दफा ३७८ मा गरिएको छ । चोरीको मात्रा तथा प्रकृतिको आधारमा कैद तथा जरिवाना दुवै गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ ।^६ कर्मचारी तथा कामदारले गर्ने चोरीको सम्बन्धमा समेत छुट्टै सजायको व्यवस्था गरिएको छ । भारतमा सामान्य चोरी, डर धम्की देखाएर गरिने चोरी तथा डाँका जस्ता प्रकृतिमा चोरीलाई वर्गीकरण गरिएको छ ।

४. चोरी सम्बन्धी प्रचलित कानुनी व्यवस्था

नेपालमा चोरी अपराधको सम्बन्धमा प्रष्ट कानुन नहुन्जेल यस सम्बन्धी मुद्दाको फि नोफानो धर्मशास्त्रकै आधारमा गरिन्थ्यो । मुलुकी ऐन, १९१० आएपछि चोरी सम्बन्धी प्रावधानहरु कानुनमा समावेश गर्न थालिएको हो । नेपालको मुलुकी ऐन, २०२० मा चोरीको महल अन्तर्गत चोरीको कसुर तथा सजायको व्यवस्था गरिएको छ । मुलुकी ऐनमा चोरी सम्बन्धी अपराधलाई पाँच प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको छ । जसमा साधारण चोरी, नकबजनी, जबरजस्ती चोरी, रहजनी र डाँका पर्दछन् ।

चोरीको किसिम	चोरी सम्बन्धी कसुर	चोरी अपराधमा सजाय
--------------	--------------------	-------------------

^२ Criminal Code, Canada, Section 322(1)

^३ Canadian Criminal Code Section 334.

^४ Theft Act Article 2 , Hong Kong Theft Act

^५ Section 1(1) of the Theft Act 1968, United Kingdom

^६ Penal Code 1860 Section 379

चोरीको किसिम	चोरी सम्बन्धी कसुर	चोरी अपराधमा सजाय
नकबजनी	खुला ढोकाबाट बाहेक सेन वा सुरुङ्ग खनी वा भित्ता भ्याल ढोकाहरु फोरी वा खोली वा छाना कौशी भ्याल पर्खाल इत्यादि गैह्र अबाटोबाट कुनै तरहले भित्र पसी चोरी गरेको वा भित्र पस्दा बाटैबाट पसेको भएपनि निस्कदा सो लेखिएका किसिमबाट बाहिर निस्केको भए नकबजनी गरेको ठहर्छ। ^९	चोरीको महलको १२ नम्बर बमोजिम हुने सजायको डेढो बढाई सजाय गर्नुपर्छ। ^८
जबरजस्ती चोरी	चोरी गर्दा कुटपिट हातपात गरी वा बाँधी थिची वा उत्तिखेरै ज्यान लिने वा जिउ जखम अङ्गभङ्ग गर्ने डर त्रास गराई वा भित्र बसेको मानिस निस्कन नहुने गरी ढोका बन्द गरी चोरी गरेमा वा चोरी गरेको थाहा पाई मौकैमा वा दपेट्दै गई माल लिन वा चोर पक्रन खोज्दा चोरले माथि लेखिए बमोजिम जोरजुलुम गरेमा वा सो बमोजिम केही नगरे पनि नाबालकको जिउको धनमाल खोसी चोरी गरेको भए जबरजस्ती चोरी गरेको ठहर्छ। ^९	चोरीको महलको १२ नम्बर बमोजिम हुने सजायको डेढो बढाई सजाय गरी जरिवाना बापत समेत कैद गर्नुपर्छ र सो बमोजिम गर्दा चार महिना देखि घटी कैद हुने भएमा चार महिना कैद गर्नुपर्छ। ^{१०}
रहजनी	बटोघाटो वा जङ्गलमा ढुकी जबरजस्ती चोरी गरेको भए रहजनी ठहर्छ। ^{११}	चोरीको महलको १२ नम्बर बमोजिम हुने सजायको दोब्बर बढाई सजाय गरी जरिवाना बापत समेत कैद गर्नु पर्छ र सो बमोजिम गर्दा छ महिना देखि घटी कैद हुने भएमा छ महिना कैद गर्नुपर्छ। ^{१२}

^९ मुलुकी ऐन चोरीको महलको ३ नम्बर

^८ मुलुकी ऐन चोरीको महलको १४ (१)

^९ मुलुकी ऐन, चोरीको महलको ४ नम्बर

^{१०} मुलुकी ऐन चोरीको महलको १४ (२)

^{११} मुलुकी ऐन, चोरीको महलको ५ नम्बर

^{१२} मुलुकी ऐन चोरीको महलको १४ (३)

चोरीको किसिम	चोरी सम्बन्धी कसुर	चोरी अपराधमा सजाय
साधारण चोरी	यी उल्लिखित किसिमका चोरी बाहेक सामान्य तरिकाले धनीको मञ्जुरी विना केही माल सामान बेइमानीको नियतले लागेमा साधारण चोरी गरेको मानिन्छ ।	रहजनी, जबरजस्ती चोरी र नकबजनी बाहेक अरु साधारण चोरीमा कसुरदारलाई जनही सो चोरीको जम्मा बिगो बमोजिम जरिवाना र पहिला पटककोलाई एक महिना, दोस्रो पटककोलाई तीन महिना, तेस्रो पटककोलाई छ महिना, चौथो पटककोलाई एक वर्ष, पाँचौ पटककोलाई दुई वर्ष, छैठौ पटककोलाई चार वर्ष र सो भन्दा बढी जतिसुकै पटक भए पनि छवर्ष कैद समेत गर्नुपर्छ । ^{१३}

मुलुकी ऐन, चोरीको महलको १२ नम्बर बमोजिम सजाय हुने अवस्थामा चोरीको बिगो पचास रुपैया भन्दा कम रहेछ भने पहिलो पटककोलाई सो नम्बरमा लेखिएको जरिवानाको र दोस्रो पटक देखिकोलाई जरिवाना कैद दुबैको आधा सजाय गर्नु पर्छ । पटक कायम गर्दा जतिसुकै पटकमा साबित भए पनि अड्डाबाट कसुरदार ठहराई फैसला भएको प्रत्येक पटकलाई एक पटकको हिसाव गरी कायम गर्नु पर्दछ ।^{१४}

५. मुलुकी अपराध संहितामा चोरी सम्बन्धी व्यवस्था

मुलुकमा कानून तथा व्यवस्था कायम गरी सर्वसाधारणको नैतिकता, शिष्टाचार, सदाचार, सुविधा, आर्थिक हित कायम राख्न, विभिन्न धार्मिक तथा सांस्कृतिक समुदाय बीचको सुसम्बन्ध तथा शान्ति कायम गर्न, फौजदारी कसुर निवारण, नियन्त्रण गर्न र प्रचलित कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गरी बनेको मुलुकी अपराध सम्बन्धी संहिता, २०७३ संसदबाट अनुमोदित भैसकेको छ । सो अपराध संहितामा मुलुक भन्दा बाहिर चोरी भएपनि नेपालमा चोरी भए सरह कारबाही हुने व्यवस्था गरिएको छ ।^{१५}

चोरीको परिभाषा

कसैले अन्य व्यक्तिको स्वामित्व, कब्जा, नियन्त्रण वा जिम्मामा रहेको चल सम्पत्ति आफ्नो बनाउने, उपभोग गर्ने वा लिन खानका लागि त्यस्तो व्यक्तिको मञ्जुरी विना बेइमानीका नियतले लिएमा वा स्थान परिवर्तन गरेमा निजले चोरी गरेको मानिने व्यवस्था रहेको छ ।^{१६}

^{१३} मुलुकी ऐन, चोरीको महलको १२ नम्बर

^{१४} मुलुकी ऐन चोरीको महलको १३ नम्बर

^{१५} मुलुकी अपराध संहिता, २०७३ दफा २

^{१६} ऐ.ऐ. दफा २३७

साथै दफा २३८ ले देहायको चोरी गर्नेलाई एक वर्ष देखि सात वर्षसम्म कैद र दशहजार रुपैयाँ देखि सत्तरी हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना हुनेछ ।

१. कुनै सरकारी वा सार्वजनिक सम्पत्ति वा कुनै धार्मिक स्थान वा देवालयको सम्पत्ति चोरी,
२. कुनै व्यक्तिलाई मादक पदार्थ खुवाई वा लागू पदार्थ सेवन गराई वा अरु किसिमले बेहोस गराई कुनै सम्पत्ति चोरी,
३. भुकम्प, आगलागी, बाढी, हुलदङ्गा वा यस्तै प्रकृतिको अरु कुनै सङ्घटापन्न स्थिति वा कुनै दुर्घटनाको मौका छोपी कुनै सम्पत्ति चोरी,
४. आफु जुन कार्यालय वा व्यक्तिको सेवामा रहेको छ सो कार्यालय वा व्यक्तिको सम्पत्तिको चोरी,
५. मानिस वा वस्तु परिवहनको लागि उपयोग भएको कुनै सवारीमा चोरी गरेमा ।^{१०}

उपरोक्त व्यवस्था बाहेक अन्य अवस्थामा चोरी गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

कुनै घरमा सो घरको मूल ढोका बाहेक अन्य कुनै बाटो, स्थान वा तरिका वा साधनबाट प्रवेश गरी चोरी गरेमा वा चोरी गरिसकेपछि मूल ढोका वा अन्य कुनै बाटो, स्थान वा तरिका वा साधनबाट बाहिर निस्केमा वा निस्कने उद्योग गरेमा निजले नकवजनी चोरी गरेको मानिने तथा उक्त चोरीमा तीन वर्षदेखि पाँच वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपैयाँ देखि पचास हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना हुने व्यवस्था रहेको छ ।^{११} साथै दस हजार रुपैयाँसम्मको धनमाल बगली मारेमा पहिलो पटक बगली मारेको भए बिगो बमोजिम जरिवाना, दोस्रो पटक देखि पटककै पिच्छे बिगो बमोजिम जरिवाना वा एक महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय हुन सक्ने व्यवस्था रहेको छ तर दस हजार रुपैयाँ भन्दा बढी नगद वा मालको चोरी गरेको भए एक वर्ष देखि सात वर्षसम्म कैद र दश हजार रुपैयाँ देखि सत्तरी हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना हुने व्यवस्था छ । यस संहितामा कसुर गर्ने कसुरदारबाट कसुरको बिगो भएमा बिगो जफत गरी सम्पत्ति धनीलाई भराई दिनुपर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ ।^{१२} कसुरदारले बिगोको सम्पत्ति मासिसकेको भए सो बिगोको मूल्य बराबरको सम्पत्ति धनीलाई भराई दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

६. नेपालमा डाँका बाहेकका अन्य चोरी मुद्दाको लगत, फछ्छ्यौट र कसुर कायमको स्थिति

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, उच्च सरकारी वकील कार्यालय तथा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयमा डाँका बाहेकका चोरी मुद्दाको लगत, मुद्दा फछ्छ्यौट, बाँकी तथा कसुर कायमको

^{१०} ऐ.ऐ. दफा २३८

^{११} ऐ.ऐ. दफा २३९

^{१२} ऐ.ऐ. दफा ३४३

विवरणलाई विगत दस वर्षको तथ्याङ्कमा दस वर्षको एकीकृत रुपमा र सात वर्षको अलग(अलग रुपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

६.१ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा रहेका डाँका बाहेकका चोरी मुद्दाको विगत दस वर्षको विवरण

आर्थिक वर्ष	जम्मा लगत		फछ्यौट				बाँकी	फछ्यौट प्रतिशत	कसुर कायम प्रतिशत
			कसुर कायम	सफाइ	अन्य	जम्मा			
२०६३/६४		१०३	१०	२२	०	३२	७१	३१.०६ ७	३१.२५
२०६४/६५		९८	१२	३६	०	४८	५०	४८.९७	२५.१०
२०६५/६६		९५	८	३६	०	४४	५१	४६.३१	१८.१८
२०६६/६७	साधारण चोरी	२०	३	५	०	८	१२	४०	२५.१०
	नकबजनी	२५	४	३	०	७	१८	२८	५७.१४
	जबरजस्ती चोरी	१०	२	५	०	७	३	७०	२८.५७
	रहजनी	२	-	१	०	१	१	५०	-
	जम्मा	५७	९	१४		२३	३४	४०.३५	३९.१३
२०६७/६८	साधारण चोरी	१६	२	१	६	९	७	५६.२५	२२.२२
	नकबजनी	२४	५	३	८	१६	८	६६.६६	३१.२५
	जबरजस्ती चोरी	१०	१	१	०	२	८	२०	५०.१०
	रहजनी	२	०	०	२	२	०	०	०
	जम्मा	५२	८	५	१६	२९	२३	५५.७६	३४.७८
२०६८/६९	साधारण चोरी	१०	१	०	०	१	९	१०	१००
	नकबजनी	११	०	२	०	२	९	१८.१८	०
	जबरजस्ती चोरी	२०	०	०	०	०	२०	०	०
	रहजनी	२	०	०	०	०	२	०	०
	जम्मा	४३	१	२		३	४०	६.९७	३३.३
२०६९/	साधारण चोरी	१०	०	०	०	०	१०	०	०

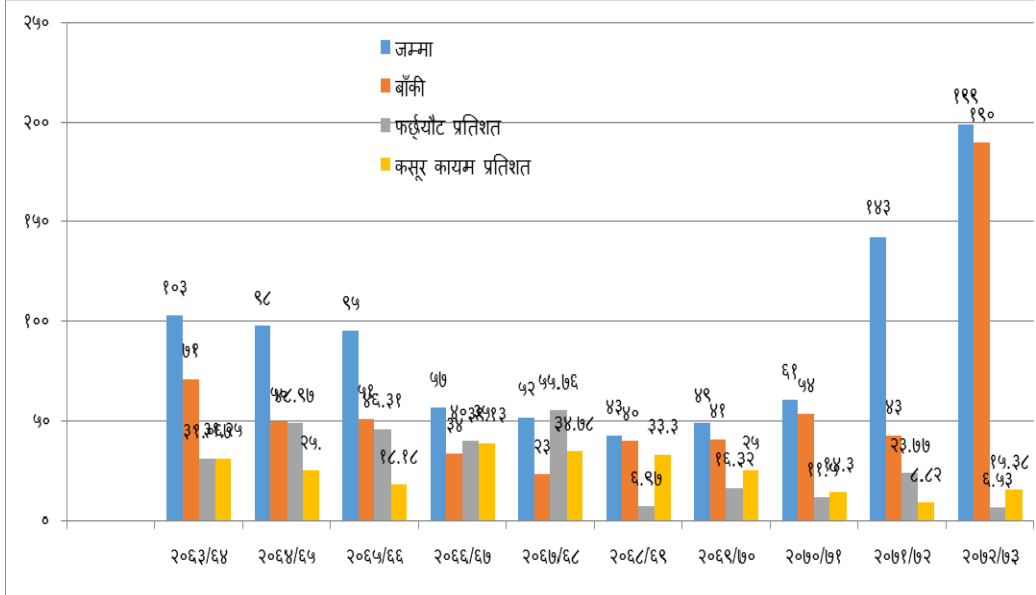
७०	नकबजनी	१४	२	४	०	६	८	४२.८५	३३.३३
	जबरजस्ती चोरी	२२	०	१	०	१	२१	४.५५	०
	रहजनी	३	०	१	०	१	२	३३.३३	०
	जम्मा	४९	२	६		८	४१	१६.३२	२५
२०७०/ ७१	साधारण चोरी	१९	१	१	०	२	१७	१०.५२	५०
	नकबजनी	१६	०	२	०	२	१४	१२.५	०
	जबरजस्ती चोरी	२२	०	३	०	३	१९	१३.६३	०
	रहजनी	४	०	०	०	०	४	०	०
	जम्मा	६१	१	६		७	५४	११.५	१४.३
२०७१/ ७२	साधारण चोरी	३२	१	१२	०	१३	१९	४०.६२	७.६९
	नकबजनी	२०	२	१३	०	१५	५	७५.००	१३.३३
	जबरजस्ती चोरी	२१	०	३	०	३	१८	१४.२८	०
	रहजनी	४	०	३	०	३	१	७५	०
	जम्मा	७७	३	३१		३४	४३	४४.१५	८.८२
२०७२/ ७३	साधारण चोरी	७४	०	६	०	६	६८	८.१०	०
	नकबजनी	६३	०	०	०	०	६३	०	०
	जबरजस्ती चोरी	५०	०	३	०	३	४७	६	०
	रहजनी	१६	२	२	०	४	१२	२५	५०
	जम्मा	२०३	२	११	०	१३	१९०	६.४०	१५.३८

(स्रोत: महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका विभिन्न आर्थिक वर्षका वार्षिक प्रतिवेदन)

नेपाल सरकारको तर्फबाट सवीच्च अदालतमा दायर भएका डाँका बाहेकका अन्य चोरी मुद्दामा विगत दस वर्षको लगत, फछ्यौट, बाँकी र कसुर कायम भएको स्थिति हेर्दा साधारण चोरी मुद्दामा सात वर्षको तथ्याङ्क अनुसार सबैभन्दा कम लगत साधारण चोरीमा १०, नकबजनीमा ११, जबरजस्ती चोरीमा १० र रहजनीमा २ रहेको र सबैभन्दा बढी लगत मुद्दा साधारण चोरीमा ७४ थान, नकबजनीमा ६३, जबरजस्ती चोरीमा ५० र रहजनीमा १६ थान रहेको देखिन्छ । पछिल्ला वर्षहरूमा मुद्दाको संख्या बढ्दै गएको देखिन्छ । मुद्दाको फछ्यौटको प्रतिशत हेर्दा साधारण चोरी मुद्दामा सबैभन्दा कम ८.१० प्रतिशत तथा अन्य चोरी मुद्दामा ० प्रतिशत समेत रहेको तथा सबैभन्दा बढी फछ्यौट प्रतिशत साधारण चोरी मुद्दामा ५६.२५, नकबजनीमा ७५, जबरजस्ती चोरीमा ७० तथा रहजनीमा ५० रहेको छ । कसुर कायमको अवस्था हेर्दा नकबजनी मुद्दामा ५७ प्रतिशतसम्म रहेको तथ्याङ्कले देखाउँछ । आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा

२०३ मुद्दा रहेकोमा १३ थान मुद्दा मात्र फछ्यौट भएको तथा १९० मुद्दा बाँकी रहेको छ भने मुद्दाको फछ्यौट प्रतिशत ६.४० र कसुर कायमको प्रतिशत १५।३८ प्रतिशत रहेको छ ।
(DONE TILL HERE 5 November 2017 3.50 pm)

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका मुद्दाको विवरण

६.२ उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरुमा रहेका डाँका बाहेकका अन्य चोरी मुद्दाको स्थिति:

उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरुमा रहेका डाँका बाहेकका चोरी मुद्दाको विवरण

आर्थिक वर्ष	जम्मा लगत		फछ्यौट				बाँकी	फछ्यौट प्रतिशत	कसुर कायम प्रतिशत
			कसुर कायम	सफाइ	अन्य	जम्मा			
२०६३/०६४		५७९	१४९	१२८	०	२७७	३०२	४७.८४	५३.७९
२०६४/०६५		४६८	१०६	९८	०	२०४	२६४	४३.५८	५१.९६
२०६५/०६६		५२९	६८	२२३	०	२९९	२३८	५५	२३.३६
२०६६/०६७	साधारण चोरी	२०२	१७	९५	०	११२	९०	५५.४४	१५.१७
	नकबजनी	२३५	३०	९५	१	१२६	१०९	५३.६१	२३.८०
	जबरजस्ती चोरी	८४	१४	२८	०	४२	४२	५०	३३.३३
	रहजनी	२४	५	१२	०	१७	७	७०.८३	२९.४१
	जम्मा	५४५	६६	२३०	१	२९७	२४८	५४.५	२२.२
	साधारण	२३७	५७	६८	०	१२५	११२	५२.७४	४५.६०

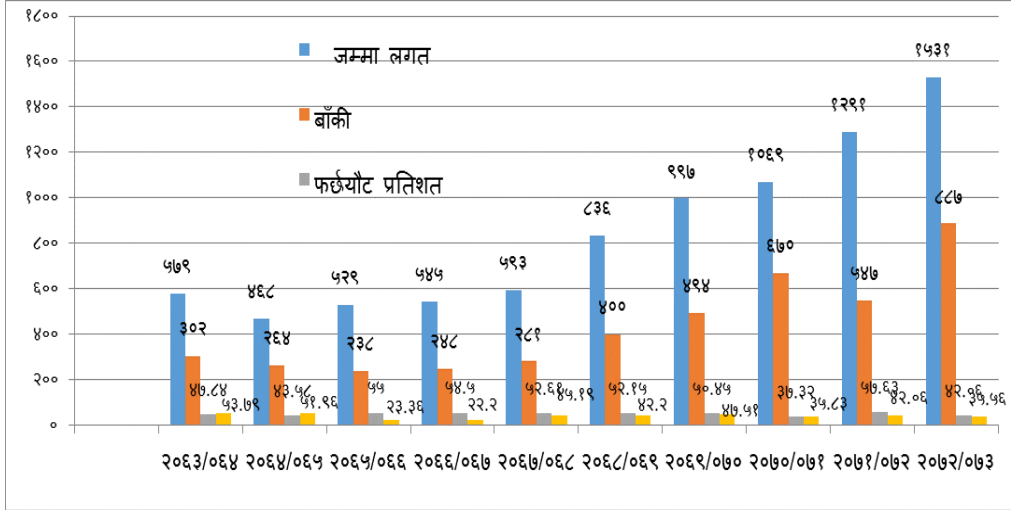
आर्थिक वर्ष	जम्मा लगत		फछ्यौट				बाँकी	फछ्यौट प्रतिशत	कसुर कायम प्रतिशत
			कसुर कायम	सफाइ	अन्य	जम्मा			
	चोरी								
	नकबजनी	२१९	५२	६३	०	११५	१०४	५२.५१	४५.२१
	जवरजस्ती चोरी	१०६	२५	२९	०	५४	५२	५०.९४	४६.२९
	रहजनी	३१	७	११	०	१८	१३	५८.०६	३८.८८
	जम्मा	५९३	१४१	१७१	०	३२१	२८१	५२.६१	४५.१९
२०६८/०६९	साधारण चोरी	३२८	६३	१०४	२	१६९	१५९	५१.५२	३७.२७
	नकबजनी	३१७	७६	८१	०	१५७	१६०	४९.५२	४८.४०
	जवरजस्ती चोरी	१३३	३३	४८	०	८१	५२	६०.९०	४०.७४
	रहजनी	५८	१२	१७	०	२९	२९	५०	४१.३७
	जम्मा	८३६	१८४	२५०	२	४३६	४००	५२.१५	४२.२
२०६९/०७०	साधारण चोरी	४३२	१४०	९५	०	२३५	१९७	५४.३९	५९.५७
	नकबजनी	३७३	६२	१०६	०	१६८	२०५	४५.०४	३६.९०
	जवरजस्ती चोरी	१२७	२७	४४	०	७१	५६	५५.९०	३८.०२
	रहजनी	६५	१०	१९	०	२९	३६	४४.६१	३४.४८
	जम्मा	९९७	२३९	२६४		५०३	४९४	५०.४५	४७.५१
२०७०/०७१	साधारण चोरी	४११	५५	९९	०	१५४	२५७	३७.४६	३५.७१
	नकबजनी	४३४	६७	९९	०	१६६	२६८	३८.२४	४०.३६
	जवरजस्ती चोरी	१२५	१३	३४	०	४७	७८	३७.६	२७.६५
	रहजनी	९९	८	२४	०	३२	६७	३२.३२	२५.००
	जम्मा	१०६९	१४३	२५६		३९९	६७०	३७.३२	३५.८३
२०७१/०७२	साधारण चोरी	५३७	१४७	१७५	१	२३२	२१४	४३.२०	६३.३६
	नकबजनी	५१०	१०६	१६८	०	२७४	२३६	५३.७२	३८.६८

आर्थिक वर्ष	जम्मा लगत		फछ्यौट				बाँकी	फछ्यौट प्रतिशत	कसुर कायम प्रतिशत
			कसुर कायम	सफाइ	अन्य	जम्मा			
	जबरजस्ती चोरी	१३३	२३	४४	०	६७	६६	५०.३७	३४.३२
	रहजनी	१११	३७	४४	०	८१	३०	७२.९७	४५.६७
	जम्मा	१२९१	३१३	४३१	१	७४४	५४७	५७.६३	४२.०६
२०७२/०७३	साधारण चोरी	६१७	८८	१७४	०	२६२	३५५	४२.४६	३३.५८
	नकबजनी	६३२	१०२	१५३	०	२५५	३७७	४०.३४	४०.००
	जबरजस्ती चोरी	२१४	२६	६४	०	९०	१२४	४२.०६	२८.८८
	रहजनी	६८	१३	२४	०	३७	३१	५४.४१	३५.१३
	जम्मा	१५३१	२२९	४१५		६४४	८८७	४२.०६	३५.५६

(स्रोत: महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका विभिन्न आर्थिक वर्षका वार्षिक प्रतिवेदन)

नेपाल सरकारको तर्फबाट पुनरावेदन अदालत हाल उच्च अदालतमा दायर भएका डाँका बाहेकका अन्य चोरी मुद्दाको विगत दस वर्षमा तीन वर्षको एकमुष्ट र सात वर्षको अलग अलग लगत, फछ्यौट, कसुर कायम तथा बाँकी रहेको संख्या हेर्दा सबैभन्दा बढी साधारण चोरी मुद्दाको लगत संख्या ६१७, नकबजनी ६३२, जबरजस्ती चोरी २१४ र रहजनी १११ रहेको छ भने सबैभन्दा कम साधारण चोरी २०२, नकबजनी २१९, जबरजस्ती चोरी ८४ तथा रहजनीको लगत २४ रहेको छ । त्यस्तै मुद्दा फछ्यौट प्रतिशत साधारण चोरीमा सबैभन्दा बढी ५५.४४, नकबजनीमा ५३.६१, जबरजस्ती चोरीमा ६०.९० र रहजनीमा ७२.९७ रहेको देखिन्छ भने सबैभन्दा कम फछ्यौट प्रतिशत साधारण चोरीमा ३७.४६, नकबजनीमा ३८.२४, जबरजस्ती चोरीमा ३७.६ तथा रहजनीमा ३२.३२ रहेको देखिन्छ । यसैगरी कसुर कायमको अवस्था हेर्दा सबैभन्दा कम साधारण चोरीमा १५.१७ प्रतिशत, नकबजनीमा २३.८०, जबरजस्ती चोरीमा २७.६५ तथा रहजनीमा २५ प्रतिशत रहेको छ भने सबैभन्दा बढी साधारण चोरीमा ६३.३६, नकबजनीमा ४८.४०, जबरजस्ती चोरीमा ४६.२९ तथा रहजनी ४५.६७ रहेको छ ।

उच्च सरकारी वकील कार्यालयमा भएको चोरी मुद्दाको विवरण

६.३ जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुमा रहेका डाँका बाहेकका अन्य चोरी मुद्दाको स्थिति:

जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुमा रहेका डाँका बाहेकका चोरी मुद्दाको विवरण

आर्थिक वर्ष	जम्मा लगत		फछ्यौट				बाँकी	फछ्यौट प्रतिशत	कसुर कायम प्रतिशत
			कसुर कायम	सफा इ	अन्य	जम्मा			
२०६३/६४	१२४	२	३८०	२१	०	५९२	६५०	४७.६६	६४.१८
२०६४/६५	१२८	१	३६३	१५	०	५९६	७६५	४०.२८	७०.३४
२०६५/६६	१४४	१	५३४	२१	२	७५१	६९०	५२.१७	७१.१६
२०६६/६७	साधारण चोरी	९८७	३४९	८९	३	४४१	५४६	४४.६८	७९.१९
	नकबजनी	३४५	१४१	४५	५	१९१	१५४	५५.३६	७३.८२
	जबरजस्ती चोरी	१३८	४६	२६	२	७४	६४	५३.६२	६२.१६
	रहजनी	६८	२२	१४	१	३७	३१	५४.४१	५९.४६
	जम्मा	१५३८	५५८	१७४	११	७४३	७९५	४८.३०	७५.१०
२०६७/६८	साधारण चोरी	९८०	३८२	३४४	३	७२९	२५१	७४.३९	५२.४०
	नकबजनी	५४६	२२६	५४	७	२८७	२५९	५२.५६	७८.७५
	जबरजस्ती चोरी	१५०	५३	२६	१	८०	७०	५३.३३	६६.२५

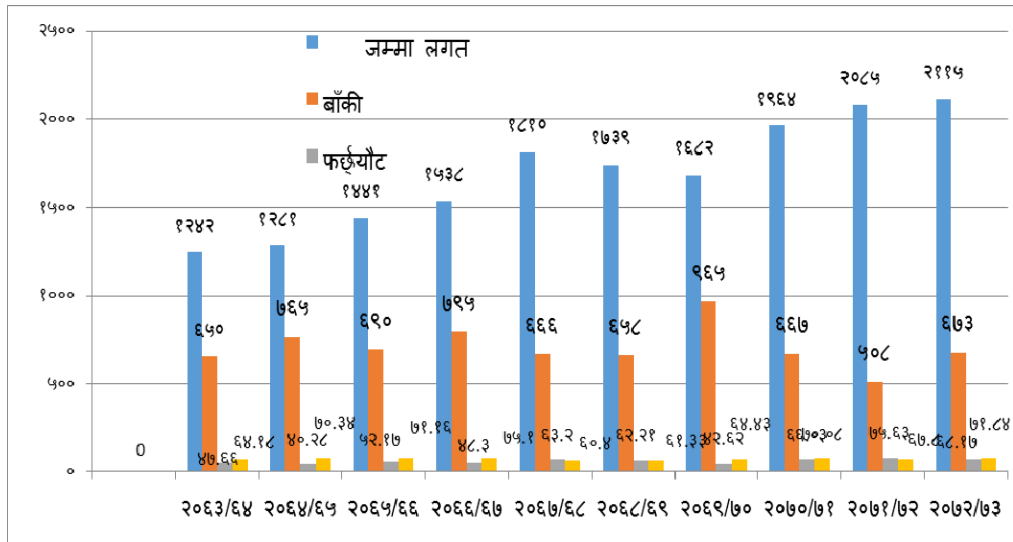
	रहजनी	१३४	३०	१७	१	४८	८६	३५.८२	६२.५०
	जम्मा	१८१ ०	६९१	४४१	१२	११४४	६६६	६३.२०	६०.४
२०६८/६ ९	साधारण चोरी	८१३	३३५	१२४	१५	४७४	३३९	५७.०४	७०.६७
	नकबजनी	५९६	२२९	१६०	२	३९१	२०५	६५.६०	५८.५८
	जबरजस्ती चोरी	१७८	५६	५९	२	११७	६१	६५.७३	४७.८६
	रहजनी	१५२	४३	५३	३	९९	५३	६५.१३	४३.४३
	जम्मा	१७३ ९	६६३	३९६	२२	१०८१	६५८	६२.२१	६१.३३
२०६९/७ ०	साधारण चोरी	८२१	२०६	११६	२	३२४	४९७	३९.४६	६३.५८
	नकबजनी	५८०	१८७	८०	३	२७०	३१०	४६.५५	६९.२५
	जबरजस्ती चोरी	१७६	३६	२९	३	६८	१०८	३८.६३	५२.९४
	रहजनी	१०५	३३	२२	०	५५	५०	५२.३८	६०.००
	जम्मा	१६८ २	४६२	२४७	८	७१७	९६५	४२.६२	६४.४३
२०७०/७ १	साधारण चोरी	९३६	४४०	१८०	३	६२३	३१३	६६.५६	७०.६३
	नकबजनी	६९२	३४५	१२६	२	४७३	२१९	६८.३५	७२.९४
	जबरजस्ती चोरी	२३६	९०	५०	०	१४०	९६	५९.३२	६४.२८
	रहजनी	१००	३४	२७	०	६१	३९	६१.००	५५.७४
	जम्मा	१९६ ४	९०९	३८३	५	१२९७	६६७	६६.०३	७०.०८
२०७१/७ २	साधारण चोरी	९९१	५२०	२३३	०	७५३	२३८	७५.९९	६९.०६
	नकबजनी	७३४	३६१	१८७	२	५५०	१८४	७४.९३	६५.६३
	जबरजस्ती चोरी	२७०	१५१	६९	१	२२१	४९	८१.८५	६८.३२
	रहजनी	९०	३७	१३	३	५३	३७	५८.८९	६९.८१
	जम्मा	२०८ ५	१०६ ९	५०२	६	१५७७	५०८	७५.६३	६७.८०
२०७२/७ ३	साधारण चोरी	१०५ ५	५४५	२२४	५	७७४	२८१	७३.३६	७०.४१
	नकबजनी	७३५	३५३	१०७	१	४६१	२७४	६२.७२	७६.५७

जबरजस्ती चोरी	२२०	१०५	४५	२	१५२	६८	६९.०३	६९.०८
रहजनी	१०५	३३	२२	०	५५	५०	५२.३८	६०.००
जम्मा	२११	१०३	३९८	८	१४४२	६७३	६८.१७	७१.८४
	५	६						

(स्रोत: महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका विभिन्न आर्थिक वर्षका वार्षिक प्रतिवेदन)

नेपाल सरकारको तर्फबाट जिल्ला अदालतमा दायर भएका विगत दस वर्षमा तीन वर्षको एकमुष्ट र सात वर्षको डाँका बाहेकका अन्य चोरी मुद्दाको अलग अलग लगत, फछ्यौट, बाँकी तथा कसुर कायम भएको स्थिति हेर्दा सबैभन्दा कम लगत साधारण चोरी मुद्दामा ८१३, नकबजनीमा ३४५, जबरजस्ती चोरीमा १३८ तथा रहजनीमा ६८ रहेको तथा सबैभन्दा बढी लगत साधारण चोरी मुद्दामा १०५५, नकबजनीमा ७३५, जबरजस्ती चोरीमा २७० र रहजनीमा १३४ रहेको देखिन्छ । मुद्दा फछ्यौट साधारण चोरीमा सबैभन्दा कम ३९.४६, नकबजनीमा ४६.५५, जबरजस्ती चोरीमा ३८.६३ र रहजनीमा ३५.८२ प्रतिशत रहेको, फछ्यौट सबैभन्दा बढी साधारण चोरीमा ७५.९९, नकबजनीमा ७४।९३, जबरजस्ती चोरीमा ८१.८५ तथा रहजनीमा ६५।१३ रहेको देखिन्छ । कसुर कायमको स्थिति हेर्दा साधारण चोरीमा सबैभन्दा बढी ७९.१९ र सबैभन्दा कम ५२.४०, नकबजनीमा सबैभन्दा बढी ७८।७५ र सबैभन्दा कम ५८.५८, जबरजस्ती चोरीमा सबैभन्दा बढी ६९.०८ र कम ४७।८६ तथा रहजनीमा सबैभन्दा बढी ६५।१३ र सबैभन्दा कम ४३।४३ रहेको देखिन्छ ।

जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुको चोरी मुद्दाको विवरण

७. डाँका बाहेकका चोरी मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट भएका निर्णयको विश्लेषण

७.१ कुमार तामाङ वि. सिन्धुपालञ्चोक जिल्ला अदालत समेत ^{२०}

जरिवाना बापत कैद ठेक्का दण्ड सजायको ३८ ९१० नां लाई बेवास्ता गर्न नमिल्ने

- चोरीको महलको १४९२० नं. को कानुनी व्यवस्था जबरजस्ती चोरीको कसुर कायम भएको अवस्थामा हुने कैदको सजाय तथा जरिवाना बापत समेत कैद नै गर्नुपर्ने भन्ने सजाय सम्बन्धी सारवान व्यवस्था हो। सो व्यवस्था बमोजिम कुनै व्यक्तिलाई कैद तथा जरिवाना बापत समेत कैद हुने ठहरेको अवस्थामा कैद तथा जरिवाना बापतको कैदसमेत गरी चोरीको २७ नं. मा वर्णित हद ननघाई कैदको अधिकतम हद कायम गर्नुपर्ने देखिन्छ। तर जरिवाना बापत कैद ठेक्काको अवस्थामा दण्ड सजायको ३८९१० नं. को व्यवस्थालाई अलग गरी निरपेक्ष रूपमा चोरीको २७ नं. लाई मात्रै समाई जरिवाना बापतको कैदसमेत चार वर्ष भन्दा बढी गर्नुपर्ने भनी अर्थ गर्न मिल्ने देखिँदैन। जरिवाना बापतको कैद असुल गर्ने अर्थात् कैद ठेक्काको व्यवस्था दण्ड सजायको ३८९१० नं. नै हो। चोरीको १४९२० नां ले सजाय गर्दा ठहर गर्न सकिने कैदको विषय उद्घोषसम्म गरेको देखिन्छ भने त्यसरी ठहरेको जरिवाना बापतको कैद के कसरी असुल गर्ने भन्ने सम्बन्धमा दण्ड सजायको ३८९१० नां ले स्पष्ट सिमाङ्कन गरेको देखिन्छ। त्यसैले जरिवाना बापत कैद ठेक्का सो ३८९१० नां लाई बेवास्ता गर्न नमिल्ने।

७.२ नेपाल सरकार वि. महेश चौधरी ^{२१}

भुट्टा जाहेरी दिने जाहेरवाला स्वयम् सजायका भागिदार हुनुपर्ने

- आफैले किघानीसाथ चोरी भएको भनी जाहेरी दिने तर आफैले भूलबश शङ्का मानी जाहेरी दिएको भनी बकपत्र गर्ने र मौकामा कागज गर्ने व्यक्ति समेतलाई मौकामा चोरी भएको भनी भन्ने तर पछि भूलबश भनेको भन्नेसमेत देखिएको स्थितिमा जाहेरवालाले भुट्टा (बनावटी) जाहेरी दिएको मान्नुपर्ने अवस्था देखिन आउँदा चोरी जस्तो कसुरमा शङ्का र हतारमा किटानी जाहेरी दिने जाहेरवाला स्वयम् सजायका भागीदार हुनुपर्ने।

७.३ नेपाल सरकार वि. शम्भे नेपाली ^{२२}

अधिकारक्षेत्र मुद्दाको पक्षको सहमतिले वा कुनै पक्षले घटाउन बढाउन वा परिवर्तन गर्न नसक्ने

- मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको महलको २९ नं. को देहाय २ मा स्पष्टसँग चोरीको महलको सजाय हुने मुद्दा अपराध भएको इलाकाको अड्डाबाट हेर्नुपर्दछ भनी व्यवस्था

^{२०} ने.का.प.२०७२ अंक १०, नि.नं. ९४८२

^{२१} ने.का.प.२०७१ अंक ५, नि.नं. ९१६७

^{२२} ने.का.प.२०७१ अंक १, नि.नं. ९१११

भएको अवस्थामा अधिकारक्षेत्रको प्रश्न मुद्दाको पक्षको सहमतिले वा कुनै पक्षले घटाउन बढाउन वा परिवर्तन गर्न नसक्ने

- इलाकाको अड्डाबाट हेर्न पर्ने भनी मुद्दा नै किटान गरी तोकेका मुद्दाहरूमा कानुनको मनसाय विपरित काठमाडौंको इलाकामा घटेको वारदातलाई जाहेरी दिँदा सो तथ्य नै लुकाई स्याङ्जा जिल्लाको इलाकामा घटेको बनाई जानी जानी अन्यत्र अड्डामा मुद्दा दर्ता गर्न पीडित पक्षको भूमिका समेत मुद्दा उठानको क्रममा स्वभाविक नदेखिएकोले अड्डाको गल्तीले अर्को इलाकामा मुद्दा दर्ता भएको भन्न पनि नमिल्ने ।

७.४ विनोदबहादुर वली समेत वि. नेपाल सरकार ^{२३}

चार जना भन्दा बढीको संख्या स्थापित हुन नसकेको स्थितिमा जबरजस्ती चोरी हुने

- हातहतियार प्रयोग भएको तथ्य मौकामा हतियारसहित प्रतिवादी पक्राउ परेको कुराबाट पुष्टि भएकै छ । तापनि प्रतिवादीको वारदातमा संलग्नताको शङ्करहित पुष्टि हुन नसकेको अवस्था र दुई जना भनिएका प्रतिवादीहरू कसुरदार हुन वा होइन भन्ने कुरा निजहरू फरार रहेकोबाट तत्काल यकीन हुन नसक्ने ।
- चार जनाभन्दा बढीको संख्या स्थापित हुन नसकेको स्थितिमा वारदातलाई डाँकाको वारदात हो भनी मान्न सकिने अवस्था रहेन, वारदातमा हातहतियारको प्रयोग भई जबरजस्ती रकम लिएको अवस्था स्थापित भएको हुँदा चोरीको महलको ४ नं. बमोजिम जबरजस्ती चोरी गरेको अवस्था देखिने ।

७.५ अर्जुन थापा वि. काठमाडौं जिल्ला अदालत समेत ^{२४}

जरिवाना बापत कैद ठेक्नुपर्दा दण्ड सजायको ३८९१० नं. बमोजिम ४ वर्ष भन्दा बढी गर्न नमिल्ने

- कैद र जरिवानाको सजाय भएको मुद्दामा जरिवाना बापत अधिकतम कति अवधि कैद गर्न मिल्ने हो भन्ने सम्बन्धमा कानुनले नै निश्चयात्मक रूपमा उपल्लो हद तोकेको स्थितिमा कानुनले तोकेको हदभन्दा बढी कैद ठेक्ने कार्य कानुनसम्मत भएको भनी मान्न नमिल्ने ।
- विधायिकी कानुनले स्पष्ट रूपमा गरेको व्यवस्था विपरित कैद ठेक्ने र जरिवाना असुल गर्ने काम कारवाही कानुनसम्मत हुन नसक्ने ।
- चोरीको महलमा अधिकतम र न्यूनतम कैद गर्न पाउने हद निर्धारण भएको तथा जरिवाना बापत समेत कैद नै गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख भएकै आधारमा मात्र कैद ठेक्ने

^{२३} ने.का.प २०७० अंक ११ नि.नं. ९०८५

^{२४} ने.का.प. २०६७ अंक १२ नि.नं. ८५१६

सम्बन्धमा दण्ड सजायको महलमा भएका सारवान र कार्यविधिगत कानुनी व्यवस्थाको उपेक्षा गरी चोरीको महलको आधारमा नै कैद ठेक्का मिलेको भन्ने निष्कर्षमा पुग्न समेत निष्प्रयोजित हुने ।

- जरिवाना बापत चार वर्षभन्दा बढी कैद ठेक्का नमिल्ने भन्ने दण्ड सजायको ३८ नं.को देहाय १ को कानुनी व्यवस्था कैद ठेक्का सम्बन्धको कार्यविधिगत व्यवस्थाका साथै व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रतासँग अविच्छिन्न रूपमा गाँसिएको सारवान प्रबन्ध पनि हो । व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता कुण्ठित हुन सक्ने यो कानुनी व्यवस्थाको बलपूर्वक, ज्यादै कठोर र एकांगी व्याख्या गर्नु न्यायोचित नहुने हुँदा जरिवाना बापत कैद ठेक्का सम्बन्धमा भएका समग्र व्यवस्थाहरूको समन्वयात्मक र रचनात्मक व्याख्या गर्नु विवेकसम्मत हुने ।
- चोरीको १४ नं. को देहाय २ ले जबरजस्ती चोरी गर्नेलाई जरिवाना बापत पनि कैद गर्नुपर्छ भन्ने सजाय सम्बन्धी घोषणात्मक व्यवस्था गरेको भए पनि जरिवाना बापत कैद ठेक्काको लागि दण्ड सजायको ३८ नं. भन्दा बाहिर जान मिल्दैन । त्यसैले जरिवाना बापत चोरीको महल बमोजिम हुने कैद सजायको अधिकतम हद बढी हुनसक्ने देखिए पनि जरिवानाको सट्टामा ठेक्काको उपल्लो हद दण्ड सजायको महलको ३८ नं. को देहाय १ बमोजिम चार वर्षभन्दा बढी हुन नसक्ने ।

७.६ नेपाल सरकार विा पुष्पराज राई समेत ^{२५}

पटक कायम गर्नु पर्दा उक्त वारदातले कार्यरूप प्राप्त गरेको अवस्थालाई मात्र विचार गरेर नहुने

- कुनै अपराधको वारदातको पटक कायम गर्नु पर्दा उक्त वारदातले कार्यरूप प्राप्त गरेको अवस्थालाई मात्र विचार गरेर हुँदैन । सो वारदातले कार्यरूप लिनुभन्दा अगाडि बनाइएको योजना र अपराधसँग सम्बन्धित अन्य तथ्यहरू समेतलाई विचार गर्नुपर्ने
- चोरीको अपराधको पटक गणना गर्दा एकै चोटी योजना बनाई एउटै मितिमा एकै समयको अन्तरालमा एउटै अपराधीहरूको समूहबाट भएको वारदातलाई पटक-पटक अपराध गरेको भन्ने सो कानूनको मनसाय हुन नसक्ने ।

७.७ उमेश कुमार सिंह विा नेपाल सरकार ^{२६}

सामान्य कुरामा फरक व्यहोरा उल्लेख भएकोमा वारदातमा संलग्नता रहेको भन्ने नमिल्ने

- एकै ठाउँका व्यक्तिले प्रतिवादीलाई स्पष्ट पहिचान गरी जाहेरवालाको सुनको सिक्की छिनाई भागेको भनी खुलाई दिएको मौकाको कागज र अदालतको बकपत्रको

^{२५} ने.का.प. २०६७ अंक २ नि.नं. ८३१४

^{२६} ने.का.प.२०६६ अंक ७, नि.नं. ८१९२

व्यहोरालाई छिद्रान्वेषण गरी सामान्य कुरामा लेखाइको एकरूपता भएन भन्दैमा प्रतिवादीको निर्दोषिता स्थापित हुन नसक्ने ।

- वारदातको संलग्नतालाई किटानी गरी जाहेरी दिइसकेपछि अनुसन्धान पक्ष अर्थात् सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले आफ्नो कानुनी कर्तव्य अन्तर्गत मौकामा अनुसन्धान गर्नुपर्नेमा नगरी ढिलो अनुसन्धान गरेको देखिँदा प्रचलित कानून बमोजिम भएको अनुसन्धानबाट संकलित प्रमाणहरूको प्रामाणिक मूल्य स्वतः घट्ने होइन । त्यस्ता प्रमाणहरूले वारदातलाई सिलसिलेवार रूपमा पुष्टि गर्दछन भने ती प्रमाणहरूको प्रामाणिक महत्वमा कुनै शंका गर्न नमिल्ने ।
- वारदातको मिति भन्दा ढिलो गरी मौकाको कागज गराइएको भन्दैमा त्यस्तो कागजको महत्वलाई नकार्न नसकिने ।

७.८ नेपाल सरकार वि. टिका गिरी ^{२७}

चोरीको १२, १३ र १४ नं. को समग्रमा अध्ययन गरी चोरीको ११ नं. को व्याख्या गर्नुपर्ने

- साधारण चोरीमा पटक अनुसार सजाय वृद्धि गर्दै लैजाने र सो भन्दा गम्भीर नकबजनी चोरीमा पनि पटक बापतको सजाय थपिन्न भन्ने कुनै तर्क गर्ने हो भने सो स्वयंममा हास्यास्पद हुन जाने ।
- चोरीको ११ नं. ले स्पष्ट रूपमा पटके चोरीका कुरालाई बढी सजायका साथ रोक्ने उद्देश्य अभिव्यक्त गरेको अवस्थामा त्यसपछिको चोरीको १२, १३ र १४ नं. को समेत समग्रमा अध्ययन गरी चोरीको ११ नं. को उद्देश्यलाई कयीन्वयन गर्ने हिसावले सुसंगत (Harmonious) व्याख्या गर्नुपर्ने ।
- चोरीको १२ नं. को मात्र एकाङ्गी अध्ययन गरी साधारण चोरी र डाँकामा मात्रै पटक थपि सजाय हुने उद्देश्य गरी विधायिकाले व्यवस्था गरेको भनी अर्थ गर्ने हो भने चोरीको ११ नं. फौजदारी न्यायको उद्देश्य प्रतिकूल व्याख्या गरेको भन्नुपर्ने ।
- एक पटक नकबजनी चोरी गरेको ठहर भैसकेको प्रतिवादीलाई प्रस्तुत मुद्दामा नकबजनी चोरी गरेको ठहर गर्दा दोस्रो पटक कायम गरी सजाय निर्धारण गर्नुपर्नेमा त्यस्तो कानुनी व्यवस्था छैन भनी पटक कायम नगर्ने व्याख्यासंग सहमत हुन नसकिने

७.९ नेपाल सरकार वि. वृषबहादुर राई समेत ^{२८}

वरामदी मुचुल्का प्रतिवादीबाट वरामद नभएकोमा सावित्री बयान मुचुल्काबाट पुष्टि भएको मान्न नमिल्ने

^{२७} ने.का.प.२०६२ अंक ११, नि.नं. ७६२३

^{२८} ने.का.प.२०५५ अंक १०, नि.नं. ६६१०

- चोरी भएका सामानहरु प्रतिवादीहरुसँगबाट बरामद नभई अन्यत्र ठाउँबाट बरामद भएको देखिन्छ । चोरीका सामान मिति २०४८.९.२६ मा बरामद भएको भन्ने वरामदी मुचुल्काबाट देखिन्छ भने प्रतिवादीहरु प्रहरी समक्ष २०४८.९.२८ मा सावित भएकोबाट उक्त साविति वरामदी मुचुल्काबाट पुष्टि भएको मान्न नमिल्ने ।

७.१० श्री ५ को सरकार वि मेवाराम उर्फ इन्द्र सिंह शर्मा ^{२९}

ट्रक निजले चोरी गरी लिई गएको हो भनी भन्न सक्ने अवस्था नहुँदा वारदात चोरी नहुने

- ट्रक चोरी गर्ने मनसायले लिई भागी गएको भए सो ट्रक कतै लगी लुकाई राख्नु पर्नेमा जुनसुकै अवस्थामा पनि समातिन सक्ने बाटोमा चलाई राख्नु नपर्ने, यसबाट उक्त ट्रक निजले चोरी गरी लिई गएको हो भनी भन्न सक्ने अवस्था रहेन, यस्तो अवस्थामा प्रस्तुत वारदातलाई चोरीको १ नं को परिभाषा भित्र नपर्ने ।

७.११ लोकबहादुर भन्ने राजाराम बस्नेत वि सप्तरी जिल्ला अदालतसमेत ^{३०}

पटक कायम गर्दा एक किसिमको चोरीलाई अर्को किसिमको चोरीसँग गाभी पटक कायम गर्न नपाइने

- डाँका बाहेक चोरी चार प्रकारका छन् यी चार प्रकारका चोरी एकै किसिमको चोरी नभई बेग्लाबेग्लै किसिमको चोरी हो र कानुनले सजाय पनि बेग्लाबेग्लै तजबिज गरेको छ ।
- चोरीको पटक कायम गर्दा एक किसिमको चोरीलाई अर्को किसिमको चोरीसँग गाभी पटक कायम गर्न चोरीको ११ नं ले त्यस्तो कानुनी प्रावधान गरेको नपाइने ।
- साधारण चोरी गर्नेलाई नकवजनीको कसुरमा सजाय गर्न मिल्दैन । त्यस्तै साधारण चोरी पटक नकवजनी चोरीमा गाभी पटक कायम गर्दा आफूले जुन अपराध गरेको छैन त्यस्तो अपराधको बढी पटके सजाय हुन जाने स्थिति पर्छ । यस्तोमा साधारण चोरीको हिसाब नकवजनी चोरीसँग गाभी पटक कायम गर्न न्यायसंगत नदेखिने ।

७.१२ नेपाल सरकार वि महेन्द्र के.सी. ^{३१}

आपराधिक स्थितिलाई मध्यनजर गरी आपराधिक कृया गरिराखेको मान्नुपर्ने

^{२९} ने.का.प. २०४८, अंक ११ नि.नं.४४२१

^{३०} ने.का.प. २०४७, अंक २ नि.नं. ४०७५

^{३१} ने.का.प.२०४४ अंक १२, नि.नं. ३३०२

- मुलुकी ऐन चोरीको महलको १ नां मा बेइमानीका नियतले लगयो भन्ने लेखिएको सामानको बोरालाई ५० गजसम्म घिसारी लगिसकेको अवस्था र प्रकृतिमा चोरीको १० नां बमोजिम चोरीको उद्योगसम्म गरेको भन्न नमिल्ने यस्तो आपराधिक स्थितिलाई अपराधिक क्रिया गरिराखेको मान्नुपर्नेमा मनसायको अभाव देखिई निज प्रतिवादीलाई सफाइ दिने गरेको इन्साफ समेत नमिलेको हुँदा उल्ठी हुने ।
- भ्यालको डण्डी काटेर भ्यालबाट चोर पसी चोरी गरेको रहेछ भनी मौकामा प्रहरीमा गरेको कागजमा खुलाई लेखिएको देखिएबाट अपराध प्रहरी प्रतिवेदन दाबी अनुसार चोरीको महलको १ नां को अपराध गरेको हुँदा सोही ऐनको १२ नं. र १४ नं. को देहाय ९ख० अन्तर्गत पर्ने देखिएकोले सोही नां बमोजिम सजाय समेत हुने ठहर्छ, चोरीको सामान तत्काल बरामद भई सम्बन्धित माल धनीले फिर्ता समेत लिइसकेको देखिनाले बिगो भराई दिइरहन नपर्ने ।

७.१३ चोरी मुद्दामा दशीको सामानसँगसँगै प्रतिवादी पक्राउ पर्नु नै कसुर पुष्टि हुने ठोस आधार प्रमाण मानिने:^{३२}

- प्रतिवादीको अनुसन्धानको क्रममा भएको साविती बयान, जाहेरवालाको बकपत्र एवम् बरामदी मुचुल्काको काम तामेल गर्ने प्रहरी कर्मचारीहरुको बकपत्र समेतले प्रतिवादी उपरको कसुर पुष्टि गरेको अवस्था देखियो । अदालतमा यी प्रतिवादी अर्जुन गुरङ्गले बयान गर्दा समेत आफु अन्य प्रतिवादीहरूसँगसँगै रहेको अवस्थामा हाम्रो अगाडि एउटा मोटरसाइकल पार्किङ गरी राखेको थियो भन्ने बयानमा उल्लेख गरेको पाइन्छ र सोही अवस्थामा निज पक्राउ परेको देखिदा प्रतिवादी उपरको आरोपित कसुर ठहर गरी भएको पुनरावेदन अदालत, पाटनको मिति २०६७/११२१६ को फैसला मनासिब नै देखिएको सदर हुने ।

द. अध्ययनको नतिजा

- डाँका बाहेकका अन्य चोरी मुद्दाको पछिल्ला दस वर्षको तथ्याङ्कलाई हेर्दा अभियोजन गरिएका धेरै मुद्दाहरु असफल देखिएको, जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयको तुलनामा उच्च सरकारी वकील कार्यालय तथा उच्च सरकारी वकील कार्यालयको तुलनामा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा रहेका चोरी मुद्दाहरुको कसुर कायमको स्थिति अत्यन्त कम रहेको अवस्था छ । वस्तुतः चोरी अपराधमा सम्बद्ध दशी बरामद भएको अवस्थामा मात्र सोही बिगोका आधारमा कसुर ठहर हुने अभ्यास रहेको छ Indian Penal Code, American Canadian Criminal Code, Penal Code, Hongkong Theft Act मा चोरी अपराधमा वारदातको प्रकृति एवं गम्भीरताको अपराधमा फरक फरक सजायको व्यवस्था रहेको छ भने क्यानडामा मुद्दाको

^{३२} सर्वोच्च अदालत बुलेटिन, २०७१, कार्तिक २

कर्यविधिको प्रक्रिया पनि चोरीको प्रकृति अनुसार फरक-फरक रहेको छ । अन्य मुलुकको कानुनी व्यवस्थासँग तुलना गर्दा नेपालको कानुनी व्यवस्था तथा सजायको मात्रा समेत अत्यन्तै न्यून रहेको छ । प्रस्तुत अध्ययनबाट प्राप्त नतिजालाई देहाय बमोजिम उल्लेख गरिएको छ ।

- नेपाल सरकारको तर्फबाट सर्वोच्च अदालतमा दायर भएका डाँका बाहेकका अन्य चोरी मुद्दामा विगत दस वर्षको लगत साधारण चोरीमा १०, नकबजनीमा ११, जबरजस्ती चोरीमा १० र रहजनीमा २ रहेको र सबैभन्दा बढी लगत मुद्दा साधारण चोरीमा ७४ थान, नकबजनीमा ६३, जबरजस्ती चोरीमा ५० र रहजनीमा १६ थान रहेको देखिन्छ । पछिल्ला वर्षहरूमा मुद्दाको संख्या बढ्दै गएको देखिन्छ ।
- नेपाल सरकारको तर्फबाट उच्च अदालतमा दायर भएका डाँका बाहेकका अन्य चोरी मुद्दाको विगत दस वर्षमा साधारण चोरी मुद्दाको लगत संख्या ६१७, नकबजनी ६३२, जबरजस्ती चोरी २१४ र रहजनी १११ रहेको छ भने सबैभन्दा कम साधारण चोरी २०२, नकबजनी २१९, जबरजस्ती चोरी ८४ तथा रहजनीको लगत २४ रहेको छ । यसैगरी कसुर कायमको अवस्था हेर्दा सबैभन्दा कम साधारण चोरीमा १५.१७ प्रतिशत, नकबजनीमा २३.८०, जबरजस्ती चोरीमा २७.६५ तथा रहजनीमा २५ प्रतिशत रहेको छ भने सबैभन्दा बढी साधारण चोरीमा ६३.३६, नकबजनीमा ४८.४०, जबरजस्ती चोरीमा ४६.२९ तथा रहजनी ४५.६७ रहेको छ ।
- नेपाल सरकारको तर्फबाट जिल्ला अदालतमा दायर भएका विगत दस वर्षमा लगत साधारण चोरी मुद्दामा ८१३, नकबजनीमा ३४५, जबरजस्ती चोरीमा १३८ तथा रहजनीमा ६८ रहेको तथा सबैभन्दा बढी लगत साधारण चोरी मुद्दामा १०५५, नकबजनीमा ७३५, जबरजस्ती चोरीमा २७० र रहजनीमा १३४ रहेको देखिन्छ । कसुर कायमको स्थिति हेर्दा साधारण चोरीमा सबैभन्दा बढी ७९.१९ र सबैभन्दा कम ५२.४०, नकबजनीमा सबैभन्दा बढी ७८.७५ र सबैभन्दा कम ५८.५८, जबरजस्ती चोरीमा सबैभन्दा बढी ६९.०८ र कम ४७.८६ तथा रहजनीमा सबैभन्दा बढी ६५.१३ र सबैभन्दा कम ४३.४३ रहेको देखिन्छ ।

सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट विभिन्न चोरी मुद्दामा देहाय बमोजिम निर्णय भएको पाइन्छ ।

- जरिवाना बापत कैद ठेक्का दण्ड सजायको ३८ ९१० नं. लाई बेवास्ता गर्न नमिल्ने ।
- चार जना भन्दा बढीको संख्या स्थापित हुन नसकेको स्थितिमा जबरजस्ती चोरी हुने ।
- जरिवाना बापत कैद ठेक्कापदी दण्ड सजायको ३८९१० नं. बमोजिम ४ वर्ष भन्दा बढी गर्न नमिल्ने ।
- पटक कायम गर्नु पर्दा उक्त वारदातले कार्यरूप प्राप्त गरेको अवस्थालाई मात्र विचार गरेर नहुने ।

- सामान्य कुरामा फरक व्यहोरा उल्लेख भएकोमा वारदातमा संलग्नता रहेनछ भन्न नमिल्ने ।
- चोरीको १२, १३ र १४ नं. को समग्रमा अध्ययन गरी चोरीको ११ नं. को व्याख्या गर्नुपर्ने ।
- वरामदी मुचुल्का प्रतिवादीबाट बरामद नभएकोमा साविती बयान मुचुल्काबाट पुष्टि भएको मान्न नमिल्ने ।
- ट्रक निजले चोरी गरी लिई गएको हो भनी भन्न सक्ने अवस्था नहुँदा वारदात चोरीको १ नं. को परिभाषा भित्र नपर्ने ।
- पटक कायम गर्दा एक किसिमको चोरीलाई अर्को किसिमको चोरीसँग गाभी पटक कायम गर्न नपाइने ।
- चोरी मुद्दामा दशीको सामानसँगसँगै प्रतिवादी पक्राउ पर्नु नै कसुर पुष्टि हुने ठोस आधार प्रमाण मानिने ।

चोरी सम्बन्धी मुद्दाले नेपालमा उल्लेखनीय हिस्सा ओगटेको छ । मुद्दा फछ्यौट तथा कसुर कायममा भएको फरक तथ्याङ्कले चोरीलाई अपेक्षाकृत नियन्त्रणमा ल्याउन कठिन भैरहेको देखिन्छ । चोरी सम्बन्धी मुद्दाको प्रयाप्त अनुसन्धान तथा तहकिकात पछि अभियोजन गर्ने, अभियोजनमा आवश्यक प्रमाणको संकलन गरी प्रक्रियालाई दरिलो बनाई सरकारको तर्फबाट हुने अभियोजनलाई प्रभावकारी बनाउनु पर्ने आवश्यकता रहेको तथ्याङ्कले देखाउँछ ।

९. सुभावावरु

यस अध्ययनको आधारमा डाँका बाहेकका चोरी अपराधको सम्बन्धमा देहायका सुधारका लागि देहाय बमोजिम सुभावा प्रस्तुत गरिएको छ ।

- मुलुकी ऐन २०२० भएका चोरी लगायतका अपराधसँग सम्बन्धित कानुनी व्यवस्था परम्परागत भएकोले अन्तर्राष्ट्रिय अभ्याससँग सामनजस्य हुनेगरी मस्यौदाको रूपमा प्रस्तुत गरिएको अपराध संहिता र सोसँग सम्बन्धित ऐन यथाशिघ्र पारित हुनुपर्ने ।
- चोरीमा सजाय गर्दा चोरीको महलको २७ नं बमोजिम कैदको हद हुनु पर्नेमा दण्ड सजायको ३८ को देहाय १ नं बमोजिम चार वर्ष भन्दा बढी कैद सजाय नहुने सवीच्च अदालतको व्याख्याले अन्यायलता ल्याएको हुँदा कानुनमा नै स्पष्ट व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- चोरीको १२ नं को व्यवस्थाले रहजनी जबरजस्ती चोरी, नकबजनीमा पटक कायम हुने सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था नगरेको हुँदा पटक कायम र सजाय हुने व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- चोरी सम्बन्धी अपराध समाज विकाससँग फरक प्रकृति तथा स्वरूपमा हुँदै आएको छ । हाल अभियोजन गरिएका मुद्दाको फछ्यौट तथा कसुर कायमको अनुपात

अपेक्षित भन्दा निकै कम रहेको छ । त्यसैले अपराध अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्ने अनुसन्धानकर्ता र सरकारी वकीलको क्षमता अभिवृद्धि हुनु आवश्यक भएकोले क्षेत्रगत विशेषज्ञता हासिल गर्ने जनशक्ति तयार गर्नुपर्ने ।

- चोरी सम्बन्धी अपराधको संख्या बढ्न नदिन समाज, परिवेश, आचरण, बानी, व्यवहार समेत उत्तिकै जिम्मेवार रहेको तथा आर्थिक विकास, सामाजिक चेतनाको स्तर समेत महत्वपूर्ण हुने भएकोले आर्थिक विकास तथा सामाजिक चेतनाको स्तर सुधार गर्न कानुनी तथा नैतिक शिक्षालाई प्रवर्द्धन गर्नुपर्ने। यस अपराधलाई कम गर्न समुदायमा सरकारी वकील कार्यक्रम मार्फत जनचेतना जगाउनुपर्ने ।
- अपराधको अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्ने निकायहरुको बीचमा समन्वयको जरुरत भएकोले निरन्तर रुपमा समन्वय हुने प्रभावकारी संयन्त्रको विकास हुनुपर्ने ।
- चोरीको संख्या हेर्दा साधारण चोरीको संख्या बढि भएको तथा यस किसिमका चोरी सामान्य प्रकृतिका भएको, केही व्यक्तिको तत्कालै सुधार हुन सक्ने अवस्था भएकोले सामान्य प्रकृतिका चोरीमा संक्षिप्त कार्यविधि अपनाउने व्यवस्था हुनुपर्ने ।

१०. निष्कर्ष

चोरीलाई राज्यले फौजदारी अपराधको रुपमा स्वीकार गरी सो बमोजिम सजायको व्यवस्था गरेको छ । प्रस्तुत वारदतालाई सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको अनुसूची १ भित्रका मुद्दामा सूचीबद्ध गरी सरकारको तर्फबाट अनुसन्धान, अभियोजन र मुद्दाको सम्पूर्ण कारबाही हुने अवस्था छ । पछिल्ला समयमा चोरीसँग सम्बन्धित वारदातमा वृद्धि हुँदै गए पनि ती मुद्दामा भएका कसुर कायमको अवस्था सन्तोषजनक देखिदैन । चोरी मुद्दामा अदालतबाट बरामद भएको बिगो बाहेक नठहरिने अभ्यासले वास्तविक रुपमा चोरी भएको बिगो पीडितले पाउने अवस्था एकातिर छैन भने पिडकलाई हुने जरिवाना पनि वारदातमा चोरी भएको भन्दा कम हुने अवस्था रहेको छ । चोरी मुद्दालाई परम्परागत अपराधको रुपमा लिइए पनि यस अपराधमा गरिएको सजायको व्यवस्था यसको गम्भीरता भन्दा कम छ । यसैगरी चोरीमा सजाय गर्दा चोरीको महलको २७ नं. बमोजिम कैदको हद हुनु पर्नेमा दण्ड सजायको ३८ को देहाय १ नं. प्रयोग हुने अवस्था हुनु हुँदैन । यसैगरी पटक कायम गर्ने अवस्था तथा पटकमा सजाय गर्ने सम्बन्धमा कानुनी स्पष्टता आवश्यक देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरु

१. प्रा.माधवप्रसाद आचार्य र अधिवक्ता बन्नीप्रसाद भण्डारी, १२०६३० फौजदारी कानूनको समिक्षात्मक विवेचना, भृकुटी एकडेमिक पब्लिकेशन, प्रदर्शनी मार्ग, काठमाडौं ।
२. मुलुकी ऐन, २०२०
३. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रकाशित विभिन्न आर्थिक वर्षका वार्षिक प्रतिवेदनहरु
४. सर्वोच्च अदालतबाट प्रकाशित नेपाल कानून पत्रिका र सर्वोच्च अदालत बुलेटिनका विभिन्न अंकहरु

५. फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७३
६. मुलुकी अपराध संहिता, २०७३
७. Criminal Code 1985, Canada
८. Hong Kong Theft Ordinance, 2010
९. Penal Code of India, 1860
१०. The Theft Act 1968, United Kingdom

